

WWW.AZYB.AZ
WWW.AYB.AZ

AYLIQ ƏDƏBİYYAT DƏRGİSİ
MAY 2024

Ulduz

№05 (655)

“XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb...”

Prezident İlham ƏLİYEV

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN:
"Ulduz" jurnalı,
"Təhsil" Nəşriyyatı və
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
"Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar
Mərkəzi"nin birgə layihəsi**

Ön söz
Mahirə NAĞIQIZI
Səməd VƏKİLOV

4

7

Cəfər Cəfərov
QAİ-nin yaranması
tarixi zərurətdir

8

Əziz Ələkbərli
Qayıdış əsas
hədəfimizdir...

Misir Mərdanov,
Ədalət Tahirzadə
Vəkilov Həsənalısultan bəy
Məhəmməd bəy oğlu

9

12

Abel Məhərrəmov
Qərbi Azərbaycanın
Ağbaba Mahalı

14

Musa Urud
Zəngəzurun
təhsil tarixi

17

Nazim Mustafa
İrəvan şəhərindəki
maddi-mədəni irsin
aqibəti

22

Mələhət İbrahimqızı
Ermənistanda
Azərbaycan
Türklərinin izləri

25

Seyfəddin Rzasoy
Qərbi Azərbaycanda
Aşıq Yaradıcılığı

30

Cəbi Bəhramov
Rusiya işğalı: Azərbaycan
torpaqlarının ermənilərə
güzəştə gedilməsi

35

Bəxtiyar Nəcəfov
Atam haqqında
xatirələr

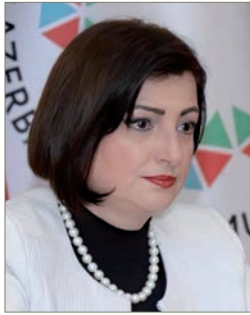
41

Nazir Əhmədli
Oğurlanməş Ata
Yurdu – Qərbi
Azərbaycan

45

Fəridə
Səfiyeva
Əqidəsinə
sadiq alim

54

Hacı Həsənov
XIX – XX Qərbi
Azərbaycanda inzibati-
ərazi idarəçilik
siyasəti tarixi

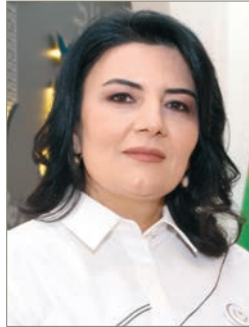
59

Könül Həsənova
Həsən Mirzəyə həsr
olunmuş şeirlərdə
qənaət prinsipinin
lingvokulturoloji
xüsusiyyətləri

62

Leyla Calalova
Azərbaycan sevdalı,
dünya şöhrətli
jurnalist - Leyla Vəkilli

65

Şəfahət Avılbəyli
Qərbi Azərbaycanın
Qarabağı-Qaraqoyunlu

68

Əfqan Vəliyev
Göyçə mahalının
tarixi və ədəbi
mühiti

70

Nəbi
Ramazanlı
Loru-Pəmbək
mahalı

73

Cəlal
Allahverdiyev
110 yaşlı
“Lək-Lək”

79

Tariyel Azərtürk
Nüvədinin uzaq-yaxın
tarixi və daş yazılı
abidəsi barədə

85

Tamxil
Ziyəddinoğlu
Qəbirlər də
qəribləşir

87

Dilqəm Əhməd
İrəvanlı
Cabbar Ərtürk

90

Yeganə
Kərimzadə
Bir köç gedir...

93

Şeirlər

Təsisçilər:

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və “Ulduz” jurnalının kollektivi

Baş redaktor: Qulu Ağsəs

Redaksiya heyəti: Təranə Vahid (Baş redaktor müavini), Hicran Hüseynova (şöbə redaktoru), Dayandur Sevgin (şöbə redaktoru), Taleh Mansur (şöbə redaktoru), Anar Amin, Allahşükür Ağa, Baloğlan Cəlil (Başqırdıstan), Cavid Zeynallı, Elxan Yurdoğlu, Elmar Vüqarlı, Elşən Əzim, Elxan Elatlı, Ələmdar Cabbarlı, Əyyub Qiyas, Furqan, Fuad Cəfərli, Gülnar Ümid, Günay Səma (Voronej), Həyat Şəmi, Hafiz Hacıxanlı, Xəyal Rza, Xaqanı Qayıblı (Estoniya), Qılman İman, Nuranə Nur, Nərgis, Nilufər Şıxlı (Moskva), Məshəti Musa, Orxan Cavarlı, Rəsmiyyə Sabir, Səhər Əhməd, Seyfəddin Alaylı (Türkiyə), Saodat Muxammadova (Özbəkistan), Şəfa Vəli, Ulucay Akif.

Bədii redaktor: Ədalət Həsən

Nömrənin redaktoru: *professor*, Mahirə Nağıqızı

Ünvanı: AZ1000, Bakı, Xaqanı küçəsi, 25 ulduz_dergisi@mail.ru; www.ayb.az

Telefon: (+99412)498-72-43

Çapa imzalanıb: 24.05.2024. “Ulduz” jurnalı redaksiyasında yığılıb, səhifələnib.

“ASPOLİQRAF LTD” MMC-də çap olunub.

Sifariş №13, Tiraj: 300. Qiyməti: 2 man. 1967-ci ildən çıxır. Şəhadətnamə №238

Ulduz

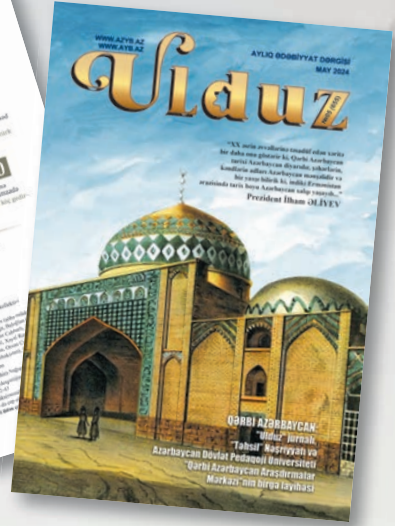
ULDUZ
Aylıq ədəbiyyat jurnalı

ADPU
Qərbi Azərbaycan
Araşdırmalar Mərkəzi

TƏHSİL
Nəşriyyat-Poliqrafiya
müəssisəsi

"AZƏRMƏTBUATYAYIMI" AÇIQ SƏHMƏDAR CƏMİYYƏTİ

"Ulduz" jurnalına abunə
olmaq üçün respublikanın
bütün şəhər və rayon
"Mətbuatyayımı" şöbələrinə
müraciət etməyiniz kifayətdir.

"QAYA" MƏTBUAT YAYIMI

"Ulduz" jurnalına abunə
olmaq üçün respublikanın
bütün şəhər və rayon
"QAYA" mətbuat yayımı
şöbələrinə müraciət
etməyiniz kifayətdir.

Jurnalın

satış qiyməti – 2.00 man.
abunə qiyməti – 2.00 man.

Bakı şəhərində abunə yazılmaq istəyənlər:

441-19-91

440-16-26

566 – 77 – 80

Ön söz

Ümummili lider Heydər Əliyev: “Keçmiş zamanlarda Azərbaycanın torpaqlarının bir qismi əlindən gedibdir. Xalqımız əldən getmiş torpaqların nisgilini indi də çəkir. İndi də Göyçə mahalı, Zəngəzur deyəndə xalqımızın ürəyi ağrıyır, xalq o torpaqların arzusu ilə yaşayır”.

Əziz oxucular, altmışıncı illərin fərqli ədəbi-estetik düşüncə dalğasında yaranmış “Ulduz” jurnalı artıq yarım əsri geridə qoyub. Zəngin ədəbi ənənələri olan jurnalın bu sayında biz Sizin görüşünüzdə fərqli bir baxışla gəlmişik. Hansı zərurətdən? Daşına, torpağına vətən dediyimiz, hər parçası Azərbaycan türklərinin qanı ilə yoğrulmuş, nisgillərimizin, həsrətlərimizin ünvanı olan Qərbi Azərbaycana həsr edilən bu nömrədə fərqli çalarların olması tamamilə təbiidir.

***Bir parça daş vətəndir,
Hər yerdə baş vətəndir!***

Bu poetik düşüncənin mənə çalarlarının əsas motivi vətən sevgisi olmaqla bizim özümüzü də vətənin bir parçasına çevirir.

Hədəfimiz öz doğma yurdumuz olan Qərbi Azərbaycana qayıdır. Bu qayıdış isə tək cə mənəvi amillərlə özünü ehtiva etmir. Bu məsələdə tarixi və hüquqi aspektlərdən yan keçmək mümkün deyil. Bütövlükdə Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyası mənəvi-hüquqi, tarixi aspektləri özündə əks etdirən irimiqyaslı bir fəaliyyət sahəsidir. Azərbaycan dövlətinin siyasi prioritetinə çevrilən Qərbi Azərbaycana qayıdış hərəkatı yurduvasından zorla çıxarılmış yurddaşlarımızın iradəsinin ifadəsidir və tarixi şüura əsaslanır. Tarixi aspekt, Qərbi Azərbaycan ərazisində olan tarixi abidələr, toponimlər qırğımlar nəticəsində tarixdən silinmiş, dağıdılaraq xarabalığa çevrilmiş

kəndlər. Bir də unutmayaq ki, vətən torpaqlarının mənəvi bütövlüyünün qorunduğu yeganə ünvan folklorumuzdur. İrtica nə qədər vətənimizi parçalasa da, folklorlarda vətən torpağının hüdudları tamdır! Vətənimiz bütöv Azərbaycandır! Bu bütövlüyü yaşadan isə bizim vətən övladlarıdır. Şifahi yaddaşımızın daşıyıcılarıdır ki, onlar bu mədəniyyəti nəsildən-nəslə ötürür. Zəngin mədəni irsə malik olan Qərbi Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi, təbliği və mühafizəsi günün aktual problemi olaraq qalmaqdadır. Beləliklə, bu bütövlük ədəbiyyatımızda, mədəniyyətimizdə, incəsənətimizdə özünün varlığını yaşadır. Bu mənəvi dəyərlər sistemi bizim Qərbi Azərbaycana qayıdışımızı təmin edəcək ən həlledici amildir. Bu mənəvi dəyərlərin əsasını isə inam təşkil edir. Biz zaman-zaman bu inamı dövlət rəhbərlərimizin dilindən eşitdikcə qayıdışa olan ümidlərimiz qəlbimizdə daha da möhkəmlənir.

Ümumilli lider Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup şəxslə görüşündə qayıdışa olan sarsılmaz inamını ifadə edərək qeyd etmişdir: ***“Azərbaycan xalqının bu əzab-əziyyətinə görə hər şey onun xeyrinə dəyişəcəkdir. Siz gələcəkdə mütləq və mütləq gedib hələ öz gözəl Göyçə torpağınızı da görəcəksiniz, öz doğma dağlarınızı, bulaqlarınızı, çaylarınızı da görəcəksiniz”.***

Uğurlu siyasi varis, müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin bu mövzuda olan hər çıxışı qayıdışa olan inamın dönməzliyini bir daha təsdiq edir. Prezident İlham Əliyev: ***“Bu gün biz yaxşı bilirik ki, Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranıb. Zəngəzur, Göyçə mahalı, İrəvan bizim doğma torpağımızdır. Biz qayıdacağıq!”***

Qayıdışın hüquqi aspektlərinə gəldikdə Ümumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən vaxtı

ADPU-nun prorektoru,
Dərələyəz, Keşkənd icmasının rəhbəri,
professor Mahirə NAĞIQIZI

Tədqiqatçı-hüquqşünas
Səməd VƏKİLOV

ilə qəbul edilmiş 18 dekabr 1997-ci il tarixli 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında, 28 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Fərmanlarla Qərbi Azərbaycana qayıdışın təmin olunması istiqamətində fəaliyyət üçün hüquqi təminatlar yaradır.

Qərbi Azərbaycandan zorakılıqla çıxarılmış şəxslərin öz yurdlarına qayıtması beynəlxalq hüquqa əsaslanır. Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının radifikasiya etdiyi BMT-nin 10 dekabr 1948-ci il tarixli “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”sinin 13-cü maddəsində deyilir: **“Hər bir insan hər bir dövlətin hüddulları daxilində sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir. Hər bir insan, öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir”**.

Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsinə əsasən, **heç kəs öz ölkəsinə qayıtmaq hüququndan məhrum edilə bilməz**.

“Qaçqınların statusu haqqında Cenevrə Konvensiyası”, “İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill”, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”, “Genosid cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılma-

sı haqqında Konvensiya”, “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı Konvensiya”, “Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya” və s. beynəlxalq sənədlərdə Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmiş vətəndaşlarımıza verilmiş hüquq və azadlıqlar kobud şəkildə pozulub. Eyni zamanda bu sənədlər onların öz yurdlarına qayıtması üçün hüquqi təminatlar yaradır.

Cənab Prezident İlham Əliyev gənc nəslin tərbiyəsi ilə bağlı çox vacib məqama toxunaraq söyləyir: “Biz istəyirik ki, gənc nəsil Zəngəzurun tarixi Azərbaycan ərazisi olmasını bilsin. Zəngəzur 1920-ci ildə, yüz il bundan öncə Ermənistana verilib. Ondan əvvəl bu ərazi bizə məxsus idi”.

“Biz də, Qərbi azərbaycanlılar da heç vaxt inamı itirməməliyik. İnanmalıyıq və eyni zamanda addımlar atmalıyıq, fəal olmalıyıq, işləməliyik. Gün gələcək, biz Qərbi Azərbaycanda da belə gözəl məclis keçirəcəyik və bu günü xatırlayacağıq!” – deyən Prezident İlham Əliyevin sarsılmaz inamı və bütün platformalarda bu taleyüklü məsələdə səfərbər olunmaqla biz hədəfimizə çatacağıq.

Əziz oxucu, əlinizdəki bu dərgi Azərbaycan türklərinin ana yurdu olan Qərbi Azərbaycana qayıdış hərəkətinə kiçik bir töhfədir. Tarixi keçmişimizi unutmayaq. Biz Qərbi Azərbaycana mütəlak qayıdacağıq!

QƏRBİ AZƏRBAYCAN İCMASININ YARANMASI TARİXİ ZƏRURƏTDİR

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycanın böyük bir tarixi əraziyə malik olduğunu göstərərək demişdir: “İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan–İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı–bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olub”.

İndi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan azərbaycanlıların tarixi vətənidir və azərbaycanlılar XX əsrdə dörd dəfə – 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və 1987-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş, qırğınlara, təcavüzlərə məruz qalmışlar. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı və 1948-ci il martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 754 sayılı qərarlarına əsasən, 1948-1953-cü illərdə 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdir.

Tarixdə xalqımızın bir parçası olan Qərbi azərbaycanlılara qarşı törədilmiş bu faciələrə hüquqi-siyasi qiyməti yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyev vermişdir. 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 22 avqust 2001-ci ildə “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır.

1987-1991-ci illərdə isə Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycandan 300 mindən artıq azərbaycanlı tarixi – etnik torpaqlarından perik salınmış, deportasiya olunmuşlar. Tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunanların problemlərinin həlli məqsədilə 1989-cu ildə “Azərbaycan Qaçqınlar

Cəfər CƏFƏROV

t.e.d., prof., ADPU-nun rektoru

Cəmiyyəti” İctimai Birliyi yaradılmışdır. Həmin Cəmiyyətin bazası əsasında 2022-ci il avqustun 3-də “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” İB-nin hüquqi varisi kimi “Qərbi Azərbaycan İcması” yaradılmışdır. İcmanın məramında aydın şəkildə göstərilir ki, İcmanın məqsədi müxtəlif vaxtlarda etnik mənsubiyyətinə görə Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaqla, onların hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə bərpası, Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin tarixi-mədəni irsin öyrənilməsi, təbliğ olunması və tam məhv olunmasının qarşısının alınması, həmin insanların öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq hüququnun təmin edilməsi və birgə yaşayışa nail

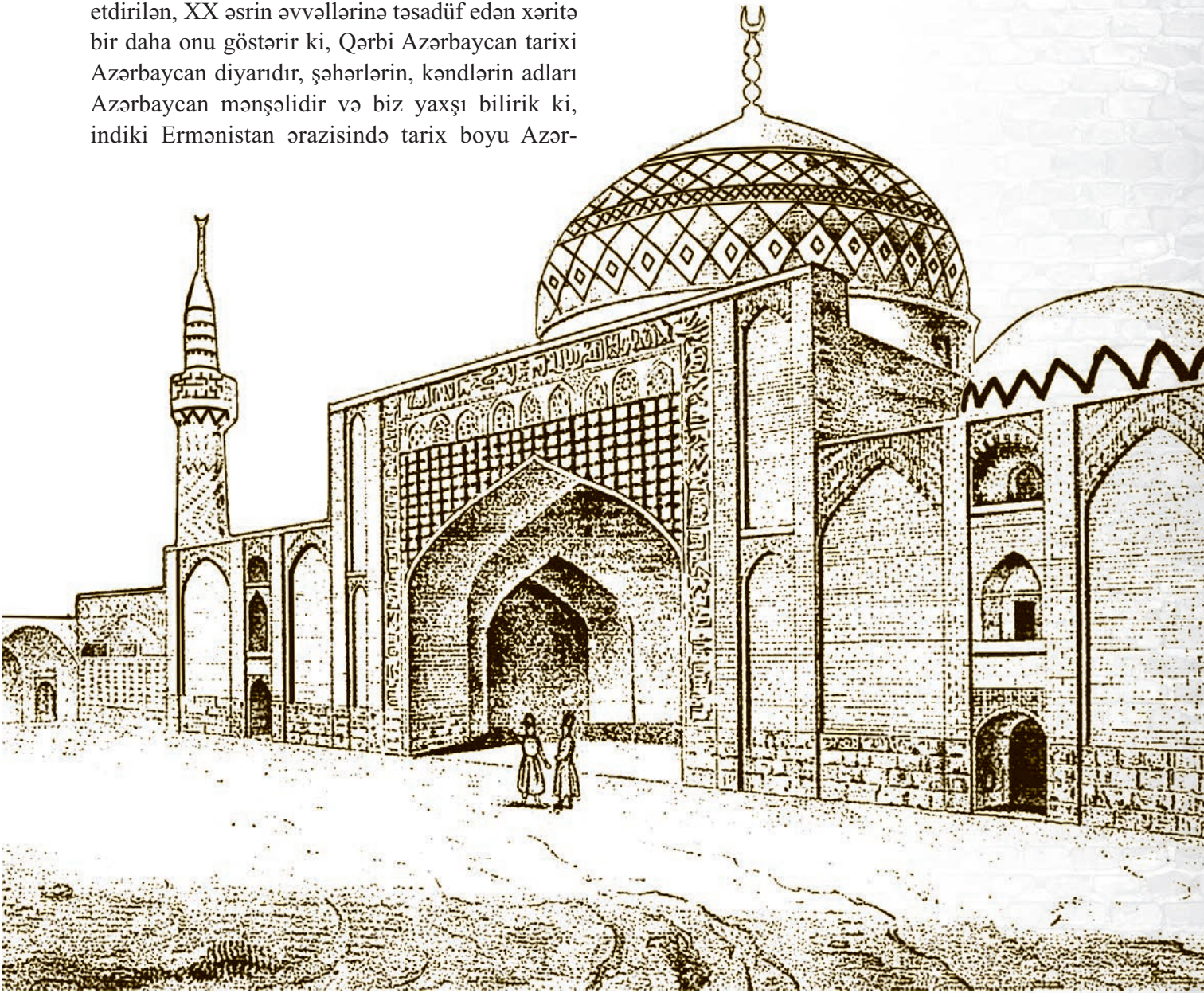

olunmasından ibarətdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 gündə Vətən müharibəsində Qarabağın Ermənistan dövlətinin işğalından azad edilməsindən sonra Qərbi Azərbaycan İcmasının yaranması tarixi zərurət idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycan İcmasının binasında bir qrup Qərbi Azərbaycan ziyalıları ilə görüşmüş və proqram xarakterli tarixi nitqində demişdir: “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azər-

baycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq əminəm ki, icma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır”. Cənab Prezident İlham Əliyevin nitqi Qərbi Azərbaycanla bağlı tədqiqatların tam yeni istiqamətdə aparılmasına geniş imkanlar yaratdı.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində Qərbi Azərbaycanla bağlı tədqiqatların aparılması daima diqqət mərkəzində saxlanılmış və indi də saxlanılmaqdadır. Elə bu məqsədlə ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektorluğunun strukturu daxilində Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzin bu sahədə görülməsi işləri hələ çoxdur. Artıq mərkəzdə Qərbi Azərbaycanla bağlı aparılan tədqiqatların əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Onlar apardığı araşdırmalarla elmimizə öz töhfələrini verəcəklər.

QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ ƏSAS HƏDƏFİMİZDİR

Son iki əsrdə Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qərbi Azərbaycanda – indiki Ermənistan ərazisində soydaşlarımıza qarşı aparılmış etnik təmizləmə siyasəti həmin ərazilərdən soydaşlarımızın zaman-zaman deportasiya və soyqırımlara məruz qalaraq qovulması ilə nəticələnmişdir. Bu, eyni zamanda həmin ərazilərdə Azərbaycan xalqının min illər boyu yaratmış və yaşatmış olduğu maddi və mənəvi dəyərlərin taleyini də təhlükə qarşısında qoymuşdur. Bu mübarizədə təkə insanlarımız yox, həm də torpaqlarımız, insanlarımızın zaman-zaman yaratdığı, torpaqlarımızın isə öz qoynunda qoruyub saxladığı, insanlarımızın və torpaqlarımızın milli və etnik varlığının bir parçasını təşkil edən maddi və mənəvi dəyərlərimiz şəhid olmuş, qaçqın və didərgin düşmüşdür. Qərbi Azərbaycanda çox zəngin ədəbi-mədəni folklor mühitlərimiz olmuşdur, onlar darmadağın olub.

Təsadüfi deyil ki, görkəmli pedaqoq və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli özünün məşhur “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin ikinci cildində İrəvan şəhərinin Azərbaycanın qədim elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, təhsil mərkəzlərindən olduğunu vurğulayaraq: “Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olub”, – deyə yazırdı. Doğrudan da, Qərbi Azərbaycandan çox böyük elm və mədəniyyət xadimləri çıxıb, təəssüf ki, bu günə qədər onların əksəriyyətinin həyatı və yaradıcılığı yetərinə öyrənilməyib. Yad ölkələrdən köçürülüb gətirilən yadelli ermənilər nəinki bu torpaqlardakı Azərbaycan mədəni izlərini yer üzündən tamamilə silməyə çalışıblar, həm də bu ərazilərin Azərbaycan-türk tarixinin öyrənilməsinə gizli qadağa qoyublar.

Qərbi Azərbaycan İcması olaraq bizim vəzifəmiz təkə insanlarımızı tarixi torpaqlarımıza qayıdışa təşviq eləmək deyil, eyni zamanda onların bu qayıdışa qədər öz milli-mənəvi identikliyi qoruyub saxlamasını təbliğ, təşkil və təmin etməkdir. Buna tarixi torpaqlarımıza mənəvi qayıdış da demək olar və hər bir fiziki qayıdışın da təməlinə mütləq və mütləq mənəvi qayıdış durur. Hər hansı bir hədəfə çatmağa mənən, ruhən hazır olmayanlar ona heç vaxt cismən çata bilməzlər. Bu

Əziz Ələkbərli
*Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri,
millət vəkili*

mənəvi qayıdışı təmin edən vasitələrdən biri də ədəbiyyatdır, incəsənətdir, mətbuatdır. Bu mənada “Ulduz” jurnalının öz səhifələrini Qərbi Azərbaycan mövzusunda açması milli mücadiləmizin yeni hədəfi olan Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasının gerçəkləşməsinə bir töhfədir. Bu hədəfin təməli uzun illər öncə, ən azı, 1972-ci ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan aşiq sənətinin zirvəsi olan Aşıq Ələsgərin 150 illik yubileyinin keçirilməsi barədəki tarixi qərarı və aşığın Göyçə mahalının Ağkilsə kənd qəbiristanındakı məzarı üzərində qəbirüstü abidəsinin ucaldılması ilə qoyulmuşdur və bu gün cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyətinə yaşıl işıq yandırmaqla uğurla davam etdirilir.

Cənab Prezident 24 dekabr 2022-ci il tarixdə, öz ad günündə Qərbi Azərbaycan İcmasının inzi-bati binasına gələrək Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövr üçün əsas hədəfini – Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasını irəli sürdü və bu qayıdışın yol xəritəsini cızdı. Bu yol Ulu öndər Heydər Əliyevin bizə vəsiyyəti, cənab Prezident İlham Əliyevin tapşırığıdır. Yolumuz açıq olsun!

VƏKİLOV HƏSƏNALISULTAN BƏY MƏHƏMMƏD BƏY OĞLU

(1887, Çivə k./Şərur-Dərələyəz q.-1968)

Misir MƏRDANOV

Ədalət TAHİRZADƏ

Atası: Məhəmməd bəy Vəkilov Həsənalısultan oğlu

Anası: Şirinxanım Səfiyeva (rəssam İbrahim Səfi və Əbdürrəhman bəy Düdənginskinin yaxın qohumudur).

Həsənalısultan bəy haqqında geniş bilgi və bəlgələri 2011-ci ildə bizə onun əmisi nəvəsi, hüquqşünas *Səməd bəy Vəkilov* təqdim edib. Aşağıda oxuyacağınız bütün materialın qaynağı Səməd bəydəndir (yalnız Xarkov Universitetindəki təhsili və mühacirətdəki siyasi fəaliyyəti haqqında bilgiləri özümüz müəyyənləşdirmişik).

Xarkov İmperator Universiteti tələbələrinin 1912-1913-cü tədris illərinə aid siyahısının 35-ci səhifəsində 474-cü yerdə “Vəkilov Həsənəli Sultanbəy” adını oxuyuruq. Orada haqqında bu bilgilər var: hüquq fakültəsinin 7-ci semestrinin (4-cü kurs) tələbəsidir; müsəlmandır; bəydir; 1888-ci il doğumludur; İrəvan gimnaziyasını bitirib; Universitetə 1909-cu ildə daxil olub. Sonrakı

hüquqşünas fəaliyyəti onun universitet bitirdiyinə sübhə yeri qoymur.

Həsənalısultan bəy əsasən Tiflisdə yaşayıb. 1920-ci ildə aldığı pasportda onun Gürcüstan vətəndaşı olduğu qeyd edilib. Tiflisdə *Mariya* adlı gürcü qızı ilə ailə qurub.

1920-ci ilin aprelində Rusiya Azərbaycan Cümhuriyyətini devirsə də, Gürcüstanda hələ milli hakimiyyət davam edirdi, ancaq Vəkilov tezliklə bu ölkənin də əsarət altına düşəcəyini güman etdiyinə görə Türkiyəyə mühacirət etməyi qərarlaşdırıb. Bu məqsədlə 30 sentyabr 1920-ci ildə Vladıqafqaz şəhərindəki Gürcüstanın Tersk-Dağıstan vilayəti konsulluğundan 4548/2841 sayılı pasport alıb. Sənəd 1921-ci ilin 30 martınadək qüvvədə olub. Doğrudur, pasportda ailəli olduğu və 23 yaşlı arvadı Mariyanın da onunla birgə olduğu qeyd edilib, ancaq qohumlarının bildirdiyinə görə, Mariya xanım onunla Türkiyəyə getməkdən imtina edib.

Vəkilov Türkiyədə yenidən evlənib. Bu dəfə Kırım türklərindən olan *Safiyə xanımla* dünya evinə girib.

Onun Türkiyədəki həyatı haqqında bilgiler çox azdır. Yalnız Ramiz Abutalıbov və Giorgi Mamulianın araşdırmalarından bəlli olur ki, Həsən-alısultan (Sultan) bəy qardaş ölkədə siyasi mühacir kimi fəaliyyət göstərmiş. Özü də o, Məhəmmədəmin Rəsulzadə cinahına qarşı mövqedə dayanıb və Parisdəki Azərbaycan Heyəti-Mürəxxəsəsinin (tam səlahiyyətli Nümayəndə Heyətinin) sədri Əlimərdan bəy Topçubaşı ilə eyni mövqedən çıxış edib. Məsələn, Azərbaycanlıların Partiyasızlar Qrupu nümayəndələrinin 28 sentyabr 1927-ci ildə İstanbuldan Əlimərdan bəyə göndərdiyi məktubu qrupun qurucularından *Hüseynqulu xan Xoyski* (polkovnik), şahzadə *Xosrov Mirzə Qacar* (polkovnik), *Lütfəli bəy Əmircanov*, *Zilli bəy Şamxorlu*, *Mahmud bəy Zeynalov* (polkovnik), *Məhəmməd bəy Məhəmmədov* (aqronom), *Heydər Əliyev*, *Əliəkbər bəy Şamxorlu* (hüquqçu) ilə yanaşı, “hüquqçu, prokuror yoldaşı” **[Həsən-əlisultan bəy Vəkilov]** da imzalayıb. Məktuba qol çəkən bu şəxslər Heyəti-Mürəxxəsəyə bildirişlər ki, İstanbulda yaranmış Azərbaycanlıların Partiyasızlar Qrupu Əlimərdan bəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan Nümayəndə Heyətini xaricdə

Azərbaycan Cümhuriyyəti adından danışmaq səlahiyyətli yeganə qurum kimi tanıyır və “məsuliyyətsiz şəxslərin, yaxud qrupların” başqa cür çıxışlarını saymır. Onlar “məsuliyyətsiz şəxslər, yaxud qruplar” dedikdə ilk növbədə Məhəmmədəmin Rəsulzadəni və Müsavat Partiyasını nəzərdə tuturdular. Məktubun sonunda Qrupun qurucuları Heyəti-Mürəxxəsə sədrinin keçmişdə və indiki fəaliyyətini yüksək dəyərləndirib.

Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsinin Xüsusi Şöbəsi 21 dekabr 1927-ci ildə hazırladığı “tamamilə məxfi” qrifli məlumatında Müsavat Partiyası Xarici Bürosu ilə Parisdəki Azərbaycan Nümayəndə Heyəti arasında 1 dekabr 1927-ci ildəki münaqişəyə toxunub və İstanbuldakı Azərbaycanlıların Partiyasızlar Qrupunun bu zaman tutduğu mövqeyi açıqlayarkən bildirib ki, Partiyasızlar Qrupu üçün Əlimərdan bəydən Həsən-alısultan Vəkilovun və *Əliəkbər bəy Şamxorlu*’nun adına 19 noyabrda məktublar gəlib. Bu məktublarda o xəbər verib ki, satılmış neftli sahələr üçün düşən pul payını Nümayəndə Heyətinin almasına imkan verməməkdən ötrü müsavətçilər Neft Sənayeçiləri Birliyinə məktub yazıblar ki, Heyət səlahiyyətlərindən məhrum edilib və onlara bir daha pul ödənilərsə, gələcək

“Azərbaycan milli hökuməti” bu satış aktını tanımayacaq. Topçubaşov bunu da yazıb ki, ancaq müsavətçilərin gözlədikləri olmayıb – neft şirkəti yalnız Nümayəndə Heyətini tanıyır.

Vəkilov Azərbaycan Milli Mərkəzində də yaranmış Topçubaşı-Rəsulzadə qütbündə Topçubaşının tərəfində dayanıb və burada yenə Partiyasızlar Qrupunu təmsil edib. 14 dekabr 1928-ci ildə onun adı önəmli bir yığıncağın qəbul etdiyi qətnamədə də keçir. Həmin qətnaməni bu nümayəndələr qəbul edib: Müsavat Partiyasının müstəqil təşkilat kimi ayrılmış hissəsindən *Xəlil bəy Xasməhəmmədli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Məhəmmədsadiq Axundzadə (Aran), Həsən Fətəhli, Musa Rəfizadə*, Milli Demokratik Partiyadan *Xosrov bəy Sultanzadə*, Azərbaycan Partiyasızlar Qrupundan *Əbdüləli bəy Əmircanov, Əliəkbər bəy Şamxorlu, Mahmud bəy Zeynalov, Xosrov Mirzə Qacar* və ***Həsənəlisultan bəy Vəkilov***.

Bütün bunlar Vəkilovun 1920-ci illər boyunca İstanbulda siyasi mühitdə fəallıq göstərdiyini sübut edir.

Qohumlarının bildirdiyinə görə, Həsənəlisultan bəyin özəlliklə Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə yaxın münasibətləri olub. Hətta onların şərikli ticarətinin mövcudluğu haqqında da fikirlər var.

1930-cu illərin başlarında Rüstəmbəyli ilə Rəsulzadə arasında kəskin münasibətlər yarandığı, ortaya qarşılıqlı ittihamlarla dolu kitablar qoyulduğu zaman Şəfi bəy aralarındakı mübahisəni həll etmək üçün müstəqil hüquqşünas kimi Həsənəlisultan bəyi vicdan məhkəməsinin hakimliyinə namizədlərdən biri kimi təklif edib.

Bizə dəqiq bəlli olmayan bir tarixdə Vəkilov həyat yoldaşı *Safiyyə xanımla* birgə Fransanın paytaxtı Paris şəhərinə köçüb. Burada 1932-ci ildə onların qızı *Leyla Vəkilli* dünyaya gəlib.

Qaynaqlar: Səməd Vəkilovun 2011-ci ildə bizə verdiyi bəlgə və bilgilər; Mamulia Giorgi, Abutalıbov Ramiz. “Odlar yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi” (1920-1945), Bakı: “TEAS Press”, 2015, s. 258; Список студентов императорского Харьковского Университета на 1912-1913 академический год. Харьков: Типография “Печатное Дело” Конторская, Клещевский пер., № 3, 1913, s. 35; За свободу и независимость Кавказа. Прометеевское движение в секретных документах и материалах участников, наблюдателей и противников. Составители, предисловие, перевод и примечания Г.Мамулия и Р.Абуталыбова. Баку: “JekoPrint”, 2020, s. 427.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN AĞBABA MAHALI

Abel MƏHƏRRƏMOV
Kimya elmləri doktoru, akademik

ərbi Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Amasiya rayonu 1930-cu il sentyabrın 9-da yaradılmışdır. 1930-cu ilədək Ağbaba rayonu adlanan Amasiya Arpa çayının sağ sahilində yerləşir. Sahəsi 614 km², mərkəzi Amasiya şəhər tipli qəsəbədir. Ərazisi alp çəmənlikləri və bulaqlarla zəngin olan rayonda Qərbi Arpaçay ən böyük çaydır.

Amasiyada eramızdan əvvəl III-II minilliklərə aid maddi-mədəniyyət abidələri, orta əsrlərdə salınmış məbədlərin qalıqları son vaxtlaradək dururdu.

Dəfələrlə qanlı müharibələr meydanına çevrilmiş Amasiya ayrı-ayrı dövrlərdə monqolların, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tabeliyində olmuş, XVI əsrdən etibarən Osmanlı İmperiyasının tərkibinə daxil edilmişdir.

Çar Rusiyasının işğalından sonra Amasiya-Şörəyəl bölgəsi 40 il müddətində Qars vilayətinin Aleksandropol qəzasına qatılmışdır. Sovet hökuməti qurulanda bu qəza Leninakan qəzası adlandırılmış və Qızılqoç (Qakasyan) rayonu ilə birlikdə Ağbaba nahiyəsinə daxil edilmişdir.

1918-1920-ci illərdə Amasiyanın azərbaycanlı əhalisi də ermənilər tərəfindən soyqırırma və deportasiyaya məruz qalmış, repressiyaya uğramış, əsasən Türkiyəyə və İrana qaçmış, əhalinin bir hissəsi isə sonralar yenidən geri qayıtmışdır.

1920-1930-cu və 1950-1960-cı illərdə Amasiya və Qukasyan (Qızılqoç) rayonları birləşdirilsə də, iqtisadi səmərə vermədiyi üçün ayrı-ayrı rayonlar kimi fəaliyyət göstərmişlər.

1930-cu illərdə Amasiyanın kəndlərində kolxozlaşma aparılmış, bir çox Azərbaycan kəndləri (Mumuxan, Baxçalı, Ördəkli, Sınıq Söyüdlü, Seldağılan, Xancallı, Mustuğlu və s.) sovet hakimiyyətinin siyasətinə etiraz edərək Türkiyə ərazisinə köç etmişdir.

1937-ci ilin yanvarında Amasiya rayonunun kəndlərindən 40 ailə Qazaxıstanın Almaata şəhərinə sürgün edilmişdir.

Əhalisinin 90 faizini azərbaycanlılar təşkil edən Amasiyanın kəndlərində Sovet hakimiyyəti illərində mədəni-maarif sahəsində xeyli iş görülmüş, kitabxana, məktəb, xəstəxana, klublar və s. fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanlı kəndlərin 12-də orta, 7-də səkkizillik məktəb, 5 kənd bağçası, 3 xəstəxana, 25 həkim məntəqəsi, bir neçə fabrik və zavodun filialı, 2 süd zavodu fəaliyyət göstərirdi.

Böyük Vətən müharibəsində rayonun azərbaycanlı əhalisindən 2000 nəfərdən çoxu cəbhələrdə vuruşmuş, onlardan 888 nəfəri həlak olmuşdur.

Mövcud olduğu illər ərzində rayon partiya komitəsinin birinci katibləri azərbaycanlılar olmuşdur. Rayonda 1933-cü ildən Azərbaycan dilində çıxan “Maldarlıq cəbhəsi” sonrakı illərdə 3000 tirajla çıxan “Əmək” qəzeti adı ilə nəşr olunurdu.

1988-ci ilin sonlarına olan məlumata görə, Amasiyada 27 yaşayış məntəqəsinin 21-də azərbaycanlılar, 5-də ermənilər, 1-də isə azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq olmaqla ümumilikdə 18 min nəfər azərbaycanlı, 3 min nəfər erməni yaşayırdı. Erməni mənbələrində son yüz əlli ildə rayonun əhalisinin sayı aşağıdakı kimi əks olunmuşdur:

İl	əhalinin sayı
1831	5800
1897	12288
1926	9808
1939	14931
1959	12794
1974	19724
1988	23688

Rayonun ən böyük kəndi Güllübulaqda (əhalisi 3611 nəfər) 1200 şagird kontingenti olan orta məktəbdə 3 nəfər Ermənistan SSR Əməkdar müəllimi çalışmışdır. Ümumilikdə rayonda 7 nəfər respublikanın Əməkdar müəllimi fəxri adına layiq görülmüşdür. Rayonun yetirmələrindən 3 nəfər akademik (Məmmədağlı Cəfərov, Abel Məhərrəmov və Qərib Məmmədov), onlarla elmlər və fəlsəfə doktorları yetişmişdir. Müxtəlif sahələrdə

göstərdikləri xidmətlərə görə bir çox amasiyalı azərbaycanlı keçmiş SSRİ-nin yüksək orden və medalları ilə təltif edilmişdilər. İlyas Aliyev (Göllü) SSRİ Ali Sovetinin, Faiq Əliyev (Yeni yol), Cahangir Əliyev (Düzkənd), Nərgiz Mürsəlova (Güllübulaq), Salatın Musayeva (Daşkərpü) Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatları olmuşlar.

Sonuncu deportasiyadan sonra əsasən Azərbaycanda məskunlaşan amasiyalılar respublikamızın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak ediblər. I və II Qarabağ müharibəsində 100 nəfərdən çox amasiyalı şəhid olmuşdur. Onların iki nəfəri (Mehdi Abbasov və Səxavət Məhərrəmov) Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, 20 nəfəri orden və medallarla təltif edilmişdir.

ZƏNGƏZURUN TƏHSİL TARİXİ

Musa URUD
millət vəkili

Zəngəzur dağlıq ərazi olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın elmi, mədəni və dövlətçilik həyatında mühüm yeri olan bölgələrimizdən biridir. Qarabağ, Naxçıvan və Təbriz kimi mədəniyyət mərkəzlərimizin qonşuluğunda yerləşən qədim Zəngəzur diyarı həmişə bu mərkəzlərlə sıx iqtisadi, mədəni və mənəvi əlaqədə olmuşdur.

Rusiya imperiyasına ilhaq edilənə qədər Zəngəzurda təhsil məscidlərin yanında fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə və evlərdə fərdi ruhanilər tərəfindən həyata keçirilmişdir. İlkin səviyyədə təhsil alıb oxuma-yazmanı öyrənən gənclərdən imkanları olanlar sonradan öz təhsillərini Təbriz, Tehran, Ərdəbil, Məşhəd, Nəcəf, Bağdad və Şam kimi şəhərlərin böyük mədrəsələrində davam etdirmişlər.

Qarabağ xanlığının tarixinə dair ən etibarlı mənbə sayılan üç “Qarabağnamə” dən birinin müəllifi, əslən Zəngəzurun Məmər kəndindən olan Mir Mehdi Xəzani və tarixi şəxsiyyət, sufi şairi, təsəvvüf alimi, Zəngəzurun Cicimli obasında dünyaya göz açmış nəqşibəndi şeyxi Mir Həmzə Nigari, habelə görkəmli şair, tarixçi və siyasi xadim Mir Möhsün Nəvvab ilk təhsillərini Zəngəzurda evdə fərdi təhsil verən din xadimlərindən almışlar.

Mir Mehdi Xəzani və Mir Möhsün Nəvvab uşaq yaşlarından dostluq etmişlər və birlikdə Qafanın Seyidlər kəndində yaşayan, Bağdadda mədrəsə bitirmiş Axund Zülfüqardan dərslər almışlar.

Mir Həmzə Nigari isə ilk təhsilini atası Mir Rükəddin Əfəndidən, sonra isə Şəkinin Dəhnə kəndində bir ruhanidən almışdır.

Azərbaycan Rusiyaya ilhaq ediləndən sonra Zəngəzurdan olan bir çox gənclər Tiflis və Gəncə gimnaziyasında, Qori seminariyasında, Sankt-Peterburq, Moskva, Kiyev, Kazan və s. universitetlərdə təhsil ala bilmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, ilk müdafiə naziri və Qarabağın general qubernatoru olmuş Xosrov bəy Sultanov Kiyev Hərbi Tibb Akademiyasının məzunu idi. Onun böyük qardaşı xalq qəhrəmanı Sultan bəy Sultanov isə Gəncə gimnaziyasını bitirdikdən sonra Sankt-Peterburqda Ali Hərbi Akademiyada təhsil almışdı.

AXC Maarif və dini etiqad naziri, Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunu Nurməmməd bəy Şahsuvarov, parlamentin üzvləri Cəlil bəy Sultanov, Mirzə Sadıq Axundzadə, Kazan Universitetinin məzunu Həşim bəy Hacıyev, SSR Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı akademiki Əli Əmiraslanov, Ermənistan SSR KP MK-nın yeganə azərbaycanlı katibi olmuş Məmməd Salman oğlu İsgəndərov Zəngəzur təhsilinin yetirmələri olmuşlar.

Şərqi Zəngəzurun Azərbaycanın tərkibində inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, bu məqalədə daha çox XIX-XX əsrlərdə Qərbi Zəngəzurda təhsilin əsas məqamlarına diqqət yönəltməyi məqsədəuyğun saydıq.

Qərbi Zəngəzurda dini-mənəvi mühit, təhsil, məktəb həyatı, pedaqoji fəaliyyət tarix elmləri doktoru, professor Vəfa xanım Quliyevanın tədqiqat işlərində, həmçinin əslən Zəngəzurun Gorus rayonunun Şurnuxu kəndindən olan tanınmış müəllim Əli Adıgözəlovun 1986-cı ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında və qismən tərəfimizdən ətraflı araşdırılmış, kifayət qədər dərin təhlil edilmişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulana qədər azərbaycanlıların təhsili mollaxanalarda, mədrəsələrdə və

rus-tatar məktəblərində həyata keçirilmişdir. Zəngəzurda hər üç-dörd kənddən birində mollaxanalar olmuşdur. Mollaxanalarda 6-8 uşaq 4-6 il, adətən, bir molladan təhsil almışlar.

Zəngəzurun Sisyan rayonunun Şəki kəndində və Qafan rayonunun Kurud kəndində 9-10 il təhsil verən ibtidai mədrəsə olmuşdur. 1900-1917-ci illərdə Şəki məktəbində Qazı Məmməd Əfəndinin mədrəsəsində təhsil almış şagirdlər Nuxada təsdiq olunduqdan sonra sünni kəndlərində mollalığ etmək hüququ almışlar.

Kurud kəndindəki mollaxanada dərs deyən Axund Əbdürrəhman Hacı oğlu Tehrandə ali mədrəsə bitirmişdi.

Sisyan rayonunun Urud kəndindəki 9 illik mədrəsə tipli mollaxana daha mütərəqqi olub, dini ayinləri öyrətməkdən başqa, dünyəvi elmlərdən də məlumat verirdi. Həmin mollaxanada dərs deyən Mirzə Sadıq Axundzadə Təbrizdəki Ali mədrəsəni bitirmişdi. Urud, Şəki və Kürdük mədrəsələri yerli xeyriyyəçilər tərəfindən maliyyələşdirildiyindən burada oxuyan şagirdlər təhsil haqqı verməkdən azad idilər.

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun bir çox kəndlərində molla məktəbləri ilə yanaşı, ibtidai təhsil verən dünyəvi məktəblər də açılmağa başladı. Bu məktəblərdə təhsil, adətən, biri rus dili olmaqla iki dildə (kəndlərin əhali tərkibindən asılı olaraq Azərbaycan, yaxud erməni dilində) aparılırdı. Ötən əsrdə Zəngəzurun ilk ali təhsilli ziyalılarında biri olan el ağsaqqalı Əbdülmənaf Hacıyev bu məsələni belə nəql edir:

“Urud kəndində ruhani ailəsi yaşayırdı – Molla Bağırusağı (1980-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi olmuş Kamran Bağırov da bu tayfadandır – M. U.). Həmin ailə – yəni mollabağırılılar kəndin uşaqlarına dərs deyirdilər, cəmisi 10-12 nəfər tələbəyə dərs verərək ayda hər nəfərdən 50 qəpik pul alırdılar...

İlk təhsilini Urud kəndindəki mollaxanada alan Əbdülmənaf Hacıyev 1930-cu ildə Moskvada Ali Həmkarlar Məktəbini, 1934-cü ildə isə həmin şəhərdə Ümumittifaq Ali Hüquq Akademiyasını bitirmiş, 1934-36-cı illərdə Bakıda ədliyyə sisteminə, 1936-1949-cu illərdə isə Naxçıvan MSSR Ədliyyə naziri vəzifəsində çalışmışdır. Ə.Hacıyev “Mənim qeydlərim” adlı xatirələrində yazır:

“1906-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq Sisyan mahalının kəndlərində məktəblər açılmağa başladı. Şəki, Sisyan, Şıxlar, Ağudi, Vağədi, Urud kəndlərində məktəblər açılmağa başladı. 1906-cı ildə

bizim Urud kəndində açılan məktəbə daxil oldum, 1911-ci ildə həmin məktəbi bitirdikdən sonra Gorus şəhərindəki orta məktəbə daxil oldum”.

Qafan rayonunun Baharlı kəndində molla İsmayıl İmamalı oğlu, Gıgı kəndində molla Fərzəli Piriye, Şəhərcik kəndində molla Tağı, Sisyan rayonunun Şıxlar kəndində molla Ələsgər və molla Səməd, Dəstəgird kəndində molla Nuşirəvan, Vağədi kəndində molla İbrahim Xəlil ibtidai təhsil verən mollaxanalar açmış və ayda bir manat təhsil haqqı almaqla şagirdlərə oxumaq, yazmaq öyrətmişlər.

Bütün Yelizavetpol quberniyasında olduğu kimi, Zəngəzurda da dünyəvi məktəblərin açılması 1875-ci ildən sonraya təsadüf edir. Yelizavetpol qubernatorunun qərarı ilə 1876-cı ildə quberniyanın üç əyalətində (Dağ Kəsəmən, Cəbrayıl və Gorus kəndlərində) rus-tatar məktəbi açıldı. 1882-ci ildə isə quberniya ərazisində daha beş dünyəvi məktəb açıldı ki, bunlardan üçü Zəngəzur qəzasının kəndlərində (Qubadlı, İrsevanik və Qarakilsə) təşkil edildi. Ümumiyyətlə, Yelizavetpol quberniyasında 1901-ci ilədək 28 ibtidai rus-tatar məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da 12-si Zəngəzurda idi.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Zəngəzurda təşkil edilmiş bu məktəblərdə təhsil almış şagirdlərin arasından çox görkəmli ədəbiyyat, elm və dövlət xadimləri çıxmışdır. Xalq yazıçısı Əli Vəliyev Urud mədrəsəsi haqqında yazırdı: “Nəcəfdə ali təhsil alıb mollalığ hüququna malik olan Fətullah, Gorusda iki dərəcəli rus məktəbini qurtarmış Sadıq, məşhur şair Ləlini bağlamış şair Mirzə Hüseyn Urudda yaşayırdılar. Urudda oxumuşlar, savadlılar, söz qoşanlar, təbi gələnlər bizim kənddən qat-qat çox idi”.

Urud kəndində uzun illər (1918-ci ilə qədər) Molla Bağırılılar ailəsi, Molla Səmih, Molla Fətullah mədrəsədə dərs demişlər.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Əli Vəliyev ilk təhsilini 1916-1918-ci illərdə Şəki kəndindəki rus-tatar məktəbində almışdır.

Qubadlıdakı beş sinflilik ibtidai rus-tatar məktəbini bitirmiş Xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov həmin dövrü belə xatırlayır: “Mən bu kənddə bir neçə evdə qalmaqla, onların ev işlərini görməklə yanaşı, oxuyurdum. Ömrümün ən çətin illəri idi. Ancaq ruhdan düşmüşdüm, məktəbdən qaçmırdım. Bu məktəb Zəngəzur qəzasında yaxşı cəhətdən ad çıxarmışdı. Məktəbin müdiri Qori seminariyasını Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə bitirmiş Həsən bəy Soltanov idi”.

Zəngəzurda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Zəngəzur azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarına qayıtdıqca məktəb-təhsil məsələsi də yavaş-yavaş qaydaya düşməyə başladı. Zəngəzurun Azərbaycan kəndlərində ilk dəfə olaraq Qafanın Gığı və Şəhərcik, Sisyanın Şıxlar, Vağədi, Ərəfsə və Urud, Meğrinin Vartanizor və Aldərə kəndlərində ibtidai məktəblər açıldı.

1930-cu ildə isə Zəngəzurda artıq otuz məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 28-i birinci dərəcəli (dörd sinifli), 2-si isə ikinci dərəcəli (yeddi sinifli) məktəblər idi.

1941-ci ildə Zəngəzurdakı 42 Azərbaycan məktəbinin 23-ü ibtidai, 15-i yeddiillik, 4-ü isə orta (Vağədi, Şəhərcik, Meğri, Şəki) təhsil müəssisəsi idi.

Ermənilərin hər cür müqavimət göstərmələrinə, açıq və gizli şəkildə maneçilik törətmələrinə baxmayaraq, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə də Zəngəzur azərbaycanlıları çox mütəşəkkil bir ardıcılıqla, davamlı bir səylə məktəb və tədris prosesini daim yüksəltmək üçün mübarizə aparmışlar və bir çox uğurlara nail olmuşlar. Sonuncu deportasiya ərəfəsində Zəngəzurda 42 ümumtəhsil Azərbaycan məktəbi olmuşdur. Həmin məktəblərdə çalışan 500-dən çox müəllimin yarısından çoxu ali təhsilli idi, 13 müəllim isə Əməkdar müəllim adına layiq görülmüşdür. Ermənistan SSR-nin Əməkdar müəllimi adını almış Sisyan rayonundan Həbib Bayramov, Ağaqlu Nəcəfov, Qafan rayonundan Əliş Qarayev, Cəlal Zeynalov, Bəhlul İmaməliyev, Cahangir Rüstəmov, Qabil Həsənov, Səriyyə Həsənova, Həsən Şəkərliyev, Nüsrət Şıxəliyev, Meğri rayonundan Həsən Məmmədov, Məmmədbağır İbrahimov, Həsənqulu Hacıyev respublikanın adlı-sanlı müəllimlərindən olmuşlar. Məhz bu müəllimlərin ardıcıl fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, sovet dönəmində Zəngəzurda minlərlə şagird müxtəlif istiqamətli ali təhsil ocaqlarına daxil olmuş və müvəffəqiyyətlə o institutları bitirmişdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır

ki, məhz Zəngəzurda aparılan uğurlu tədris prosesinin sayəsində Zəngəzur torpağından 12 akademik, 50-dən çox elmlər doktoru, professor, 200-dən çox elmlər namizədi yetişmişdir.

İndi zəngəzurlu ziyalıların sorağı Amerikadan, Almaniyadan, Fransadan, İngiltərədən, Rusiyadan, Türkiyədən – bir sözlə, dünyanın hər yerindən gəlməkdədir. Zəngəzur məktəbləri Azərbaycana yüzlərlə yüksək səviyyəli bilikli, bacarıqlı dövlət və siyasət xadimləri, hökumət təmsilçiləri, alimlər, generallar, döyüşçülər, milli qəhrəmanlar, diplomatlar, ictimai fəal insanlar bəxş etmişlər. Onların sayı çoxdur, adlar çəksək, bəlkə də, bir kitab alınar, kimisə yaddan çıxara bilərik deyər, fərdlər haqqında danışmayacağıq. Yalnız onu deyər bilərik ki, Zəngəzur istedadlı, savadlı, çalışqan və mübariz insanların diyarı olmuşdur.

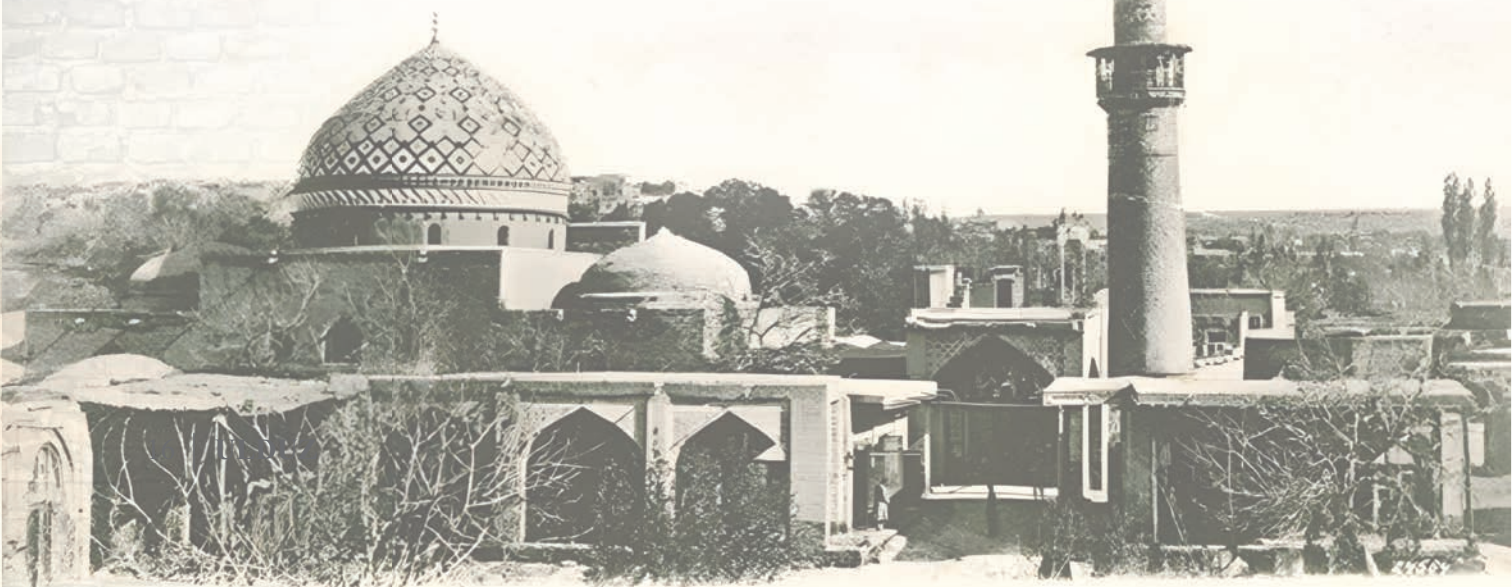
Və su gələn arxa bir də gələr!

Təxminən 100 il bundan əvvəl, daşnak başkəmənlərinin Zəngəzuru işğal etdiyi ağır günlərdə millət vəkili Cəlil Sultanov 1920-ci il yanvarın 24-də Parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda ümitsizlik və kədər içərisində yazırdı: “Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmazsa Qarabağı xilas edin!”

İndi, yəqin ki, Cəlil Sultanovun da, şəhidlərimizin də, Zəngəzur həsrəti ilə dünyasını dəyişən minlərlə soydaşımızın da ruhu şaddır! İndi biz Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru tamamilə qaytarmışıq!

İndi biz Füzulidə, Zəngilanda, Kəlbəcərdə, Laçında yollar, körpülər salırıq, hava limanları tikirik! İndi biz zəngəzurlu balalarımız üçün Ağalıda ağıllı məktəb açmışıq, o biri kənd və qəsəbələrdə də açacağıq! Zəngəzurun ən yeni tarixini həmin məktəblərdə oxuyan balalarımız yazacaqdır!

Hələlik isə Milli Ordumuzun qəhrəman əsgərləri işıqlı dağındadır, Zəngəzura nəzarət edir! İndi üzümüz Qərbi Zəngəzura doğrudur! Zəngəzur Azərbaycandır!

İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏKİ AZƏRBAYCANLILARA MƏXSUS MADDİ-MƏDƏNİ İRS VƏ ONUN AQİBƏTİ

Bu məqalədə İrəvan şəhərinin tarixi coğrafiyasına, onun etnik mənşəsinə və şəhərdə mövcud olmuş maddi-mədəni irsimizin aqibətinə nəzər salınır.

Hər hansı arealda, hansısa xalqa məxsus maddi-mədəni irs qatının formalaşması üçün əsrlər, bəlkə də, minillər lazım gəlir. İrəvan şəhəri bütün yönləri ilə azərbaycanlıların zəngin maddi-mədəni irsinin formalaşdığı qədim Azərbaycan şəhərlərindən biridir.

2022-ci il dekabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə İrəvanın tarixi Azərbaycan şəhəri olması haqqında fikirlərini bir daha diqqətə çatdırmış və şəhərin azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin ermənilər tərəfindən dağıdıldığını bildirmişdir. Prezidenti İlham Əliyev İrəvan şəhərinin tarixi mərkəzinin aqibəti haqqında demişdir: “İndi baxın, görün, Cənubi Qafqazın digər ölkələrində – Azərbaycanda, Gürcüstanda, bizim şəhərlərimizdə, əksər şəhərlərdə tarixi abidələr, tarixi mərkəzlər var. İstər Bakı olsun, Gəncə olsun, Naxçıvan, Şəki, Qəbələ, digər bütün şəhərlərdə. Bəs necə ola bilər ki, İrəvanda tarixi mərkəz yoxdur? Qoy bu sadə suala cavab versinlər. Cavab da gün kimi aydındır. Ona görə ki, bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdıblar. Şəhərsalma adı altında bütün tarixi binalarımız, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdılıb”.

İrəvan şəhərinin tarixi keçmişinə qısa ekskursiya etdikdə məlum olur ki, İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi müxtəlif dövrlərdə Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqilər, Eldənizlər, İlxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar çar Rusiyası dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. Yalnız 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra İrəvan şəhəri Ermənistanın paytaxtına çevrilmişdir.

Coğrafi mövqeyinə görə İrəvan şəhəri 40°08' şimal en dairəsi və 44°10' şərq uzunluğunda, Ağrı vadisinin şimal-şərq hissəsində yerləşir. Dəniz səviyyəsindən təqribən 900-1000 metr yüksəklikdə

Nazim MUSTAFA,
*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət Mükafatı laureatı*

salınan İrəvan şəhəri hər tərəfdən bağlarla əhatə olunmuşdur.

Qədimdən yalnız Azərbaycan türklərinin məskun olduqları bu şəhərin adı orta əsr yazılı mənbələrində Rəvan, İrəvan, İrivan kimi qeyd edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra şəhərin adı Erivan (Эривань) kimi yazılmış, 1936-cı ildə Yerevan adlandırılmışdır.

Erməni tarixçiləri hazırda Yerevan adlandırdıqları şəhərin adının Urartu çarı I Argiştinin dövründə (e. ə. 782-ci ildə) salınmış Erebuni (İrponi) qalasının adı ilə bağlamağa çalışırlar. Lakin Erebuni qalası yalnız hərbi-istehkam məqsədilə inşa edilmişdir və onun ətrafında heç vaxt şəhər infrastrukturunu formalaşmamışdır. Urartuların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı kimi, qədim Erebuni qalasının da indiki İrəvan şəhəri ilə nə məkan, nə də tarixi baxımdan əlaqəsi olmuşdur.

Qədim yaşayış məntəqəsi olan, orta əsrlərdən şəhər kimi formalaşan İrəvan yaşayış məntəqəsi ilə, 1950-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan Erebunu qalası arasında xeyli məsafə olmuşdur. Yalnız XX əsrin ikinci yarısından Erebuni qalasının yerləşdiyi Qanlı təpəni də şəhərətrafı əraziyə daxil etmişlər. Urartulular dövrünə aid tapılan mixi yazılardan aydın olmuşdur ki, e.ə. VIII əsrin birinci rübündə Ağrı vadisi (Araz çayının sol sahili və Arpaçayın aşağı axarı) urartulular tərəfindən işğal edilənədək həmin ərazi Aza xalqının ölkəsi adlanmışdır.

İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.), oronimlərin (dağ, dərə, aşırım və s.), oykonimlərin (yaşayış məntəqələri, küçələr, məhəllələr və s.) mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. İrəvan şəhəri ərazisində aparılan qazıntılar zamanı aşkara çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində indiyədək ermənilərə məxsus hər hansı nümunəyə rast gəlinməmişdir. Urartuluların süqutundan ərəb xilafətinin bərqərar olmasınadək keçən təqribən 1200 il ərzində heç bir mənbədə bu yaşayış məntəqəsinin adı çəkilmir. Bunları bəzi obyektiv erməni tarixçiləri də etiraf edirlər.

İrəvan şəhəri bir mərkəz kimi, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərində sosial-iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf etmişdir. Yalnız Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu qala-şəhər eyni zamanda Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Zəngi (indi Hrazdan adlandırırlar) və Gedər çaylarının arasında yerləşən İrəvan şəhəri orta əsrlərdə şimal-qərb və şimal-şərq tərəfdən dağlarla və təpələrlə, cənub və cənub-qərb tərəfdən isə əkinə yararlı vadi ilə əhatə olunmuşdu. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilindəki sıldırımlı təpənin üzərində salınmışdı. Coğrafi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün İrəvan şəhəri daim müharibələr meydanına çevrilmiş, dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir. Müharibələr və zəlzələlər nəticəsində böyük dağıntılara məruz qalan şəhər hər dəfə qısa müddətdə yenidən bərpa edilmişdir. Çox məşhur olan İrəvan qalası və bağları şəhərə gələn bütün səyyahların diqqət mərkəzində olmuş, onlar haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Quru subtropik iqlim zonasında yerləşən İrəvan şəhəri olduqca münbit və bərəkətli torpaqlarla əhatə olunmuşdur. Məşhur İrəvan bağları və

bostanları İrəvan xanlarının müxtəlif dövrlərdə Zəngi və Gedər çaylarından çəkirdikləri kanallarla suvarılmışdır. Zəngi çayından şəhərdəki və ətrafdakı bağları suvarmaq üçün 4 kanal – Mamrə, Abuhəyat, Dəlmə və Təzəkənd kanalları çəkilmişdi. Şəhərin cənubundakı bağlar isə Qırxbulaq çayından çəkilən kanal və arxlarla suvarılırdı. İrəvan torpaqlarından ildə 2-3 dəfə məhsul götürülürdü. XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhəri 4 mənbədən – Zəngi çayı, Söyüdlük adlanan ərazidəki çoxsaylı bulaqlar, Gedər (Qırxbulaq) çayının şəhər bağlarından keçən hissəsində tikilən su anbarı və müxtəlif yerlərdə qazılan kəhrizlər vasitəsilə içməli su ilə təmin edilirdi. XX əsrin əvvəlində İrəvandan təqribən 19 km uzaqlıqda Gedər çayının mənbəyindən (Qırxbulaqdan) şəhərə su kəməri çəkilmişdi. Bu kəmərin çəkilməsində şəhərin imkanlı azərbaycanlılarının müstəsna xidmətləri olmuşdu.

Xanlıqlar dövründə İrəvan şəhəri dörd kvartaldan – Qala, Şəhər (Şəhri), Təpəbaşı və Dəmirbulaq yaşayış massivlərindən ibarət olmuşdur. Sayca çox az olan ermənilər yalnız şəhərin ətrafındakı bəzi qəsəbələrdə yaşayırdılar. Şəhər (Şəhri) massivi İrəvanın ən qədim hissəsi olmuşdur. Şəhərin qərbində yerləşən Təpəbaşı massivində (hazırda Kond adlanır) Hindistandan gəlmiş 50-yə yaxın erməni qaraçı ailəsi (boşalar) məskunlaşmışdı. Təpəbaşı massivini Şəhər massivindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Şəhərin cənubunda yerləşən Dəmirbulaq massivində (hazırda Karanki Tağ adlanır) yalnız azərbaycanlılar yaşayırdılar.

Şərqi nadir memarlıq incilərindən hesab edilən Xan sarayı, yaxud Sərdar sarayı İrəvan sərdarı Əmirqunə xan Qacar (1605-1625) tərəfindən ucaldılmış, 1760-1770-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xan (1762-1783) tərəfindən təkmilləşdirilmişdi. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan (1784-1805) sarayın Şüşəbənd adı ilə tanınan Güzgülu salonu və Yay imarətini inşa etdirmişdi.

Fransız səyyahı Jan Şardən “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində 1673-cü ildə İrəvanda gördüklərini geniş şəkildə təsvir etmişdir. İrəvan qalasını, Xan sarayını təsvir edən Şardən yazır ki, təxminən 800 evdən ibarət olan qala kiçik bir şəhərdən böyükdür, orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar. Təmizqanlı səfəvilər dedikdə müəllif İrəvanın şiə məzhəbli türk qızılbaş əhalisini nəzərdə tuturdu.

Müasir İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus yaşı 250 ildən artıq bircə dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsi mövcud deyil. Çünki İrəvan şəhərində ermənilər XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra tədricən İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilərək məskunlaşdırılmışlar. İrəvanda tarixi-memarlıq abidələri Şərq memarlığı üslubunda inşa edilmişdi. Səyyahlar və salnaməçilər öz əsərlərində İrəvanı tipik müsəlman şəhəri kimi təsvir etmişlər.

İrəvan şəhəri karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdı. Daşdan hörülmüş, ortasında kvadratşəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda 8 karvansara mövcud olmuşdur. Culfa, Gürcü, Zərrabi xan (Sərrafxana), Tahir, Sulu, Susuz, Avşar, Hacı Əli karvansaralarında üst-üstə 851 köşk mövcud olmuşdur.

Avropa səyyahları Jan Tavernye, Jan Şardən, Kerr-Porter, Ceyms Morier, Monpere, Kameron, Linç və başqaları müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, Xan sarayını, onun Güzgülü salonunu, qaladakı və şəhərdəki məscidləri, hovuz və hamamları, Zəngi çayından enib keçən yeraltı mərmər pilləkənli yolu öz əsərlərində təsvir etmişlər.

Şəhərin mərkəzi hissəsində Böyük Meydan adlanan 400x400 m ölçüdə meydan yerləşirdi. Ağır yükləri çəkmək üçün Qantar tərəzisi, yüngül yükləri çəkmək üçün Mizan tərəzisi bu meydanda yerləşirdi. Digər meydanlar Xan bağı, Zal xan, Hüseyinli xan, Fəhlə bazarı meydanı adlanırdı. Pənah xan Makinskinin imarətinin yerləşdiyi ərazi Pənah xan meydanı adlanırdı. Hazırda bu meydan Saxarov meydanı adlanır. Zal xan meydanı isə hazırda Şarl Aznavur meydanı adlanır.

İrəvanda Şərq memarlıq üslubunda 8 hamam – Şəhər, Zal xan, Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim (sonuncu İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qızı), Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy hamamları mövcud idi. Hazırda İrəvanın mərkəzindəki Respublika meydanının yerləşdiyi yerdə vaxtilə mövcud olan Zal xan hamam kompleksində yeraltı çayxana ilə yanaşı, muğamat məclislərinin keçirilməsi üçün xüsusi otaq ayrılmışdı.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan,

Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükənli, Sallaxlar və s.

Bağlar diyarı İrəvanda və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, onlardan 772-si şəhərin içərisində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbasdərəsi, Abuhəyat, Keşağlı, Qızılqala, Dərə bağı, Səvzikəri, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kənkən, Kərpicxana bağlarının ad-sanı İrəvandan çox-uzaqlara yayılmışdı. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş şəkildə Avropaya ixrac edilirdi.

Şəhərdə və onun ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhanqulu xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanları şəhərin ən böyük dəyirmanları olmuşdur.

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və iki erməni kilsəsinin adları keçir. Göy məscid (yaxud Hüseyinli xan), Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Rəcəb paşa, Şah Abbas, Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İmamverdi məscidlərinin minarələri uzaqdan İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca dağıdılmışdır. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məsciddə İrəvan şəhərinin tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidi rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdi. Yalnız Dəmirbulaq məscidi 1988-ci ilədək öz məqsədinə xidmət edirdi, hazırda həmin məscid də yer üzündən silinmiş, onun yerində hündürlükdən bina ücaldılmışdır. Şəhərdə məscidlərlə yanaşı mövcud olan Poğos-Petros və Katoğke kilsələri vaxtilə xristian missionerlərinin vəsaiti hesabına tikilmişdi və məqsəd ermənilərin şəhərə axınını təmin etməkdən ibarət idi.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da keçirilən iclasının qərarı ilə İrəvan şəhəri o şərtlə Ermənistan Respublikasına paytaxt kimi güzəştə gedilmişdi ki, Azərbaycana qarşı ərazi iddiasından əl çəksin. Lakin Ermənistan hökuməti nəinki vədinə əməl etdi, əksinə, həm Azərbaycan Respublikasının ərazilərini işğal etməyə davam etdi, həm də keçmiş İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətini davam etdirdi.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan qalası, onun

içerisində yerləşən Xan sarayı, Abbas Mirzə məscidi şəhərin tarixi-memarlıq incilərindən hesab olunurdu. Erməni vandalları İrəvan qalasını və onun içərisində yerləşən bütün tarixi-memarlıq abidələrini tədricən yer üzündən sildilər. 1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın rəhbərliyi ilə İrəvanın baş planı hazırlanmışdır. Həmin plan Köhnə şəhər hissəsindən başlayaraq həyata keçirilməyə başlanmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində şəhərdə mövcud olan, azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq baxımından əhəmiyyət kəsb edən bütün abidələri bir-birinin ardınca yox etdilər ki, gələcəkdə İrəvanı erməni şəhəri kimi təqdim edə bilsinlər. Ermənilər İrəvanda XIX əsrin əvvəllərindən etibarən məskunlaşdıqları üçün erməni məhəllələri azərbaycanlı məhəllələrini üzük qaşı kimi əhatələmişdi. XX əsrin 30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin mərkəzindəki azərbaycanlı məhəllələrin əksəriyyəti mövcudluğunu qoruyub saxlayırdı. 50-60-cı illərdə azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları məhəllələri, Təpəbaşı məhəlləsindəki azərbaycanlı qəbiristanını yeni inzibati binalar inşa etmək bəhanəsilə yerlə-yeksan etdilər.

İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində, azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. Bunun nəticəsidir ki, İrəvan şəhərində Göy məsciddən savayı, bu gün yaşı 250 ildən yuxarı bircə dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsi qalmamışdır.

1902-ci ildə İrəvan quberniyasının statistika komitəsinin İrəvanda "Edelson" mətbəəsində "İrəvan quberniyasının 1902-ci il üçün yaddaş kitabçası" çap edilmişdir. Həmin kitabda göstərilir ki, İrəvan quberniyasında 310 məscid mövcuddur ki, onlardan 7-si İrəvan şəhərindədir.

Ermənistan hökuməti 2007-ci ildə ölkə ərazisində dini və milli azlıqlara məxsus olan və Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan məbədlərin və tarixi abidələrin siyahısını Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Həmin siyahıya Mesrop Maştos küçəsi-12 ünvanında yerləşən Göy məscidin və Xorhrdarani küçəsi-40 ünvanında yerləşən məscidlərin adları daxil edilmişdir. Qeyd edilən siyahıda Göy məscid İran məscidi kimi təqdim edilmiş, Abbas Mirzə məscidinin isə qəfəsinin (skeletinin) qorunduğu qeyd edilmişdir. Halbuki təqdim etdiyimiz şəkildən də görüldüyü kimi, hazırda Sərdar məscid-kompleksindən yalnız onun bir divarının 2-3 metr enində, 3-4 metr hündürlüyündə kiçik bir parçası qalmışdı. Həmin ərazidə "Qlendale Hills" tikinti şirkəti 14

mərtəbəli, 18 bloklu yaşayış kompleksi inşa etmişdir. 2014-cü ilin payızında erməni vandalları bir gecənin içində Sərdar məscidinin qalıqlarını da yox etmişlər.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırmasından sonra İrəvanda fasiləsiz mitinqlər keçirilirdi. Fevralın 23-də erməni quldurları İrəvan şəhərindəki Dəmirbulaq məscidini və M.F.Axundov adına 9 №-li Azərbaycan məktəbinin binasını yandırmışdılar.

Ermənilər İrəvanda ibadətə açıq olan yeganə Dəmirbulaq məscidini sökmək üçün mitinqlərin birində şayiə yaymışlar ki, guya azərbaycanlılar Bakıda erməni kilsəsini sökmüşlər. Bakıda söküldüyü söylənilən erməni kilsəsinin əvəzini çıxmaq üçün mitinq iştirakçılarını qızışdıraraq Dəmirbulaq məscidini sökməyə göndərmişdilər. Üç gün ərzində erməni vandalları Allahın ibadət yerini yerlə-yeksan etmişdilər.

1991-ci ildə Ermənistan müstəqilliyini əldə etdikdən və müsəlman ölkələri ilə diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra 1932-ci ildən qapıları ibadətçilərin üzünə bağlanan Göy məscidin yenidən məscid kimi fəaliyyət göstərməsi zərurəti meydana çıxmışdı. Əvvəlcə məscid kompleksində yerləşən Təbiət muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix muzeyi çıxarıldı. 1995-ci ildə İranla Ermənistan arasında imzalanan müqaviləyə əsasən, İran hökuməti Göy məscidin yenidən qurulması xərclərini öz üzərinə götürdü. Rekonstruksiya işləri İranın "Bünyad-e Müstəzəfan və Canbazan" (Müharibə veteranları və şəhidlər) xeyriyyə fonduna həvalə edildi. Məsciddə tamamlama işləri 2006-cı ildə başa çatdırıldı. Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdı. Göy məscidin 24 metrlik minarəsi, 28 köşkü (hücrə), kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyəti rekonstruksiya edilmişdi. Hazırda Ermənistan rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlara "fars məscidi" kimi təqdim edirlər. 2015-ci ildə Göy məscid və onun yerləşdiyi ərazi istifadə hüququ ilə təmənnəsiz olaraq İran İslam Respublikasının 99 illiyinə Ermənistandakı səfirliyinə mədəniyyət mərkəzi kimi təhvil verilmişdi.

Bütün bunlar həmin ərazinin əzəli sakinləri olan azərbaycanlıların mədəni irsinə olan düşmən münasibətinin əyani təzahürü, erməni vandallizminin bariz nümunəsidir.

Prezident İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında

bir qrup ziyalı ilə keçirdiyi görüşdə ritorik sual səsləndirdi: “İndi göstərin görək İrəvanın tarixi mərkəzi haradır?” Cavabını da özü verdi: “Bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdılar. Şəhərsalma adı altında bütün tarixi binalarımız, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdılıb”.

2003-cü ildə İrəvanın Mərkəzi Respublika Meydanında aparılan qazıntı zamanı Zal xan hamamının və qədim karvansaranın qalıqları meydana çıxdı. Tələsik üstünü örtülər ki, bu tikililərin bizlərə məxsus olduğu aşkarlanmasın. Təpəbaşı məhəlləsindəki izimizi silmək üçün Ermənistan hökuməti hazırda xarici investorları cəlb etməklə yeni proqram həyata keçirir.

2022-ci ilin iyul ayında Azərbaycanın 102 nəfər elm və ictimaiyyət xadimi İrəvan şəhərində yerləşən Təpəbaşı məhəlləsi ərazisində Azərbaycan xalqının irsinə qarşı həyata keçirilən mədəni soyqırımını ilə bağlı UNESCO-nun Baş direktoru Odre Azuleyə müraciət ünvanlayıb. Müraciətdə şəhərin Təpəbaşı hissəsində tarixən azərbaycanlılara məxsus olmuş məhəllə sisteminin və bu məhəllələrdə mövcud olan abidələrin dağıdılmasının qarşısının alınmasına və onların xüsusi qorunma altına alınmasına kömək göstərilməsi xahiş edilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə Qarabağ münaqişəsi həll olunandan sonra indi qarşıda duran əsas məsələnin Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının hazırlanması məsələsinin olduğunu, bu konsepsiyanın sülhsevər konsepsiya olacağını, bütün beynəlxalq konvensiyalarda bizzə məqbul olan müddələrin əsasında öz hüququmuzu tələb etməli olduğumuzu, bu işə beynəlxalq hüquqşünasların cəlb edilməli olduğunu bildirdi.

Prezident İlham Əliyev Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən də İrəvan şəhərində dağıdılan irsimiz haqqında və Qərbi Azərbaycan İcmasının qarşısında duran vəzifələr barəsində də öz fikirlərini ifadə etmişdir. Dövlətimizim başçısı demişdir: “Hesab edirəm ki, icmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, həm də ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır. Məsələn, indi bunu artıq dünyada da bilməyə başlayırlar və sual olunur, – bu sualı biz

qoymuşuq, Azərbaycan nümayəndələri, bu məsələ ilə məşğul olan insanlar qoyublar, – indi göstərin görək İrəvanın tarixi mərkəzi haradır? Haradadır İrəvanın tarixi mərkəzi? Əgər deyirsiniz ki, guya bu, dünyanın ən qədim şəhəridir. Haradadır bunun tarixi mərkəzi?

Dövlətimizin başçısının tapşırığı əsasında Qərbi Azərbaycan İcmasının Azərbaycan, ingilis, rus və ispan dillərində saytı yaradılıb. Prezident Kitabxanasında Azərbaycan və rus dillərində Qərbi Azərbaycan elektron kitabxanası yaradılıb. Bir sıra sənədli filmlər istehsal edilib, virtual sərgilər təşkil edilib. Bütün bunlar İrəvanın qədim azərbaycanlı şəhəri olmasını nümayiş etdirməyə xidmət edir. Ermənilər də tədricən bu reallığı qəbul etməyə başlamışlar. Bəzi erməni memarları bugünkü İrəvan şəhərinin 100 illik yubileyini qeyd etmək üçün çağırış edirlər. Onlar hesab edirlər ki, bugünkü İrəvan şəhəri 1924-cü ildən etibarən formalaşmış.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımını, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin azərbaycanlı simasını ermənilərin xeyrinə tamamilə dəyişdirdi. İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini silən, ardınca azərbaycanlı etnik kimliyini yox edərək monoetnik erməni şəhəri yaratmağa nail olan ermənilər indi də tarix kitablarından, dərsliklərdən azərbaycanlıların izini silməyə çalışırlar.

Ermənilərin mövqeyi belədir ki, İrəvan ərazisində mövcud olan və bu günədək gəlib çatan azərbaycanlılara məxsus abidələr tarixi saxtalaşdırmaq yolu ilə qoy “fars”, “türkmən”, “monqol” abidəsi adlandırılınsın, bununla da həmin abidələrin əsl sahiblərinin kimlər olduğu ört-basdır edilsin.

İndiki Ermənistan – Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarix-memarlıq abidələrinin qəsdən dağıdılması, onların mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi və yaxud özününküləşdirilməsi beynəlxalq humanitar hüququn, xüsusən də 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının, UNESCO-nun 1954 və 1970-ci il Konvensiyalarının kobud şəkildə pozulmasıdır.

ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN SİLİNMƏZ İZLƏRİ

Məlahət İBRAHİMQIZI
t.ü.f.d., Millət vəkili

Ermənistanda Azərbaycan türklərinin “silinməz izləri” və ya Qafqazda erməni məsələsinin tarixi kökü qədim dövrlərdən deyil, I Pyotrun Xəzəryanı yürüşündən sonrakı dövrdən başlayır. Bu haqda Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətindəki “erməni məsələsi” hətta böyük dövlətlərin monarxlarının yazışmalarında da əks olunmuşdur.

Çar Rusiyasının Qafqazda söz sahibi olmaq və imperiya marağının həyata keçirilməsi siyasətinin əsası I Pyotrun zamanında qoyulmuşdur. Qafqazın aftoxton əhalisinin əksəriyyəti islam inancına malik olduğundan Çar Rusiyasının bu bölgədə yürüdəcəyi siyasətin təməli, eyni zamanda əsas hədəfi və məqsədi bölgənin müsəlman əhalisinin tərkibinin xristian əhali hesabına dəyişdirilməsi idi. Ötən üç yüz il ərzində bölgədə baş vermiş bütün tarixi proseslər də bu deyilənləri sübut etmişdi. Ümumiyyətlə, Çar Rusiyasının Qafqaz siyasəti bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. İlk mərhələdə məqsəd əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Şimali Qafqaz əhalisinin tərkibini xristian inanlı əhali hesabına dəyişdirmək idi. Daha dəqiq desək, erməni məsələsindən istifadə edərək bu bölgədə

erməni əhalisinin sayını artırmaq idi. Sonrakı mərhələdə hədəf Cənubi Qafqaz idi. Çar Rusiyası süquta uğradıqdan sonra bu siyasət Sovet dönməində zahirən dəyişsə də, mahiyyət etibarilə davam etdirildi. Azərbaycan xalqının tarixi yurd yerləri olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarının erməniləşməsi Sovet dövründə daha açıq və amansız həyata keçirilirdi. Bütün beynəlxalq hüquq və normalara zidd olaraq həyata keçirilən deportasiya və etnik təmizləmə isə XX əsrdə insanlığa qarşı törədilən ən ağır cinayətlər sırasındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ Nazirlər Şurasının azərbaycanlıların deportasiyası ilə bağlı qərarından əlavə, Ermənistan Sosialist Respublikası ardıcıl olaraq, 1956-57, 1965, 1967, 1968-ci illərdə də buna bənzər qərarlar qəbul etmiş və bu qərarları qısa müddət ərzində icra etmişdir. Azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən deportasiyasına dair Amerika Birləşmiş Ştatlarının Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (CİA-MKİ) tərəfindən hazırlanmış Stalinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı və onun icrası ilə bağlı xüsusi hesabat da var. ABŞ MKİ-nin bu hesabatında 1946-1952-ci illərdə Ermənistanın bütün bölgələrindən azərbaycanlıların deportasiya edilməsi və boşaldılmış bu torpaqlara İran, Bolqarıstan, Suriya, İraq, Misir, Livan, Yunanıstan və Rumıniya kimi ölkələrdən gətirilmiş 120 mindən çox erməninin yerləşdirilməsi faktlarla təsvir edilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, son iki yüz ildə “Böyük Ermənistan” xəyalı ilə yaşayan ermənilər müxtəlif dövlətlərin və terrorçu qrupların dəstəyi ilə Türkiyə və Azərbaycana qarşı çoxsaylı cinayət, qətlə və terror aktları da törətmişlər. Bu məlumatlar dünyanın bəzi mötəbər təşkilatları, xüsusilə də ABŞ MKİ (CİA) tərəfindən hazırlanmış bir sıra hesabatlarda konkret faktlarla göstərilmişdir. MKİ-nin 1975-1983-cü illəri əhatə edən “Erməni terroru: – ASALA davam edən beynəlxalq təhlükə” adlı hesabatında adı keçən “ASALA”, “Erməni soyqırımına ədalət komandosu”, “Erməni fədailəri”, “Məhkum Nijde Qaragin Qrupu”, “Yanikyan”, “Orli Qrup”, “Yeni Erməni müqavimət hərəkatı”, “Qara Aprel” kimi onlarla

erməni terrorçu qrupları ABŞ və bəzi dövlətlər tərəfindən rəsmi olaraq terror təşkilatları kimi tanınır. Erməni terror təşkilatları haqda daha ətraflı məlumatlarla ABŞ-nin MKİ (CIA) Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (*Central Intelligence Agency*) hesabatında tanış olmaq olar.

1987-ci ildə Qafqazda erməni separatizmi yenidən baş qaldıranda Sovet İttifaqının nüfuzlu qəzeti olan “Komsomolskaya Pravda” yazırdı: “...erməni xalqı “Böyük Ermənistan” psixozu durumundadır. Onlara yalnız və yalnız doğruları, yəni əslində, kim olduqlarını və heç bir zaman böyük dövlətə sahib olmadıqlarını söyləmək vacibdir”. Məqalədə qeyd edilirdi ki, əgər onların iddia etdiyi kimi, “Böyük Ermənistan” dövləti olmuş olsaydı, dövlətin ən vacib şərtlərindən biri kimi pul sikkələri olardı. Tarix çoxdan sübut etmişdir ki, böyük dövlətlərdə bu dövlətin hakim millətinin və xalqının burada yaşayan etnik azlıqların dilinə, mədəniyyətinə, kulinariyasına, incəsənətinə, adət və ənənələrinə təsir etməsi qaçılmaz gerçəklikdir. Ermənilərə gəldikdə, onların Qafqaz xalqlarına təsirində heç bir iz görünür, hətta onların tarixinin, mədəniyyətinin, musiqisinin və incəsənətinin heç bir kiçik məqamında belə yer almamışdır. Əksinə, türk-Azərbaycan xalqlarının erməni xalqının dilində, mədəniyyətində, adət və ənənələrində, hətta ad və soyadlarında əks olunmuş yüzlərlə nümunələr vardır. Erməni dilində 4000-dən çox Azərbaycan-türk kəlmələri var və onların yüzlərlə ad və soyadı türk kökənlidir. Musiqi alətlərinin çoxu Azərbaycan və türk alətləri, yeməklərinin çoxunun adı ya Azərbaycan türkcəsi, ya da Türkiyə türkcəsindədir. Hətta erməni nağılları və folklorunu təhlil etsək, bir daha Azərbaycan, Türkiyə və gürcü kökənliliyi görünür. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, erməni dilində olan sözlərin 35 faizi qədim fars dilindən keçmə sözlərdir. Bu gün dilçilər, dil tarixi və nəzəriyyəçiləri tərəfindən erməni dilində olan sözlərin çox az qisminin onlara xas olduğu bildirilir.

XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilər məqsədlə olaraq, uzun illər ərzində azərbaycanlıların yaşadığı indiki Ermənistan ərazisinə, xüsusən İrəvan və Qarabağ bölgələrinə köçürülmüşdür. Bu ərazilərdə baş verən bütün proseslər şovinist erməni millətçilərinin və ideoloqlarının saxtalaşdırdıqları uydurma tarix və Azərbaycan-türk xalqlarının mədəni və qeyri-maddi irsinin inkarı və məhv edilməsi ilə müşayiət edilirdi. Bu

məkrli ideologiyanın və əsassız ərazi iddialarının nəticəsində bu gün indiki Ermənistanda azərbaycanlıların dədə-baba yurd yerlərində onlara məxsus bütün dini abidələr, məscidlər və min illər və yaş olan məzarlıqlar, əsrlər öncə yaradılmış binalar, körpülər dağıdılaraq yox edilmişdir. Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bu cinayət və vandalizm ümumdünya mədəni irsinin qorunması nöqtəyi-nəzərindən də dözülməz və qəbul edilməzdir. Çünki bu irs ümumtürk, islam və nəhayət, dünya mirasının tərkib hissəsidir.

Törətdilmiş bu cinayətlər ümumbəşəri irsin qorunması haqqında beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərin bütün prinsiplərinin pozulması və dünya mirasına qarşı soyqırım kimi də dəyərləndirilməlidir.

1995-ci ildə britaniyalı arxeoloq Filip Kol və bir qrup müəllif tərəfindən yazılmış “Milliyyətçilik, arxeologiya siyasəti və təcrübəsi” əsərində Ermənistanda mövcud olan islam abidələrinin azlığı vurğulanır. Əsərdə Türkmənçay müqaviləsi imzalanmazdan öncə azərbaycanlıların tarixən yaşadığı indiki Ermənistan ərazisində müsəlman əhalisinin üstünlük təşkil etməsindən də bəhs edilir. Bununla bağlı müəlliflər belə yazırlar: “Hansı demoqrafik statistikaya müraciət etsək, şübhəsiz ki, bu regionda islam dininə aid əhəmiyyətli qeyri-maddi abidələrin mövcudluğunu görürük. Bu gün onların Ermənistan ərazisində, demək olar ki, tam itirilməsini isə heç cürə təsadüf hesab etmək olmaz”.

Britaniyalı tədqiqatçı-jurnalist Tomas de Vaala müraciət edək. “Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülhlə müharibə arasında” kitabında o yazır: “Müasir Ermənistanda bu sadə faktları bilən azdır. Belə ki, əslində, indiki Ermənistanın bir çox türkdilli müsəlmanların vətəni olması faktı erməni xalqının milli qəhrəmanı, XVIII əsrin böyük şairi olan Sayat Novanı təəccübləndirməzdi. Onun bizə qədər gəlib çatmış, demək olar ki, əksər balladaları həmin dövrdə Qafqazda “lingua franka”, yəni əsas dil rolunu oynayan Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır”. Müəllif kitabında əsrlər boyu indiki Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların XX yüzillikdə də tədricən ayrı-seçkiliyə məruz qalmaları, ictimai həyatdan tam marginallaşdırılmaları kimi tarixi gerçəklikləri əks etdirən faktlara geniş yer vermişdir. Britaniyalı tədqiqatçı qeyd edir ki, azərbaycanlıların tarixən yaşadığı bu ərazilərdə erməni əhalisinin nisbəti havadarlarının dəstəyilə dəyişdirilərək, erməni xalqı üçün vətən hüququ

statusu yaradılmışdır. Təssüf ki, süni və saxta yollarla qazandırılmış bu hüquqdan istifadə edərək erməni millətçiləri son iki yüz ildə azərbaycanlılardan kifayət qədər ərazi zəbt edə bilmişlər. 1918-1920-ci illərdə on minlərlə azərbaycanlı Zəngəzurdan qovulmuş və indiki Ermənistan ərazisində 1940-cı illərdə xaricdən gətirilmiş erməniləri yerləşdirmək üçün daha on minlərlə insan Azərbaycana deportasiya olunmuşdu. Tomas de Vaalun sözləri ilə desək, Ermənistan 1988-1989-cu illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi sonuncu etnik təmizləmə ilə yerdə qalan azərbaycanlılardan da “qurtuldu”.

Tarix boyu erməni xalqının ideoloqları Azərbaycan xalqına, türk xalqına qarşı ədavət, düşmənçilik və qəsbkarlıq nümayiş etdiriblər. Erməni millətçilərinə görə, “harada erməni olubsa, ora erməni torpağıdır” və bu düşüncə, əqidə, məqsəd və prinsip erməni xalqı üçün dəyişməzdir.

Belə ki, Gülüstan müqaviləsindən sonra Çar Rusiyası dönməndə Gürcüstanın Bolnisi bölgəsindən köçürülmüş ermənilərin Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Ağcakənd kəndində yerləşdirilmişdi. Hətta Ermənistanın Baş Naziri Paşinyan utanmadan bir neçə il bundan öncə Münhen Təhlükəsizlik Konfransında bu kəndin erməni kəndi və onun ermənilərə məxsus olduğunu iddia edirdi. Halbuki, Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz üzrə canişini Yermolovun rəhbərliyi ilə 1823-cü ildə Qarabağ əhalisinin siyahıya alınması üzrə hazırlanmış təsvirdə bu inzibati ərazi Ağcakənd adlanır. Bu təsviri sənəddə Ağcakəndin yerləşdiyi inzibati-ərazi bölgə isə Talış mahalı adlanır. 1886-cı ildə Cənubi Qafqaz üzrə Statistika Komitəsinin və Cənubi Qafqaz canişinliyinin nəzarəti ilə dərc olunmuş “Qafqaz təqvimi”ndə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası üzrə Kontratenkonun məlumatlarında, eləcə də Sovet dövründə 1926-cı ildə aparılan siyahıyaalma sənədlərində də bu kəndin adı Ağcakənd kimi qeyd edilir. 1938-ci ildə tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadıkları Ağcakənd kəndinin adı azərbaycanlıların deportasiyası və repressiyasına imza atan Stepan Şaumyanın soy ismi ilə Şaumyan adlandırılmışdır. (Hərçənd ki, 1923-cü ildə qədim Azərbaycan şəhəri Xankəndinin adı dəyişdirilərək Stepanakert adlandırılmışdır).

Akademik B.Piotrovski 1989-cu ildə İrəvanda keçirilmiş simpoziumdakı çıxışında çəkinmədən səsləndirmişdir ki, erməni ideoloqları məqsədlərinə çatmaları üçün müxtəlif imperialist güclərin əlində alət olmağa üstünlük vermişlər. O, çıxışında Cənubi Qafqaz əhalisinin böyük əksəriyyətinin məhz müsəlmanlar, onların isə mütləq əksəriyyətinin azərbaycanlılar olduğunu dəlillərlə sübut etmişdir. Eyni zamanda alim qeyd etmişdir ki, Qafqazda azərbaycanlı əhali üstünlük təşkil etdiyindən bu bölgədə Azərbaycan türkcəsi hakim dildir.

Akademik fikirlərini tarixi qaynaqlarla bərabər, 1858-ci ildə Qafqaza, Şimali Azərbaycana səfər etmiş tanınmış fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın “Qafqaza səyahət” əsərinə istinad edərək də əsaslandırmışdır. Aleksandr Dümanın bu əsərində qeyd edilir ki, Qafqazın qərb hissəsində (indiki Gürcüstan ərazisində) əhalinin çox hissəsi türkdilli olduğundan bu bölgədə türk dili hakim dildir. Aleksandr Düma yazırdı ki, bu dili bilən hər kəs bu bölgədə sərbəst dolaşa bilər.

Erməni xislətinin mahiyyətinin və onun yaratmış olduğu problem və faciələrin tarixi kökü, əslində, bir daha dərinlən araşdırılmalıdır. Məhz bu xislət erməni millətçi və ideoloqlarını tarix boyu ayrı-ayrı xalqlara, xüsusilə yaşadıkları ölkələrin əhalisinə qarşı müxtəlif cinayət əməlləri törətməyə sövq etdirmişdir.

Dədə Qorqud kitabələrində də öz əksini tapmış tarixi yurd yerlərimiz üzərində hüquqlarımızın bərpası üçün belə fundamental araşdırmalara ehtiyac var. Qərbi Azərbaycan İcmasının yaranması və onun Qayıdış Konsepsiyası 1987-91-ci illərdə indiki Ermənistandan didərgin salınmış üç yüz minə yaxın Qərbi azərbaycanlının hüquqlarının bərpası, sülh yolu ilə, təhlükəsizlik şəraitində və beynəlxalq hüquq çərçivəsində ləyaqətli şəkildə qayıdışında mühüm və tarixi rol oynayacaqdır. Hesab edirəm ki, bu, tarixi missiyanın və ədalətin bərqərar olunmasında hər bir Qərbi azərbaycanlının məsuliyyətli və müqəddəs borcudur. Bu yolda hər kəsə uğurlar.

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA AŞIQ YARADICILIĞI: MİLLİ YADDAŞ VƏ TARİX

Folklor – bütün tarix və zaman boyunca onu yaradan, yaşadan, qoruyan, nəsillərdən-nəsillərə ötürən xalqın yaddaşdır. O, fərdin, etnosun, millətin və bütöv xalqın yaddaş səviyyələrindən təşkil olunan ənənəvi düşüncə sistemidir. Bir xalqın bütün söz və sənət kodları folklor yaddaşında inikas olunur. Folklor xalqın tale yoludur və hər bir etnosun taleyi onun milli yaddaşa nə dərəcədə bağlılığından birbaşa asılıdır. Yaddaşını qoruyan və zamanla ona qayıda bilən xalq onu millətlər içərisində millət edən zirvəyə qalxa bilir.

Hər bir xalqın folklor yaddaşının daşıyıcı tipləri var: onlar yaddaşın qoruyucuları və yaşadıcılarıdır. Azərbaycan folklor yaddaşının daşıyıcıları içərisində əlahiddə yerdə duran, milli yaddaşın bütün poetik yükünü və tarixi-mədəni məsuliyyətini daşıyan sənətkar aşıqdır. Milli yaddaş sistemini bir orqanizmə bənzətsək, aşıq sənəti və yaradıcılığı həmin sistemin onurğa sütununu təşkil edir. Aşıqlıq ənənəsinin zəiflədiyi müasir qloballaşma şəraitində onun qorunması, qayğı göstərilməsi bizləri biz edən, millət edən, milli kimliyimizi itməyə qoymayan genetik yaddaş sistemimizin yaşaması deməkdir. Milli tarix, milli kimlik, milli özünüdərk, milli özünü yaratma kimi bütün dəyərlər aşığın varlığında kəşisəməklə onu milli mövcudluğumuzun tarixi diskursu statusunda göz bəbəyimiz kimi qorumağı bizlərdən tələb edir. “Aşıq” demək – “millət”, “xalq”, “dövlət” və “milli tarix” deməkdir. Milli kimlik tariximizin banisi Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dövləti və kimliyini aşığın sazı və sözü ilə qurdu. O, milli dövlətçilik ideologiyasının xalqın ruhunu passionarlaşıdıran bütün dəyərlərini insanlara aşıqların və el şairlərinin sazı, sözü, nəfəsi ilə çatdırıb onları vahid milli dövlətdə birləşdirə bildi. Azərbaycanın bir xalq kimi tarixi taleyinin “yazıldığı” həmin dövrdə Xətainin yanında bir tərəfdə əllərində qılınc tutmuş qazi-ərənlər, o biri tərəfində sinələrində saz və dillərində “Vətən” sözü olan aşıq-ərənlər durmuşdular. Məhz XVI əsrdə Şah babamızın sərkərdəliyi ilə aşıqlar, el şairləri

Seyfəddin RZASOY

AMEA Folklor İnstitutu Mifologiya şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

ilahi-irfani dəyərləri tərənnüm edən sənətkar mərtəbəsindən milli kimlik və dövlətçilik ideyalarını tərənnüm və təbliğ edən, vətənçilik, yurdçuluq idealları uğrunda savaşan eşq ərənləri məqamına qalxdılar. Bu ruh, bu ali məqam əbədi olaraq aşıqların yaddaşında yaşamaqla xalqımızı tarixin ən çətin günlərində məhv olmağa qoymamış, milli varlıq və kimliyimizi qorumuşdur. Qafqaza ayaq açan rus işğalçıları və onların iyrenc xislətli nöqərləri olan ermənilər hər vəchlə Azərbaycan-türk milli kimliyini məhv etməyə çalışanda aşıqların sözündə və sazında yaşayan milli yaddaş xalqımızın milli-mənəvi düşüncə sistemini dağılmağa, məhvə məruz qalmağa qoymadı. Saz və söz xalqımızın daim milli ruhunu oyatmış, ona milli kimliyini xatırlatmış, qanını və genini cuşa gətirərək milli kimlik savaşına ruhlandırılmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, Qərbi Azərbaycanda ermənilər Rusiya imperiyasının çirkin demoqrafik siyasətini həyata keçirərək türk əhalini təcrid, inkar, deportasiya və s. anti-milli təqiblərə məruz qoyanda aşıqlar erməni

ideoloqlarına “güldən-bülbüldən”, “aşıq-məşuq-dan” nəğmələr oxuyan “təsirsiz”, “zərərsiz” ünsürlər təsiri bağışlasa da, məhz onlar milli varlığımızı ayaqda saxlamağa nail oldular. Çünki **ana etnosdan siyasi, inzibati, linqvistik, mədəni və s. cəhətlər baxımından ayrı düşmüş etnik toplumlarda etnoqrafik özünəməxsusluqlar milli özünüqoruma və özünüyaşatma mexanizmlərinə çevrilir. Bu cəhətdən Qərbi Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığının bütün funksional-millî mahiyyəti məhz bu amilə – Azərbaycan-türk kimliyinin yaşadılmasına müncər olunmuşdur.**

Qərbi Azərbaycan aşıq yaradıcılığı sənət göstəriciləri, mədəni-coğrafi ölçüləri, fəlsəfi-poetik dəyərlər sistemi, sənət və yaradıcılıq xüsusiyyətləri, funksional mahiyyəti ilə ümumtürk şifahi sənət və yaradıcılıq sisteminin üzvi tərkib hissəsidir. XX əsr sovet inzibati-siyasi ərazi bölgüləri onu Şimali və Cənubi Azərbaycan aşıq yaradıcılığından təcrid etməyə çalışsa da, Qərbi Azərbaycan aşıq sənəti və yaradıcılığı nə özünün tarixi köklərindən, nə də ümumtürk mədəni ənənələr sistemindən heç vaxt ayrı düşmədi. Bunun əsas səbəblərindən biri Qərbi Azərbaycanda XIX əsrdə parlamış Aşıq Ələsgər adlı sənət günəşi idi. O, Azərbaycan ozan-aşıq sənəti tarixinin bütün bədii-estetik, mədəni-millî yaradıcılıq və ifaçılıq ənənələrini öz varlığında təcəssüm etdirərək Qərbi Azərbaycan folklor arealını bütün Azərbaycan aşıq sənəti və yaradıcılığının ən mühüm ocağına çevirdi. Aşıq Ələsgər özünün ilahi-ecazkar istedadı sayəsində sənət möcüzəsi yaratmaqla öz yaradıcılığını, əslində, çox nəhəng fiziki və mədəni coğrafiyanı əhatə edən Azərbaycan aşıq sənəti və yaradıcılığının bütün qollarını vahid məcrada birləşdirən konsentrasiya mərkəzinə çevirməyi bacardı.

Aşıq Ələsgər sənətinin möcüzəsi həm də onda idi ki, onun cismində və ruhunda təkcə özünün sazı və sözü deyil, eyni zamanda sənətin bütün tarixi yaddaşı dilə gəlirdi. Ələsgərin sazında və sözündə Şah İsmayıl Xətəinin ideoloji-mənəvi silahdaşı Miskin Abdalın, Göyçəli Ağ Aşığın, Aşıq Alının poetik ruhu səslənirdi. Bu, türkün milli-mənəvi və dini-irfani dəyərlərlə süslənmiş, dünyanı və insanı onu yaradan Allaha, Allahı isə yaratdıqlarına xatir sevən Azərbaycan türkünün milli ruhunun səsi idi. Aşıq Ələsgər “dünya binə olandan” “Ələst” məclisindən yol alıb gələn türkün mənəvi varlığını tərənnüm edərək onu özünə və bütün dünyaya sevdirməyi bacarmışdır:

*Ələstidən “Bəli!” deyən Sübhana baş endirir,
Məhəmmədə nazil olan “Quran”a baş endirir.
Özü birdir, adı min bir, vəhdətu əl-laşərik,
Əhli-mömin görə bilməz, Pünhana baş endirir.*

Aşıq Ələsgərin sənətkar taleyinin naxışı onda idi ki, o, Qərbi Azərbaycanın aşıq mühitlərinin nüvəsi, ocağı olan Göyçə “sənət məbəbində” pərvəriş tapmışdı. Ona qədər bu mühitdə XVI əsrdən üzü bəri Miskin Abdal, Aşıq Əliqulu, Ağ Aşıq, Aşıq Alı kimi nəhəng sənət korifeyləri olmuş, aşıq sənəti və yaradıcılığı ənənələrini daim sənət inciləri ilə zənginləşdirmişlər.

Qərbi Azərbaycan aşıq sənəti və yaradıcılığı Göyçə, Dərələyəz, Qaraqoyunlu, Dərəçiçək-Lorupənbək, Ağbaba kimi mühit və mədəni-inzibati arealları əhatə edir. Göyçə aşıq mühiti sənət və sənətkarlıq miqyası, yaradıcılıq dinamikası və poetik ehtiyatlar sisteminin tutumu baxımından mərkəz rolunu oynamış, Qərbi Azərbaycanın və ümumən bütöv Azərbaycanın aşıq mühitləri arasında körpü funksiyasını həyata keçirmişdir. Bu mühitin yaranmasında böyük rol oynamış Miskin Abdalın yaradıcılığında tərənnüm olunan milli-irfani ideyalar əsrlər boyunca aşıq yaradıcılığının bədii-estetik ənənələrini qidalandırmışdır:

*Məğribdən Məşriqə səf çəkib durub,
Qüdrətdən çəkibdi baş-başa dağlar.
Qoynunda mehmandı Şahi-mərdanım,
Yanaşı qarıyın siz, qoşa dağlar.*

Şeirdə işlənmiş “qoşa dağlar” ifadəsi XVI əsrdə Azərbaycan milli yaddaş sisteminin ən mühüm bədii-estetik, ideoloji-poetik konseptini ifadə edir. Şeirdəki iki dağın – irfani “Şahi Mərdan” dağı (Həzrət Əli ə.) və Oğuz türkünün əcdad kimi sığındığı “qarşı yatan Qara dağın” əbədi yaşaması haqqındakı arzu-dilək sazı və sözü ilə dövlət quran ərənlərdən olmuş Miskin Abdalın öz xalqına və sənət sələflərinə etdiyi vəsiyyəti idi. Azərbaycan aşıq şeirinin bütün tarixinə nəzər saldıqda bu “qoşa dağlar” hər tərəfdən ən uca məqamlar kimi boy verir. Nə Azərbaycan xalq poetik yaddaşı, nə də Qərbi Azərbaycan aşıqları heç vaxt bu “qoşa dağlar”dan ayrı düşməmiş, hər zaman onu milli yaddaşlarında gəzdirmiş və saz-sözləri ilə günümüzədək yaşatmışlar. Azərbaycan xalqı məhz həmin qoşa dağların eşqindən irfanlandığı üçün özünü bir xalq, millət, dövlət olaraq günümüzə qədər yaşada bilmişdir. Təsadüfi

deyildir ki, “torpaqdan yaranmışlıq” fəlsəfəsi “dünya binə olandan” fitrətində yaşayan, torpağı öz əcdadı sayan Oğuz türkləri hər səhər günəş boylananda “qarşı yatan Qara dağ”a salam verdikləri kimi, Oğuz Xatunu Mahirə Nağı qızı da Qarabağda dağlara sığınan “mehmedciyə” salam verir:

*Nağıqızı, az de, deyin,
Qardaş verər dərdə çiyin.
Kəlbəcərdə mehmedciyin
Salamına salam olsun.*

Şah babamızın Miskin Abdalın dilindən bizlərə ünvanlanan “qoşa dağlar” vəsiyyəti, sadəcə, bir poetik bənzətmə olmayıb, türklüyün özünü-qoruma, özünü-təşkil və özünüyaşatma formuludur. Və çox maraqlı və çox əlamətdardır ki, türkün milli kimlik fəlsəfəsinin formulları Azərbaycan milli yaddaş sistemində həmişə poetik sözlə deyilib və qılıncla gerçəkləşib. Bu cəhətdən Mahirə Nağı-qızının “Qardaş verər dərdə çiyin” poetik kəlamı Miskin Abdalın “Yanaşı qarıyın siz, qoşa dağlar” kəlamının bütün yükünü özündə daşımaqla Şah babamızın dövlətçilik fəlsəfəsinin özəyini, mayasını, cövhərini təcəssüm etdirir. Məhz “qoşa dağlar” Qarabağda “çiyin-çiyinə verərək”, Azərbaycan kimliyinin qüdrəti və zəfərini əbədi olaraq təmin etdi. Bu, ilk baxışdan, bəlkə də, gözə dəyməsə də, milli zəfərimiz həm də aşıqların yaddaşında yaşayan milli kimlik ruhunun təcəssümü və təntənəsidir.

İri sənət və yaradıcılıq coğrafiyasına malik olan Göyçəni Aşıq Ələsgər dövründən günümüzdək Şair Məmmədhusəyn, Məhərrəm Alçalı, Aşıq Əziz, Aşıq Aydın, Musa Ağkilsəli, Aşıq Şirin, Çoban Məhəmməd, Nəcəf Daşkəndli, Usta Abdulla, Qurban Göyçəli, Aşıq Talib, Aşıq Mehdi, Zodlu Aşıq Ağayar, Aşıq Savad, Mahmud Ardanışlı və s. kimi çoxsaylı aşıqlar və el şairləri təmsil edir.

Dərələyəz Qərbi Azərbaycanın nəhəng aşıq bölgələrindən biridir. Özünəməxsus sənət və ifaçılıq ənənələri ilə seçilən Dərələyəz mühiti XIX əsrin görkəmli sənətkarı Aşıq Cəlildən başlamaqla Aşıq Qəhrəman, Aşıq Nəbi Əhmədovlu, Aşıq Xanlar, Aşıq Məhəmməd, Axtalı Aşıq Qafar, Qulu Bayramoğlu, Bəhmən Sallılı, Aşıq Fətulla, Aşıq Behbud, Aşıq Əli Fərmanoğlu, Aşıq Şükür, Aşıq Talib, Aşıq Abdulla və başqaları kimi sənətkarlarla təmsil olunur.

Qərbi Azərbaycan aşıq sənəti və ifaçılıq ənənəsində görkəmli rol oynamış Sallı Aşıq Cəlilin şeirlərində ümumən Azərbaycan aşıq poeziyası üçün səciyyəvi olan ənənələr öz əksini tapdığı kimi, onun özünə məxsus olan poetik nəfəsi, bədii-estetik dünyaduyumu da təcəssüm olunmuşdur. Aşıq Cəlilin şeirlərində tərənnüm olunan Gözəl obrazı ilahi dəyərlərlə süsləndiyi kimi, dövrün milli-siyasi ədalətsizlikləri də öz əksini tapmışdır. Məsələn, sənətkarın “Hardasan” qoşmasında rus anti-türk və anti-müsəlman siyasətini amansızcasına həyata keçirən ermənilərə qarşı kəskin etiraz ifadə olunur:

*Yapon bu yerlərdə meyvə sulayır,
Nijdə belimizdə ocaq qalayır,
Yurdumda-yuvamda bayquş ulayır,
Sönür od-ocağım, közüm, hardasan?*

Sənətkarın bu şeiri milli yaddaşın poetik-fəlsəfi sistemi baxımından qatbaqat quruluşa malikdir. Şeirin üst qatında haray, fəryad, çağırış var. Aşıq Cəlil ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi amansız və qanlı faciələri göz yaşları içərisində misralara çevirməklə milli yaddaş tarixi yaradır:

*Kafir süngüsünə keçir qız-oğlan,
Arpa qayasından qan süzülür, qan!
Qalmaqda mahalda ər; sənə qurban,
Şahid olur oğlum-qızım, hardasan?*

*Civə, Sallı, Ərgəz oda qalandı,
Leyliqaçan, Bülbülölən talandı,
Arpa qan ağladı, sular talandı,
Açılmaz baharım, yazım, hardasan?*

Aşıq Cəlil yurdun talanmasını təsvir etməklə, əslində, oğuz türkünün yaddaşını oyatmağa çalışır. Bu cəhətdən şeirin misralarında yağlı düşmən, kafir tərəfindən talanmış yurdunun qarşısında durub qızgəlinin fəryadını gözləri qarşısında canlandıran, öz qəzəbini, nifrətini, qisas duyğularını haraylayan Salur Qazan da boy verir:

*Kəsdilər yağılar bərəni-bəndi,
Odlara qalandı Əmağü kəndi.
Bütün Dərələyəz ağlayır indi,
Bu dərdə mən necə dözüüm, hardasan?*

Və son dərəcə əlamətdardır ki, sənətkar şeirin son bəndində “qoşa dağlar”ı – Xan Abbası, telli sazı səsləyir:

*Cəlil deyər, gözlərimiz qan ağlar,
Viran oldu abidələr, saraylar,
Sinəm üstə gecə-gündüz haraylar,
Xan Abbasım, telli sazım, hardasan?*

Şeirin son misrasındakı “Xan Abbas” özünün real kimliyindən asılı olmayaraq, adının “Həzrət Abbas” semantikasını ilə “Şahi-Mərdan” dağını, telli saz isə “qarşı yatan Qara dağı” təcəssüm etdirir. Telli saz ulu əcdadla sənətkar, övliya ilə bəndə arasında mediativ vasitə, ilahi-kommunikativ ünsiyyət mexanizmi kimi çıxış etməklə milli yaddaşı oyadır. Aşıq Cəlil öz himayəçi əcdadlarını, mədətkar ruhları davulu ilə çağırır qam-şamanlar, qopuzu ilə səsləyən ozanlar kimi “Xan Abbas”ı telli sazı ilə səsləyir.

Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu bölgəsi Əsəd Rzayev, Məhəmməd Rzayev, Cahad Qaraqoyunlu, Səlim Abdullayev, Kərəm Bəkiroğlu, İxtiyar Qocayev və bu kimi sənətkarlarla təmsil olunur.

Əlamətdardır ki, Qərbi Azərbaycan aşıq yaddaşı ozanların adlarını da qoruyaraq günümüzə qədər yaşatmışdır. Bu cəhətdən XV əsrdə Dərəçiçək mahalının Ozanlar kəndində yaşayıb-yaratmış Ozan Heydərin, yenə də həmin kənddən

olan Ozan İbrahimin (XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlləri) yaradıcılığından bəzi incilər hələ də Qərbi Azərbaycan folklor yaddaşında yaşamaqda davam edir:

*Ozan İbrahim:
Sübh ikən Sübhana düşdüm,
Baş qoydum ocaq üstündə.
Dəryayi-ümmana düşdüm,
Şam gördüm çırağ üstündə...
Ozan İbrahim:
Bar İlahim, bu nə işdi,
Haqq işim divana yetməz?
Öz-özünü adil bilən
Günahsız qurbana yetməz...*

Sufi-irfani dəyərlərlə süslənmiş bu poeziya nümunələri Qərbi Azərbaycan aşıq yaradıcılığının bütün hallarda ilahi dəyərlərə bağlı olduğunu, bədii-fəlsəfi sisteminin mayasında ilahi dəyərlərin durduğunu, bölgə insanı və onu təmsil edən sənətkarın dəyərlər dünyasının ilahi mizanlara söykəndiyini təsdiq edir.

Qərbi Azərbaycan aşıq yaradıcılığında Ağbaba bölgəsi sənətkarlarının da böyük rolu vardır. Bölgə Azərbaycan aşıq sənəti və yaradıcılığına Xəstə Hasan, Qarani, Çıldırlı Şenlik, Çorlu Məhəmməd və s. kimi sənətkarlar bəxş etmişdir. XVIII-XIX əsr sənətkarı Xəstə Hasan aşıq yaradıcılığının klassik poeziya ənənələrini, əsrlərin sınağından çıxmış

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN RUSİYA İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ QƏRBI AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ ERMƏNİLƏRƏ GÜZƏŞTƏ GEDİLMƏSİ

(1813, 1828, 1918, 1920-1929-CU İLLƏRİN QISA TARİXİ OÇERKİ)

Cəbi BƏHRAMOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Qərbi Azərbaycan tarixi” şöbəsinin rəhbəri t.ü.f.d.dosent

Azərbaycan ərazilərinin çar Rusiyası və Qacarlar dövləti arasında 12 oktyabr 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqavilələrinə əsasən, Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi onun sahibi Azərbaycan xalqının Avropada tətbiq olunan hər bir xalqın təməl hüququnun-legitimlik hüququnun pozulması ilə nəticələndi. Yəni Azərbaycan xalqının razılığı olmadan onun özü və ərazi bütövlüyü pozulmuş oldu. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən, Qacarlar dövləti və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərindən ermənilərin Rusiya impe-

riyası tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan ərazilərinə kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlandı. 1826-1828-ci illərdə II çar Rusiyası-Qacarlar dövləti müharibəsi gedişində Şimali **Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazilərinə 8 min 249 erməni ailəsi köçürüldü. 1828-1830-cu illər ərzində isə Cənubi Qafqaza Qacarlar dövləti ərazisindən 40.000, Osmanlı Türkiyəsi ərazilərindən isə 85.000 nəfər erməni köçürüldü** və onlar Yelizavetpol (1868) (Gəncə) (1804-cü ilin yanvarınadək keçmiş Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının əraziləri) və İrəvan (1849) quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara **200.000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı**. 1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində yenə Azərbaycan xalqının iradəsinin əleyhinə olaraq ermənilər üçün **qondarma “Erməni vilayəti” yaradıldı. Bu addım çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycan xalqının legitimlik hüququnun növbəti dəfə pozulması idi**. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqazda həyata keçirilən xristian etiqadlı xalqların bu ərazilərə köçürülməsi işi getdikcə ardıcıl xarakter almaqla məqsədyönlü siyasətə çevrilmişdi. XIX əsrin axırlarında isə çar hökuməti köçürmə üzrə qanunvericilik aktlarının hazırlanmasına başlamışdı. **1899-cu il aprelin 15-də II Nikolay tərəfindən “Cənubi Qafqazda köçürməyə icazə” haqqında qanun** imzalanmışdı. 1900-cü il dekabrın 22-də elan olunmuş yeni qanunda isə Qafqazda mülkü işlər üzrə baş rəisə icazə verilmişdi ki, **“rus mənşəli və pravoslav dininə mənsub kəndlərin”** vəsatətlərini yalnız ilkin qaydada müzakirə etməklə, onlar xəzinə torpaqlarında yerləşdirilsin. Yerli hakimiyyət orqanları çarın bu sərəncamını həyata keçirərək artıq 1901-ci ilin martında köçürmə sahələrini müəyyənləşdirməyə başladılar.

1904-cü ilin iyulunda çar Rusiyası hökuməti tərəfindən daha yeni bir qanun verilmişdi: **“Kənd əhlinin və əkinçi meşşanların könüllü surətdə köçürülməsi haqqında müvəqqəti qaydalar”** qanuna görə yalnız rus mənşəli, pravoslav dininə mənsub yerli adamların və ya üç idarənin – Daxili İşlər Nazirliyinin, Hərbi İdarənin və Qafqazda Mülkü İşlər üzrə Baş rəisin mülahizəsi ilə bölücü dini sektantlarına mənsub şəxslərin imperiyanın müsəlman ucqarlarına, o cümlədən də Cənubi Qafqaz diyarına köçürülməsinə icazə verilmişdi. Çar hökuməti tərəfindən aparılan bu məqsədyönlü siyasət bütün XIX əsr ərzində davam etmiş və nəticədə **Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülən ermənilərin sayı çar məmuru və publisist N.Şavrovun 1911-ci ildə yazdığı kimi: “...hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 mln. 300 min erməninin 1 mln nəfəri yerli əhali olmayıb, bizim tərəfimizdən buraya köçürülənlərdir”.** XX əsrin əvvəlində onların Cənubi Qafqazda ən başlıca himayədarı olan Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov 1912-ci il oktyabrın 12-də çar II Nikolaya məktubla müraciət edərək yazırdı: **“Həmişə bizə böyük xidmətlər göstərmiş ermənilərə himayədarlıq etməklə biz etibarlı müttəfiq qazanmışıq”.** Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda təşkil etdiyi milli toqquşmalarla müşayiət edilən dağıdıcı müstəmləkə siyasətinin mahiyyətini I Dövlət Dumasının Yelizavetpol (Gəncə – C.B.) quberniyasından seçilmiş deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov 12 iyun 1906-cı ildə keçirilən I çağırış I sessiyanın 25-ci iclasında 1906-cı il mayın 27-də İrəvanda tatarlarla (azərbaycanlılarla – C.B.) ermənilər arasında baş vermiş toqquşmalar, əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləri barədə Nazirlər Şurası sədrinə verilən sorğuya dair müzakirələrdə iştirakı zamanı etdiyi çıxışında belə qiymətləndirirdi: **“Biz-müsəlmanlara onlar deyirdilər ki, siz iqtisadi cəhətdən erməniləri kölə vəziyyətinə salmışınız, onlar öz çarlığını yaratmaq istəyərək güclü silahlanırlar, bir gün görəcəksiniz ki, siz artıq yoxsunuz.** Ermənilərə isə deyirdilər ki, panislamizm ideyası müsəlman cəmiyyətinin bütün təbəqələrinə dərin kök salmışdır və bir gün müsəlmanlar sizi tikə-tikə doğrayacaqlar. Fitnəkarlıq bu yolla gedirdi”. İ.Ziyadxanovun Dövlət Dumasında etdiyi bu çıxışdan 115 il keçməsinə baxmayaraq, 1988-ci ildən bu günə qədər keçən dövrün hadisələrini analiz etdikdən sonra onun nə qədər uzaqgörən və müdrik bir insan olduğunun şahidi olursan.

1917-ci il oktyabrın 26-da Rusiyada **ABŞ və Avropa maliyyə maqnatlarının yardımı** ilə bolşeviklərin həyata keçirdikləri hərbi çevriliş nəticəsində Petroqradda hakimiyyət onların əlinə keçdi. **Sovet Rusiyası XKS-nin sədri V.İ.Leninin imzaladığı sənədlərə əsasən, Polşa, Finlandiya və Pribaltika ölkələrinin dövlət müstəqilliyi tanınsa da, Cənubi Qafqaz ölkələri içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyi tanınmadı.** Bunun isə əsas səbəbi **Bakı neftini əldən verməmək idi.** Buna görə də hakimiyyəti silahla ələ alan bolşeviklər çarizmin Şimali Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasətə daha sərt xarakter verərək **daşnak-kommunist ermənilərdən istifadəyə üstünlük verdilər.** 1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninin sərəncamı ilə **S.G.Şaumyan Qafqazın Fövqəladə və Səlahiyyətli Komissarı təyin edildi** və ona burada öz fəaliyyətini təşkil etmək üçün **500.000 rubl qızıl pul ayrıldı.** Cənubi Qafqaza gələn S.G.Şaumyan Bakıda bütün anti-Azərbaycan siyasi qüvvələrlə birləşərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Bolşevik-daşnak hakimiyyətini burada möhkəmləndirmək üçün 1918-ci il fevralın 13-də RSFSR XKS yeni qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən, **S.G.Şaumyanın sərəncamına 31,8 mln. rubl qızıl pul, 5 min tüfəng, 2 mln. patron, 35 pulemyot, 2 aeroplan, 2 zirehli maşın və döyüşçü dəstələri,** o cümlədən Moskva Hərbi Dairəsinin **4-cü səyyar inqilabi dəstəsi göndərildi.** Nəticədə 1918-ci ildə Bakı şəhəri və onun ətrafında olan ərazilərdə yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı ən ağır cinayət-soyqırımı cinayəti törədilərək ən azı 12 mindən artıq azərbaycanlı məhv edildi. **1918-ci ilin martından 1921-ci il avqustun 1-dək isə bütün Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində 700.000-dən çox azərbaycanlı soyqırımı cinayətlərinin qurbanı oldu.** Bu cinayətlərin hansı səbəbdən törədildiyini **S.G.Şaumyan** RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninə 13 aprel 1918-ci il tarixində ünvanladığı məktubunda yazırdı: **“Əgər onlar qəbula gəlsəydi, Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan edilər və bütün qeyri-müsəlman ünsürlər tərkisilah və məhv edilərdi”.** **S.G.Şaumyanın** I Dünya müharibəsi zamanı Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vuruşan və 1917-ci il 5 oktyabr **Ərzincan müqaviləsinə** görə, **Qafqaz Cəbhəsindən** geri qayıdan **daşnaklardan istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətləri törətməsi** və ən başlıcası, **Bakı şəhərində hakimiyyəti ələ keçirməsi V.İ.Lenin tərəfindən**

çox böyük razılıqla qarşılanmışdı. S.G.Şaumyanın Bakı Neft Komitəsinin sədri təyin etdiyi **Saak Ter-Qabrielyan** 7 ədəd neftlə doldurulmuş gəmi ilə əvvəlcə Həştərxana, sonra isə Moskvaya gələrək V.İ.Leninlə görüşmüşdü. Bu görüş zamanı **V.İ.Lenin S.G.Şaumyanın törətdiyi cinayətlərin miqyasından heyran qaldığını söyləyərək:** "... Bakı **"proletariatına"** həm mənəvi, həm də maddi kömək göstərməyə hazır olduğunu" bildirmişdi. I Dünya müharibəsində iqtisadi baxımdan çökmüş ölkəni dirçəltmək üçün Sovet Rusiyasının rəhbəri **V.İ.Lenin Bakı neftinin ələ keçirilməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.** Buna görə də RSFSR XKS-nin 1918-ci il 22 may tarixli qərarı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Qəbul olunmuş qərarla deyilirdi: **"...ən çox miqdarda neft yola salınması birinci növbədə və sözsüz təmin edilməlidir".** 1918-ci il iyunun 5-də **V.İ.Lenin Saak Ter-Qabrielyana** vurduğu teleqramda **S.G.Şaumyanın sərəncamına əlavə olaraq 50 milyon pul ayırdığını və "nefti birinci yerə qoymaq"** tapşırığını vermişdi. Lakin bununla yanaşı, 1918-ci il iyunun əvvəlində bolşevik-daşnak hakimiyyətinin məhv olacağını gören Sovet Rusiyasının rəhbəri **V.İ.Lenin** Bakı Sovetinə vurduğu teleqramda yazırdı: **"Əgər hücum baş tutarsa, mümkündürsə, siz Terə (yəni Ter-Qabrielyana – C.B.) xəbər verəsiniz ki, o, Bakını tam yandırmaq üçün tədbirlər görsün və bu barədə Bakı mətbuatında elan versin".** Sonralar bolşeviklərin başçısının bu göstərişi ilə əlaqədar pof. E.Razin yazırdı: **"...Bakının mədənlərini yandırmaq əmrini yalnız və yalnız İnsanlıq hissini itirmiş cinayətkar verə bilərdi".** 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan Cənubi Qafqaz Seyminin tərkibindən çıxmaq haqqında qərar qəbul etdikdən sonra, həmin ayın 28-də **Şimali Azərbaycan quberniyalarından seçilən deputatlar Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında İstiqlal bəyannaməsi qəbul etdilər.** Maraqlıdır ki, ermənilər **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hansı ərazilərdə elan ediləcəyini gözləyirdilər. Onlar Azərbaycan Milli Şurasına müraciət edərək Aleksandropolun (Gümrünün – C.B.) Osmanlı Türkiyəsi Ordusu tərəfindən tutulduğunu qeyd edir və siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəştə gedilməsi mümkün ola biləcək ərazilərin məsələsini müzakirə etməyi təklif edirlər.** Bu baxımdan Fətəli xan Xoyskinin Ermənistan hökuməti başçısının məktubuna verdiyi cavabla bağlı onun AXC-nin Xarici İşlər

naziri M.H.Hacinskiyə 1918-ci ilin mayın 29-da göndərdiyi məktub çox maraqlıdır. **Fətəli xan Xoyski** məktubunda yazırdı: **"Biz ermənilərlə bütün mübahisələri qurtarmışıq və onlar bizim ultimatumumuzu qəbul edəcəklər və müharibə qurtaracaqdır. Biz İrəvanı ermənilərlə güzəştə getdik".** Lakin bu məsələyə aid arxiv sənədlərinin son dərəcə dəqiqliklə öyrənilməsi və elmi təhlili **qəbul edilən taleyüklü qərarın bütün beynəlxalq hüquq prinsiplərinin pozulması ilə müşayiət olunduğu və Azərbaycan xalqının rəyi soruşulmadan qəbul edildiyi faktı təsdiq olunur.** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci ilin əvvəlində Ağdam rayonuna səfəri zamanı 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilən bu qərarın çox səhv və yanlış bir addım olduğunu qeyd etmişdi. Bu məsələyə aid əsərlər içərisində arxiv sənədlərinin zənginliyi ilə seçilən əsərlərdən biri **t.e.d.dos. V.V.Qafarovun** 2011-ci ildə "Azərənəşr" nəşriyyatında çap olunmuş "Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1920)" adlı monoqrafiyasıdır ki, bu əsərin **V fəslində bütün Azərbaycan xalqını daima maraqlandıran ən ağır suallardan birinə – İrəvan şəhərinin ermənilərə necə verilməsi məsələsinə müəllif tərəfindən Türkiyə Cümhuriyyəti BBA-də aşkar edilmiş sənədlərdə aydınlıq gətirilmişdir.** Bu fakt da məlumdur ki, o zaman Bakı şəhəri sovet Rusiyasının əlində idi. Bütün bunlarla yanaşı, **Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində erməni quldur dəstələri yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı talan və quldur hücumlarına davam edirdi.** Çıxılmaz vəziyyətə düşən **Azərbaycan əhalisi öz nicat yolunu Osmanlı dövlətinə müraciət etməkdə görürdü** və bunu nəzərə alan Seymə təmsil olunan **azərbaycanlı deputatlar da belə bir fikrin tərəfdarı idilər.** Bakı neftinə sahib olmaq üçün sovet Rusiyası ilə bərabər, Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ və Almaniya dövlətləri bir-biri ilə kəskin mübarizə aparırdı. Həmin dövrdə Böyük Britaniyanın Baş naziri olmuş L.Core yazırdı: **"... müharibənin sonunda Antantanın üstünlüyünə baxmayaraq, alman bloku Bakı neftindən istifadə edərdisə, hərbi əməliyyatlar xeyli uzanar və onun hansı nəticələri verəcəyini qabaqcadan söyləmək olmazdı".** İranda Böyük Britaniyanın Əlahiddə Korpusunun komandanı general Denstervil bu fikri təsdiq edərək yazırdı: **"Bakının əhəmiyyəti böyük idi... Bizim planımız Xəzər dənizində üstünlüyü**

ələ almaq idi, bunu isə yalnız Bakını tutmaqla həyata keçirmək mümkün idi, yəni bu şəhəri “düşmən işğalından müdafiə etmək lazım idi”. Sonralar İngiltərənin “The Times” qəzeti elə belə də yazırdı: “Biz ora getdik ki, Bakının neft mənbələrini ələ keçirək”. Bu fikrin təsdiqi olaraq Uinston Çörçil 1918-ci ildə Böyük Britaniyada nəşr olunan “Nur İST” jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: “**Neft məsələsində Bakının tayı-bərabəri yoxdur. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzidir. Əgər neft kralıçadırsa, Bakı onun tacıdır**”. Regionda baş verən hadisələrlə yanaşı, onun hüdudlarından kənar da Bakı nefti ilə bağlı yeni gizli və açıq siyasi sövdələşmələr aparılırdı. Belə ki, 1918-ci il avqustun 27-də sovet Rusiyası və Kayzer Almaniyası arasında Osmanlı Türkiyəsindən gizli şəkildə bir saziş imzalanmışdı. Razılaşmaya əsasən, Bakıda neftin çıxarılması sovet Rusiyasının iştirakı və nəzarəti altında olmalı, onun dördüdə biri isə Almaniyaya verilməli idi”. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövrdə Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparan dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasətində erməni amili, onlardan istifadə hər addımda özünü bürüzə verirdi. Buna görə də bütün bu dövrdə gedən hərbi-siyasi proseslər fonunda Azərbaycan xalqı Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin göstərə biləcəyi yardıma ümid edirdi. 1918-ci il may ayının 24-də Tələt paşa Batum konfransındakı Osmanlı Türkiyəsi nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Mentəşəyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “**Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyən razı deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcək. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanaraq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər**”. 103 il bundan əvvəl çox müdrikliklə deyilən bu sözlər bu gün artıq öz ağır dəhşətləri ilə reallığa çevrilmişdir. 1918-ci il mayın 29-da keçirilən ikinci iclasda İrəvandan olan Milli Şuranın üzvləri M.H.Seyidov, M.B.Rzayev və N.Nərimanbəyov yazılı şəkildə iki dəfə Milli Şuranın İrəvanın ermənilərə güzəştə gəlməsinə səlahiyyəti olmadığı halda, onun güzəştə gəlməsinə qarşı etiraz ərizəsi ilə müraciət etsələr də, iştirak edən 20 nəfər Milli

Şura üzvü məsələyə münasibət bildirmədən qəbul edilmiş qərarın qüvvədə saxlanılmasına razılıq verdi. Burada təbii olalar sual olunur: **İrəvan şəhəri ermənilərə güzəştə gətilərkən şəhər əhalisinin və onları təmsil edənlərin rəyi soruşulmuşdurmu?** Sənədlər təsdiq edir ki, heç bir rəy sorğusu və yaxud bu istiqamətdə hər hansı bir addım atılmamışdı. **Bütün bunlar bu qərarın həm siyasi, həm də hüquqi cəhətdən nə qədər səhv və bağışlanılmaz bir siyasi addım olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu zaman da Azərbaycan xalqının legitimlik hüququ pozulmuş oldu. Çünki güzəştə gətilən ərazinin mülkiyyət hüququ ona məxsus idi. Bu hüququ çox təəssüflər olsun ki, biz özümüz pozmuş olduq.** Digər tərəfdən, İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi məsələsi Erməni Milli Şurası tərəfindən Azərbaycan XC Milli Şurasına müraciətindən sonra müzakirə olunmuşdu və çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhəri və onun quberniya əraziləri güzəştə gətilədikdən sonra 1918-ci il mayın 28-də özünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 100.6 min kv.km təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün arxiv sənədlərində bu tarixə qədər bütün Cənubi Qafqazın ərazisi 210.000 kv.km. olmuşdur ki, onun da 61.5 min kv.km.-i Gürcüstana, 9.000 kv.km.-i güzəştə gətilən ərazi kimi ermənilərə, Brest və Batum konfranslarının qəbul etdikləri qərarlara görə, 45.5 min kv.km isə Osmanlı Türkiyəsinə məxsus idi. Ermənilər onlara edilən güzəşt nəticəsində hüquqi məkan əldə etdikdən dərhal sonra Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsi iddiası ilə çıxış etdilər, halbuki ermənilər 1918-ci ilin mayında Batum danışıqları zamanı bu ərazilərə iddia etməyəcəkləri barədə öhdəlik qəbul etmişdilər. Lakin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından başqa əraziləri ələ keçirə bilməyən ermənilər 1920-ci il aprelin 28-də Şimali Azərbaycan sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bolşeviklərin himayəsi ilə yeni ərazilər əldə etməyə nail oldular. Sovet Rusiyası hökuməti Gürcüstan və Daşnak Ermənistanı ilə ərazi məsələlərini Azərbaycan SSR hökumətindən gizli aparırdı. Ən dəhşətli isə o idi ki, Azərbaycan SSR nümayəndə heyəti belə danışıqlara cəlb edilərkən onları ya milliyyətə ermənilər, ya da gürcülər təmsil edirdilər. 1920-ci ilin iyunundan avqustun 10-

dək aparılan danışıqların nəticəsi olaraq İrəvan şəhərində sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasında müqavilə imzalanarkən, bir sıra diplomatik sənədlərin də sübut etdiyi kimi, burada Azərbaycan SSR-in milli-dövlət mənafələrinə ciddi qəsdlər edilərək Zəngəzur və Naxçıvanın Daşnak Ermənistanına verilməsi planlaşdırılmışdı. Bu zaman sovet Rusiya hökuməti **S.Orconikidzenin** belə bir iddiasından çıxış edirdi: “... məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər”. İrəvanda danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolun imzalanması ilə qurtardı, ki, həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi. Əslində, **Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Daşnak Ermənistanına verilməsi planı V.Leninin razılığı ilə İ.Stalin tərəfindən hazırlanmışdı.** Çünki sonrakı illərdə bu torpaqların hissə-hissə zəbt olunması və bu ərazilərdə yaşayan əhəlinin deportasiyası da İ.Stalin tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1920-ci il noyabrın 4-də İ.Stalin, S.Orconikidze, T.Qabrielyan, Leqran, Ə.Qarayev və başqalarının iştirakı ilə keçirilən iclasda sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasındakı müqavilənin şərtlərinə toxunularkən İ.Stalinin fikri əsasında belə bir qərar qəbul edilmişdi: “**Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız son halda baş tuta bilər**”. İclasda həmçinin Siyasi Büronun Naxçıvan və Zəngəzura aid fikrinin əsaslandırılmasını hazırlamaq N.Nərimanova həvalə olunmuş, habelə İ.Stalinin bu məsələ ilə bağlı RK(b)P MK ilə danışıqlar aparmasınadək Ermənistanına təqdim edilən müqavilə barədə qəti qərar çıxarmamaq haqqında razılaşma əldə olunmuşdu. Bu qərarın özü bir daha göstərir ki, **Azərbaycan torpaqları Sovet Rusiyası tərəfindən hərraca qoyulmuşdu. Həmin qərarın “B” bəndində yazılırdı: “Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir”. Qərarın “Q” bəndində Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanına verilməsi, “D” bəndində isə Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verildiyi göstərilirdi. Zəngəzurun Qərb hissəsinin ermənilərə verilməsi, sadəcə sovet Rusiyasının təzyiqi ilə “bağışlanması” istiqamətində daha bir ciddi addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan torpaqlarının**

Ermənistanına bağışlanmasını həyata keçirən İ.V.Stalin Bakı Sovetinin 1920-ci il dekabrın 1-də qəbul etdiyi qərara münasibətini belə bildirmişdi: **“Dekabrın 1-də sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir, Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir”.** 1920-ci il dekabrın 2-də İ.Stalinin “Azərbaycanın fatehi” adlandırdığı S.Orconikidze V.İ.Leninə və onun özünə Bakı Sovetində qəbul edilən qərarın məzmununu çatdırmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, **Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi rəsmən elan olunsada, qəzanın onun idarəçiliyinə keçməsi dərhal baş vermədi.** Belə ki, **1921-ci il yanvarın 12-də Azərbaycan KP MK Siyasi və Təşkilat Bürolarının iclasında Zəngəzurun müsəlman əhalisi yaşayan hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili haqqında qərar qəbul edildi. Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini sıxışdırmaqda davam edən ermənilər bununla kifayətlənməyərək sonralar bir sıra ərazilərin də ələ keçirilməsinə nail oldular.** Belə ki, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin **1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasında Mehri-Cəbrayıl qəzasında 24 kəndin,** 1927-ci il 20 iyun tarixli iclasında isə **Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 desyatin ərazisinin** bu və ya digər qəzalara aid edilməsi məsələləri müzakirə edildi. Yəni də bu qanunverici hakimiyyət orqanının **1929-cu il fevralın 18-də M.Sxakayanın sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə D.Bünyatzadə, M.Bağirov və S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasda Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun üç kəndi: Nüvədi, Ernəzir və Tuğut-Ermənistan SSR-ə verildi.** Beləliklə, **Zəngəzurun cənub-qərb hissəsindəki torpaqların da ermənilərə “bağışlanması” və burada Mehri rayonunun təşkili ilə Azərbaycan SSR özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarından ayrı salındı, bu bölgə ilə əlaqə çətinləşdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərinə gəldikdə isə, həmin müqavilədə Naxçıvan ərazilərinin qarantı kimi çıxış edən Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin razılığı olmadan Cənubi Qafqaz Sovet MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə bölgənin 657 kv.km. ərazisi Ermənistan SSR-ə verildi. Bu orqanın **1938-ci il 5 mart tarixli iclasının qərarına əsasən isə Şərurun Sədərək və Kərki kəndləri ətrafındakı müəyyən ərazilər Ermənistan SSR-ə keçdi.****

ATAM HAQQINDA XATİRƏLƏR

Bu yazı məşəqqətli, mürəkkəb, ağır, faciəli, fədakar bir ömür, həyat yolu keçərək, Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) Sisyan rayonu Ağudi kəndində doğulmuş, böyümüş, yaşamış, fizika-riyaziyyat, həndəsə, astronomiya fənləri üzrə Əməkdar müəllim olmuş Ağaqlu Nəcəfova həsr edilmişdir.

Ağaqlu Nəcəfovun kimliyini tam dəqiq, dürüst, aşkar və hamıya aydın olunmuş şəkildə yazmaq, sadalamaq, qələmə almaq üçün bu şəxsiyyətlə yoldaşlıq etmək lazım idi. Çünki əsl həqiqət o zaman daha aydın və aşkar müəyyənləşə bilərdi. Təbii ki, həyatda, dünyada, kainatın kiçik bir hissəsi olan Yer kürəsində müxtəlif – yüksək amallara, məqsədlərə qulluq edən siyasi, ictimai, dövlət xadimləri, alimlər, müəllimlər, mütəfəkkirlər və digər peşə sahibləri olmuşdur. Bunların hər biri öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmiş, qiymətləndirilmiş, tarixdə müəyyən bir iz qoyaraq bu dünyadan köçüb getmişlər. Məhz insanların yaranmasında əhəmiyyətli xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də onun özündən sonra, yəni həyatdan köçəndən sonra qoymuş olduğu bir izdir və ya gördüyü işlərin bəhrəsidir.

Həyatda insanların qoymuş olduğu bu iz, miras, dəyərlər məzmunca eyni olsa da, onların forması fərqlidir. Yəni müəllimin, siyasətçinin, hər hansı bir mütəxəssisin, hətta alimin gördüyü iş bu və ya digər şəkildə fərqlənir. Lakin bütün bunların dəyərini gələcək nəsillər verir, qiymətləndirir və qiymətləndirəcəkdir də...

İnsan həyatının mənası, əhəmiyyəti, qiyməti, onun yaşadığı dövrdə yaratdığı, qoyduğu hər hansı bir işin son nəticəsindən ibarətdir. Hətta kimsə həyatda bir hekayə, nağıl, şeir, elmi kəşf, tikinti obyektləri, istehsal üçün avadanlıq, kənd təsərrüfatının təkmilləşməsində texnika yaradıbsa və yaxud da müəllimdirsə, özündən sonra gözəl mütəxəssislər yetişdirib gedirsə, bunu onun, yəni həmin şəxsin əməyinin məhsulu hesab etmək olar və bu belədir. Daha doğrusu, özündən sonra, yəni dünyadan köçdükdən sonra qoyduğu bir izi insanın yaşadığı dövrdə onun kimliyini xarakterizə edən amillərdən, göstəricilərdən biri hesab etmək olar.

Bəxtiyar NƏCƏFOV

Fizika elmləri doktoru, professor. AMEA Radiasiya Problemləri İnstitutu. Rusiya Təbiət elmləri Akademiyasının müxbir üzvü. Beynəlxalq Akademiyanın müxbir üzvü.

Xoşbəxt insan o insana demək olar ki, ölümündən sonra cəmiyyətə hər hansı bir miras qoyub gedə bilər. Elə bu baxımdan da söhbətimiz tarixi şəxsiyyətlərdən biri, başı bələli Zəngəzur mahalının Sisyan rayonu Ağudi kəndində yaşamış, həyatını müqəddəs müəllim peşəsinə bağlamış, eyni zamanda bütün sənətlərə yiyələnmiş, hərtərəfli biliyə malik olmuş Ağaqlu Nəcəfov haqqındadır. Məhz əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, tarixi şəxsiyyət ona görə yazdıq ki, həqiqətdə bu insan hərtərəfli, geniş biliyə malik olan, olduqca vətəninə, torpağına bağlı bir insan olub.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu yazı Ağaqlu Nəcəfovun tarixdə bir etalon olmasından xəbər verir. O etalon ki, acınacaqlı həyat yaşamış bu insan, bu dünyaya qaçqın kimi gəlib, qaçqın adı ilə haqq dünyasına qovuşmuşdur.

Yaşadığı həyat tərzi, trayektoriyası acınacaqlı olan və sonda vətən həsrəti ürəyində gedən bu kimi insanları sayla tanımaq olar...

77 illik ömrünün 45 ilini Zəngəzur mahalının Ağudi və Vağudi kəndləri arasında 5 km-lik məsafəni hər gün piyada gedib-gələrək əmək fəaliyyətini başa vurmuşdu.

Bir anlıq bu fikrə diqqət yetirmək lazımdır “hər gün piyada gedib-gəlmək”... Hansı şəraitdə? Qarlı, yağışlı, çovğunlu, şaxtalı, günəşli, qızmar yaz və yay aylarında... Bu şəraitdə işləmək qeyri-adi insanlara şamil edilə bilər və bu şəraitdə işləməyə qeyri-adi insanlar dözümlü göstərə bilərlər.

Ailədə atam mənimlə həmişə fikrlərini bölüşürdü. Həm də daha dəqiq desək, xaraktercə ailədə ona ən çox oxşayan mən olduğum üçün onun yoldaşlığı mənimlə daha çox olmuşdur. Digər tərəfdən onun haqqında kifayət qədər məlumatım olsa da, bu, heç də onun haqqında olan məlumatların hamısı deyildir. Çünki yaşadığca, kənar şəxslərin onun haqqında dediklərini eşitdikcə, elə hesab edirdim ki, onun haqqında, deyəsən, elə də çox məlumatım yoxdur. Mən bu yazını yazan zaman onun həmkarlarının əksəriyyəti bu həyatdan köçmüşdülər. Ona görə də istənilən məlumatları burada ixtisarla yazmağa məcbur oldum. Ən əsası odur ki, onun yetişdirdiyi məlum regiondan olan elm adamları da artıq həyatda yox idilər. Ona görə də mən bu yazını yazanda çox vaxt keçdi. Çünki material əldə etmək çətinliklər yaratdı. Hətta onu da qeyd edim ki, onun yetişdirdiyi şagirdlərdən, hansı ki, artıq elmin müxtəlif mərhələlərinə çatmışdılar – onlardan bir çoxu artıq yataq xəstələri olduğu üçün materialları toplaya bilmədim. Sonradan anladım ki, bir gün yetişəcəkdir ki, mən də həyatda olmayacağam. Bəs onda bu yazını kim yazacaq? Elə buna görə də bu yazının yazılmasına məhz tarixi faktlar və zərurət səbəb oldu... Məhz həmin zərurət olduqca bir təbii zərurət idi. Təəssürat elə yazılmalı idi ki, məhz uca Zəngəzurun və onun yetişdirmiş olduğu şəxsiyyətlərin adlarına layiq olsun...

Bir anlıq təsəvvür edin: doğulandan ölənədək qaçqınlıq həyatı yaşamaq... Bəli, ermənilər məhz 150 ildir ki, bizi və xalqımızı vətənindən qovub və əvəzində özlərinə “tarixi saxta” vətən yaradırlar...

Məsələ burasındadır ki, Ağaqulu müəllim mənə ermənilərin Zəngəzurda etdikləri vəhşiliklər haqqında danışdı. Hətta onun I sinifdə müəllimi

olmuş erməni Dro (Türkiyədən Ermənistanı köçür gəlmiş) atamı mütəmadi olaraq əsassız yerə döyərmiş, çünki onun yaxşı oxuyan uşaq olması, həm də digər uşaqlardan fərqlənməsi məhz onu narahat edirmiş. Ona görə də atam kəndi tərk edərək I-IV sinifləri Dağlıq Qarabağın Şuşa şəhərində oxumaq məcburiyyətində qalmışdı. Təsəvvür edin, Zəngəzurdan (Sisyandan) Şuşaya heç bir minik olmadığı halda gəlib orada oxumaq nə deməkdir? Özü də hər gün təkbaşına dağlar, təpələr, təhlükələr keçərək...

Onu da qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, mənim fizika ixtisasını seçməyimin əsas səbəbi atam olmuşdur. Belə ki, onun elm sahəsində yeniliklər, ixtiralar etmək həvəsi olduğu halda, ona bu qismət olmamışdır. Səbəbini gələcəkdə qeyd edəyəm. Lakin mənə vəsiyyət edərək demişdir ki, əgər mənə hörmət edirsənsə, mənə qulaq asarsansa, sənə ürəyimdə bir deyiləsi arzum var. Həmin arzu mənim sənət yolumu davam etdirərək yüksək elmi rütbə almağa nail olmağındır. Hazırda mən müasir fizika sahəsində ən aktual sahələrdən olan kiçik ölçülü obyektlər (nano ölçülü obyektlər) üzrə elmlər doktoruyam. Eyni zamanda atamın vəsiyyətini yerinə yetirərək fizikanın digər sahələrində də dünya mətbuatında elmi məqalələr, tezislərlə çıxış etməkdə davam edirəm. Məhz gördüyüm və etdiyim yenilikləri dünya elmi mərkəzləri qiymətləndirərək məni Rusiyanın və Beynəlxalq elmi mərkəzlərin akademiki seçmişlər. Rusiyanın Təbiətşünaslıq Akademiyası tərəfindən rus və dünya elmində etdiyim yenilikləri nəzərə alaraq “Rusiyanın əməkdar elm və təhsil xadimi” diplomu ilə təltif olunmuşam. Burada zəhmət və əziyyəti özüm çəkmiş olsam da, bütün nailiyyətlərim atam Ağaqulu müəllimlə bağlıdır və ona borcluyam.

Atamın şəxsiyyət olmasını sübut edən bir çox amillər vardır. Onlardan biri də vətənini heç bir halda tərk etməmək idi. Ölüm, amma vətənimdə ölüm. Vətəndən qaçmaq olmaz. Onun vətəni tərk etməsinə səbəb mən olmuşam. Hələ də bu məsələ məni düşündürür. Bəlkə, səhv etdim? Mənə deyirdi ki, səbəbkar sən oldun. Mən isə onun arzusunu yerinə yetirmək məqsədilə Ermənistanın ovaxtkı rəhbərliyinə, BMT-yə, İsveçdə yerləşən Haaqa konqresinə müraciətlər etdim ki, vətənimizə qayıtmaqda yardımçı olsunlar. Ermənistan hökuməti gəlib yenidən orada yaşamağa müsbət

cavab verdi. Ancaq bunun üçün mexanizm olmadığından məsələ həll olunmamış qaldı. Ağaqlu müəllim beynəlxalq təşkilatların bu səviyyədə ədalətsiz olacağına inanmırdı. Çünki onun yaşadığı dövrdə Yer kürəsində özbaşınalıq, ədalətsizlik olacağına inanmırdı. Həmişə hansısa bir siyasi qurum baş verən hadisələrə öz müsbət mövqeyini qətiyyətlə birdirirdi. Lakin hazırki dünya siyasətində riyakarlıq, özbaşınalıq, yalançı “siyasətçilərin” peyda olması beynəlxalq hüququn mövcud olmadığını bir daha təsdiqlədi.

Atam deyirdi ki, biz “Qızılbaşlar tayfası” Zəngəzura məkunlaşmağa İrənin Ərdəbil şəhərindən gəlmişik. Orada da İrəni-fars rejimi bizim tayfanı narahat etmiş və onlar Zəngəzurun yaşamaq üçün sakit bir ərazi olduğunu nəzərə alıb hissə-hissə köçürək Qarakilsə (indiki Sisyan) ərazisində məskunlaşmışlar. Həmin vaxtlar Qarakilsədə heç bir erməni ailəsinin yaşamasından belə söhbət gedə bilməzdi. Təsəvvür edin, XV əsrdə farslar, XX əsrin axırlarında ermənilər bizim tayfanı elindən, obasından, yurdundan didərgin salıblar.

Bu faktları yazmaqda əsas məqsəd odur ki, bizim tayfamız, el-oba, xalqımız bilməlidir ki, tarixən bizim başımıza hansı faciələr gətirilmişdir. Bütün bunlar yaddan çıxarılmamalıdır. Əsasən ona görə ki, əgər tarix yaddaşlardan silinirsə, o zaman növbəti fəlakətlər baş verməsi ehtimal olunur. Ona görə də bu faktlar gələcək nəsillərə olduğu kimi ötürülməlidir...

Bu yazı təkcə atam Ağaqlu Nəcəfova həsr edilməyib. Burada əsas məqsəd həm də Ağudi kəndi haqqında və onun timsalında Qərbi Azərbaycanda (Zəngəzurda) baş verən faciələr, yer adları, tarixi hadisələr və s. Kimi faktları fərqli formada tarixin yaddaşına yazmaqdır. Çünki bu gün yazılan hər bir fakt, hadisə tarixin yaddaşında qala bilər. Əks təqdirdə ən təhlükəli hadisə, yəni faktların itirilməsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, növbəti faciələrə yol açır. Bütün bunlar ona görə lazımdır ki, əgər biz bu faktları qeyd edərək oxucuları tanış etsək, gələcəkdə itkilərimizin, faciələrimizin qismən də olsa, qarşısını ala bilərik. Qohumları, el-obanı, tayfanı, xalqı, milləti dəqiq, düzgün araşdırmaq Allah-taala qarşısında, tarix qarşısında bir vətəndaşlıq borcudur.

Ağudidə olan yurd yerləri, nəsil, tayfa, bitki, hər nə varsa, çalışmışam onlar haqqında məlumat

verim. Çünki vaxt ötür, zaman keçir, insanlar, onların xarakterləri dəyişir – bir sözlə, həyata yeni nəsil gəlir. Elə ona görə də insanların təzələnməsi yaddaşların tədricən silinməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də qədim yurdumuz olan Zəngəzur və oradaki Ağudi kəndi haqqında məlumatları, faktları yazmaq mənim, eləcə də bu kənddə yaşamış və ya bu kənddə ulu babaları yaşamış vətəndaşların, bu yerləri tərk etmək məcburiyyətində qalmış insanların müqəddəs borcu hesab edilməlidir. Çünki bu yerlərdə bir neçə nəsil Ağudinin əzizləri, qohumları, yaxınları bu torpaqlarda uyuyur və onların ruhları burada onları gözləyir. Məgər bunu unutmaq olar?..

Digər tərəfdən o yerlərə qayıtmaq, düşməndən qisasımızı almaq üçün bu yerlərin hər bir qarışını, daşını, dərəsini, təpəsini, iqlimini, relyefini, nəsil-şəcərəsini kifayət qədər bilmək və gələcək nəsillərə ötürməklə biz düşməne qələbə çala bilərik. Hamı anlamalıdır ki, bizim düşmənimiz olan farslar, ermənilər, hətta ruslara cavabımızı verməliyik. Çünki onlar tarixən bizim hər birimizə, həm də bütövlükdə Azərbaycan xalqına misli görünməmiş faciələr yaşatmış, zülmələr etmiş, hətta işgəncələrdən belə çəkinməmişlər... Bütün bunları unutmaq olarmı?...

Atam dünyasını məhz “vətən” deyə-deyə dəyişdi. Əgər o, vətəndə qalmış olsa idi, mən bu yazını yazanda sağ olmalı idi, nəinki dünyasını dəyişmiş...

Onun təxminən 50-60 il ömrünün qısalmasına qaçqınlıq həyatı səbəb olmuşdur. Kiçik xatirələrdən biri də budur ki, 1987-ci ildə oktyabr ayının dördündə aspiranturanı yenidən başa vurub Ağdüyə valideynlərimlə görüşməyə, meyvə yığmağa və dincəlməyə getmişdim... Oktyabr ayının dördündə səhərə yaxın faciəli təbiət hadisəsi baş verdi...

Güclü şimşək çaxdı, tufan başladı, dolu yağdı... Ardınca hava sakitləşdi, qar yağmağa başladı... Yağan qar meyvələri ağaclarla birlikdə sındıraraq yerə tökdü... Təbii ki, valideynlərim özünü itirmişdi... Çünki fəslin bu vaxtında belə qar yağmamışdı... Ağaclar həmin ili çox məhsuldar olmuşdu... Sanki bu hadisə yaxın dövr ərzində bu yerlərə faciə gələcəyini xəbər verirdi... Vahiməli bir gecə idi... Meyvələrin bir hissəsini qarın altından donmamış çıxardıq... Amma çox hissəsin şaxta aparmışdı... Beləliklə

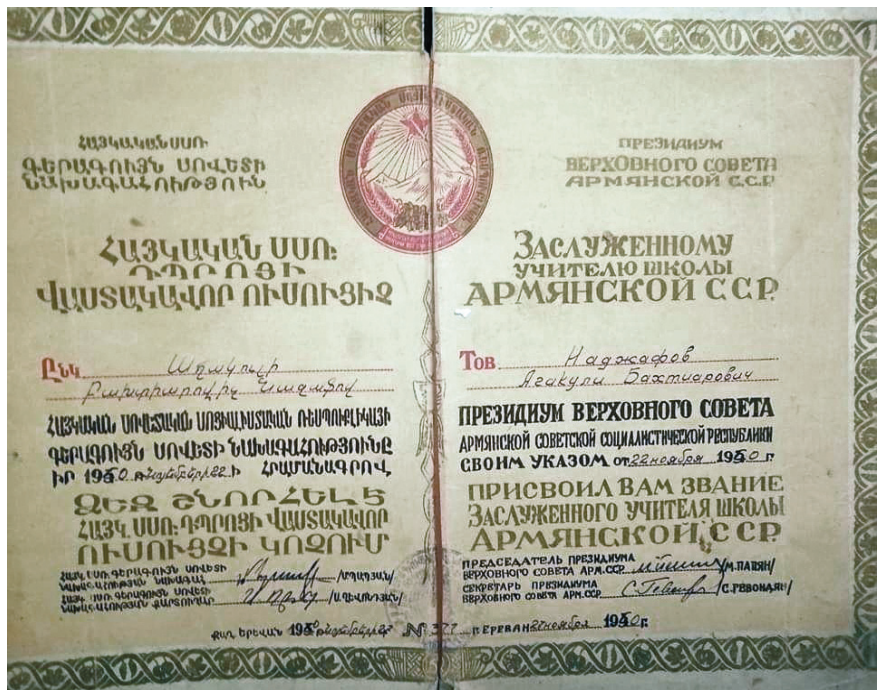

sonralar müəyyən oldu... Atam məndən 1987-ci ildə Amerika və SSRİ dövlət başçılarının görüşünün nəticələrini soruşdu... O dövr mən o qədər də siyasi proseslərlə maraqlanmırdım... Həqiqətdə Bakıda heç kim bu görüş haqqında məlumatlı deyildi... İlk dəfə atam bu görüşün bizim üçün faciə ilə nəticələnəcəyini dedi.... Adi kənd müəlliminin siyasi düşüncəsi və əvvəlcədən hadisənin mahiyyətini anlaması məni daha sonralar heyran etdi və bu məsələ ilə maraqlanmağa bir təkən verdi... Daha sonralar – qaçqınlıq

də, həmin il axırcı meyvə yığımı oldu... Kənddə qaçqınlıq günləri başladı... Əhali mənfur düşmənlər tərəfindən didərgin salındı... Kənd əhalisi mövcud vəziyyətin sonda pis nəticəsini hiss edərək bu kənddən Azərbaycanın indiki ərazisinə köç etmək məcburiyyətində qaldı... Belə ki, 1988-ci ildə kənd əhalisi öz məhsulunu yığmamış kəndi tərk etdi... Zəngəzurda, Ağudi kəndində bər-bəzəkli bir bağ var idi. Bu bağı atam Ağaqlu Nəcəfov salmışdı... Rəhmətlik atam bu dərdə heç vaxt dözə bilməzdi... Çünki o elə bir bağ salmışdı ki, onu erməniyə qoymaq mümkün olan iş deyildi... Elə ona görə də atam tikdiyi evin, əkdiiyi meyvə bağlarının, doğulduğu kəndin bulaqlarının, kövşənin, dağların, çayların erməniyə qalmasına dözə bilmədi. 1991-ci ildə İnfarktdan dünyasını dəyişdi...

dövrü mənim yanımda yaşayan zaman məndən dünyanın bütün beynəlxalq təşkilatlarına müraciət etməyimi xahiş etdi... Onun nisbətən rahat olması məqsədilə bütün arzu və istəklərini yerinə yetirdim... Beynəlxalq təşkilatlar hamısı erməniləri müdafiə etdilər... Atam bu yaramaz və alçaq dövlətlərin etdiyinə heç dözə bilmirdi... O deyirdi ki, gec-tez ədalət bərpa olunacaq... Təbii ki, gücü olmayan dövlətə heç kim kömək etməmiş kimi faktın şahidi olduq... Amma yenə də qələbə ədalətli olanın tərəfindəydi... Bunu atam mənə demişdi...

1987-ci ildə mən kəndə gedəndə atamın ilk sualı mənə bu oldu ki, Bakıda vəziyyət necədir?.. Ondan soruşdum ki, nəyi bilmək istəyirsiniz?... O, siyasi vəziyyəti nəzərdə tutduğunu dedi... Ağaqlu müəllim ağıllı adam idi... Onun dünyada baş verənlərin öncədən bilməsi mənə daha

* * *

Atamın şagirdlərindən olan Xanvəli Abdullayev həmişə özünün xatirələrini danışır... Xanvəli müəllimin fizik olmasına atam istiqamət vermişdi... O isə öz növbəsində atamın əməyini heç vaxt itirməyib... Xanvəli müəllim deyir ki, regional yığıncaq olur, orda Sisyay rayon maarif müdiri Ağayan deyir ki, bu gün naharı Ağaqulu müəllimin evində edəcəyik... Atam da çox sərt və qətiyyətli insan olub... Ağayana deyir ki, siz mənə həyatım uzununu əzab verərək iki kəndin arasında 40 il zülm veribsiniz...

Məgər görmürdük ki, mən qonşu kənddə işləyirəm?.. Bir dəfə olsun deməmişiz ki, ay Ağaqulu müəllim, sən neçə illərdir əziyyətlə iki kəndin arasında qalıbsan... Bəlkə, sənin iş yerini öz doğma kəndinə keçirək... İndi mən sizin hansı yaxşı işinizə, keyfiyyətinizə görə aparıb evimdə qonaqlıq verməliyəm?.. Ağudi, Vağudi arasında mənə əziyyət verənin bunu deməyə haqqı çatmır... Həmin Ağayan sonralar deyirmiş ki, “Ərə, elə bu mənə söyüş söysəydi, bundan yaxşı olardı...” Xanvəli müəllim başqa bir xatirəsində isə deyir ki, buraxılış imtahanları zamanı İrəvandan göndərilən məsələ və misallar çox çətin olardı... Onu buraxılış zamanı nəinki şagirdlər, heç müəllimlər həll edə bilmirdilər... Yeganə müəllim idi ki, Azərbaycan və erməni bölməsində məsələni-misalı Nəcəfov həll edərdi. Həmin gün Vağudi kəndində bayram olardı. Ona görə ki, biz məsələnin həllində ermənilərə qalib olmuşuq!.. Bax belə bir dövrdə yaşamışıq. Ermənilərlə rəqabət dövründə. Deməli, biz riyaziyyat fənni üzrə yarışda ermənilərə qalib gəlirdik... Uzun illər Bakı Dövlət Universitetində idman ustası olmuş Mənsur Əhmədov danışır ki, kəndimizin digər qocaman müəllimlərindən olan Məmmədqulu müəllim Ağaqulu müəllimə iki yeşik arı ailəsi satır. Satdığı arının pulunu isə həmin vaxt tələb edir... Ağaqulu müəllim Məmmədqulu müəllimə deyir ki, ay Məmmədqulu, biz nədən bilək bu satdığın arı sağdır, yoxsa xəstə?... Bəlkə, pulunu yazda verim? Həqiqətən də, arılar yazda salamat çıxmırlar...

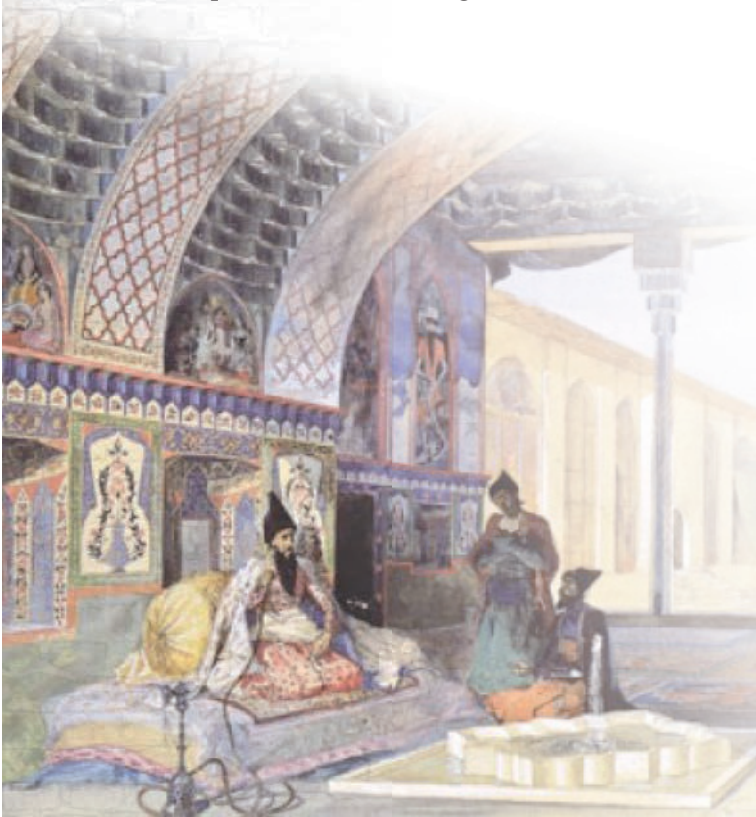

Amma onu bilmirəm ki, Məmmədqulu müəllim pulu qaytarır, ya yox?.. Digər tərəfdən Sofulu kəndindən tarix müəllimi İdrak Əhmədov deyir ki, atam Rəhim Əhmədov deyirdi ki, 50 km məsafəni qət etməyə nəqliyyat olmadığı üçün Vağudidə qalırdıq... Çox çətin zamanlar idi... Vağudi kəndində müəllimlər bizə çox yüksək qayğı göstərirdilər. Bizi ərzaqla, yataqla, dərs ləvazimatı ilə təmin edirdilər. Xüsusən də həmin müəllimlər içərisində Ağaqulu Nəcəfov fərqlənirdi. Bir kimsəni nəzarətdən buraxmazdı. Qaldığımız mənzili yanacaq, yataqla, yeməklə təmin etdirirdi. Hətta xəstələnən uşaqları aparıb öz evində müalicə edərdi. Çox diqqətli və qayğıkeş müəllim idi... Öz uşaqları kimi diqqətlə yanaşırdı şagirdlərə... Ağaqulu müəllim əlindən gələni əsirgəməzdi. Ona görə də o, Ağaqulu müəllimin adını ehtiramla çəkərdi. Ona hörmətlə yanaşardı. Heç vaxt Ağaqulu müəllim deməzdi, Nəcəfov deyərdi... Bütün zonada hamı ona adını yox, soyadını deyərdi. Bu isə öz növbəsində xüsusi hörmət idi. Belə müəllimlər, kişilər tarixdə çox olub... Atam haqqında xatirələr... İsmayılov Firudin Seyfəli oğlu (Hərbçi)... Kəndimiz səfalı, ürəkəçən mənzərəli yerdə “İşıqlı dağı”nın ətəklərində, “Tənəzzül dağı”nın qarşısında yerləşirdi... Amma qış fəslə çox sərt keçərdi... Kəndimizin suyu “Qaragöllər”dən təmin olunurdu... Kəndin ətrafında xeyli bulaq var idi: “Yeddi nov”, “Qoşa bulaq”, “Əlmərdan bulağı”. Onlardan ən gözəl mənzərəsi olan “Qoşa Kaha”nın içərisindən axan, qayadan süzülərək

gələn bulaq idi ki, onu yaddan çıxarmaq mümkün deyil... Həmin bulaqlarda bir dəqiqə belə suda barmaqları saxlamaq mümkün deyildi... Kəndin aşağısından “Bazarçayı” axırdı... Bir az aralıda Vağudi kəndinin yaxınlığında “Qaragöllər”dən axıb gələn “Zor-Zor” su arxı var idi. Biz yay aylarında o bulaqların ətrafında yığışardıq. Sentyabr ayı kəndimizə qar yağardı. Belə bir kənddə yaşayan Ağaqlu müəllim qonşu Vağudi kəndində müəllim işləyirdi. Mən həmişə bu qarda-boranda hər gün 7-km-lik yolu qət edən Ağaqlu müəllimə təəccüb edirdim. Çox vaxt minik maşınları işləmirdi. Amma o heç vaxt dərstdən qalmazdı. Bizim kənd məktəbi 8 illik idi. Bəxtimizdən biz 9-cu sinfə gedərkən məktəbimiz 10 illik təhsil məktəbi kimi fəaliyyətə başladı. Halbuki, bu hadisə çoxdan baş verməli idi... Uzun illər bizim kəndin şagirdləri qonşu Urud kəndinin şagirdləri ilə birlikdə Vağudi kənd orta məktəbində təhsil alırdılar. Məhz Ağaqlu müəllim də Vağudi kəndində 1940-cı ildən başlayaraq fizika-riyaziyyat müəllimi işləmişdir. Kəndimizdə orta məktəbin 9- cu sinfi açıldığı üçün Ağaqlu müəllim öz doğma kəndində fəaliyyət göstərərək bizə fizika-riyaziyyat-həndəsə fənlərindən dərs deməyə başladı. O, hündür boylu, qamətli, yaraşlıq bir adam idi. Sinfə girəndə hamı özünü yığışdırırdı. Heç vaxt şagirdlərə əl qaldırmazdı. Onun bu ciddiliyi haqqında bizdən yuxarı sinfin şagirdləri də öz aralarında danışardılar. Kənd sakinləri də bu qeyd etdiklərimizi təsdiqləyirdilər. Ondan əla qiymət almaq çox çətin idi. Ona görə də onun fənnindən

əla qiymət almaq üçün həddən artıq çalışmalı olurduq. Bakıdan kəndə gələn ziyalı adamlar onun xidmətini qiymətləndirirdilər. Onun dərs keçdiyi şagirdlərdən əksəriyyəti yüksək elmi dərəcələr almışdı. Onlardan: Orucov Qardaşxan, Orucov Rəhim, Həsənov Qafar, Ənnağıyev Mürşüd, Məhərrəmov Akif, Quliyev Kərim, Abdullayev Xanvəli, Nəcəfov Maqsud, Nəcəfov Bəxtiyar, Həsənov Qulam, Tahirov Məmmədخان, Tahirov Bəkir, Tahirov Vladimir, Tahirov Sabir, Hacıyev Sabir, Tahirov Hilal, Qəhrəmanov Nadir, Əhmədov Mənsur, Kətənov Akif kimi elmlər doktorları və elmlər namizədləri məhz Ağaqlu müəllimin yetirməsi olmuşdur... Ağaqlu müəllim şagirdlər, haqqında həmişə fəxrlə danışardı. Ağaqlu müəllimin xidmətlərini nəzərə alan ovaxtkı Ermənistan hökuməti məcbur qalaraq ona Ermənistan SSR-in Əməkdar müəllimi adını vermişdi. Həmin sənədi Ermənistan SSR Ali Sovetininin sədri Papayan imzalamış və təsdiqləmişdir. O, dərs deməklə bərabər həm də gözəl təsərrüfat adamı idi. Həyatı sahədə çox gözəl və zəngin bağ salmışdı. Onun əkdüyü, becərdiyi meyvələrin keyfiyyəti və zənginliyi haqqında ermənilər də danışardılar. O nəinki gözəl bağbanlıq edir, həm də gözəl peyvənd vurmaq ustası idi. Onun peyvəndləri, etdiyi calaqlar bir il müddətində məhsul verərdi. O həm də heyvandarlıqla məşğul olurdu. Süd, qatıq və pendiri öz təsərrüfatından əldə edirdi. Yeganə şikayəti qoyun-quzu növbəsində olan ədalətsizlik idi. Həmişə deyərdi ki, çoxlu heyvanı olanlar heyvanların sayına uyğun növbəyə getsinlər. Lakin bəzən kənd əhalisi bunu etməzdi. Ağaqlu müəllim növbəyə gedəndə ucadan deyərdi ki, ay kəndin qolçomaqları, bəyləri, xanları, gətirin sizin heyvanları aparım, otarım. Məhz belə bir maraqlı epizodun şahidi olmuşdum. Onun faciəli günləri 1988-ci illərdə başladı. Kəndi son tərkdən sakinlərdən oldu. O, öz doğma kəndini tərkd etmək niyyətində deyildi. Bakıda yaşadığı vaxt kəndi xatırlayarkən hönkür-hönkür ağladığının şahidi oldum. Mən onun şagirdi olduğum üçün fəxr etmişəm. Çünki mənə belə dəyərli, qiymətli, savadlı, zəhmətkeş, qayğıkeş müəllimim olmuşdu. Allahdan ona rəhmət diləyirəm. Ruhunuz əbədi şad olsun.

Xatirəni yazdı: İsmayılov Firudin Seyfəli oğlu...

OĞURLANMIŞ ATA YURDU – QƏRBİ AZƏRBAYCAN

XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin vilayətlərindən biri də mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan vilayəti idi və o, 4 bəylərbəyliyinə bölünürdü: Təbriz bəylərbəyliyi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi, mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəəd bəylərbəyliyi və Şirvan bəylərbəyliyi. Nadir şahın 1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra bu dörd bəylərbəyliyin ərazisində 20-yə yaxın xanlıq və sultanlıq meydana çıxdı. İran coğrafiyasında uzun sürən daxili iğtişaşlar, taxt-tac qovğaları mərkəzi hakimiyyəti zəiflətdiyinə görə mərkəzdənqaçma qüvvələri güclənmiş, periferiyalardakı ərazilər nəzarətdən çıxmışdı. Ağaməhəmməd xanın əsasını qoyduğu Qacarlar dövləti möhkəmlənənə qədər keçən 50 ilə yaxın bir dövrdə həmin xanlıqlar və sultanlıqlar arasında şiddətli ara müharibələri fasiləsiz olaraq davam etmiş, xeyli insan tələf olmuş, ticarət və iqtisadiyyat tənəzzülə uğramışdı. Bu dövrü “hamının hamıya qarşı vuruşduğu” dövr kimi də qiymətləndirmək olar. Çoxdan bəri Cənubi Qafqaza göz dikən təcavüzkar Rusiya imperiyası uyğun zamanın gəldiyini görüb 1801-ci ildə tərkibindəki Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqları ilə birlikdə Gürcüstanı ilhaq etdi, 1804-cü ildə isə Qacarlar dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. Keçmiş Şirvan və Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliklərinin yerində meydana çıxan bütün xanlıqlar və sultanlıqlar Gülüstan müqaviləsi (1813) ilə Rusiyaya ilhaq edildi. Sərdar Hüseynqulu xan Qacarı idarə etdiyi İrəvan xanlığı hələ dirənməkdə davam edirdi. İrəvanı tutmaq üçün Rusiya iki dəfə – 1804-cü və 1808-ci illərdə cəhd etmiş, amma istəyinə nail ola bilməmişdi. Rusların bütün şirnikləndirici təkliflərinə, vədlərinə uymayan yeganə xan Sərdar Hüseynqulu xan idi.

“Ağacı qurd içindən yeyər”, – deyiblər. Satqınlığına görə Ağaməhəmməd xanın 1797-ci ildə dünya işığından məhrum etdiyi naxçıvanlı Kəlbəli xan, onun öümündən sonra oğlanları Ehsan xan, Nəzərəli xan, Şeyxəli bəy, Vedibasarda isə Aslan Sultan Şadlinski rus işğalına kömək etmək üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər.

Nazir ƏMMƏDLİ,
kimya üzrə fəlsəfə doktoru

1827-ci ilin yazında imperator I Nikolay qraf Paskeviç İrəvanı tutmaq üçün göndərdi. General Paskeviç görkəmli sərkərdə olmaqdan başqa, həm də mahir diplomat idi, satqınları tapmağı və onların xidmətindən yararlanmağı bacarırdı. İki ay ərzində İrəvan qalasını tutmağa nail olmadıqdan sonra üzünü Naxçıvana çevirdi. Ehsan xan onu gözləyirdi. Ehsan xan guya müdafiəçisi olduğu möhkəm Abbasabad qalasında Qacarlara qarşı qiyam qaldıraraq qalanı ruslara təslim etdi. Paskeviç Naxçıvanda möhkəmləndikdən, kifayət qədər taxıl və ərzaq əldə etdikdən sonra yenidən üzünü İrəvan qalasına çevirdi və dörd aylıq gərgin döyüşlərdən sonra oktyabrın 1-də İrəvanı tutdu. Xəbəri Riqada alan İmperator I Nikolay 3 günlük bayram elan etdi. Bu, İrəvanın Rusiya imperiyası üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərirdi.

Qraf Paskeviç 1827-ci ilin iyununda öz hökumətinə yazdığı məktubda bildirirdi ki, bu böyük ölkədə Aslan Sultan Şadlinskiyə başqa bizə kömək edən yoxdur. Məktubdan məlum olur ki, o, kəndxudaları rusların tərəfinə çəkmiş, Paskeviçin ordusunu açıqdan xilas etmişdi.

Qacar hökmdarı Fətəli şahın oğlu, Azərbaycan valisi, vəliəhd, bacarıqlı sərkərdə Abbas Mirzə bu məğlubiyyətlə heç cür barışmaq istəmir və müqaviməti davam etdirirdi. Lakin cənubdakı xəyanətkarların köməyi ilə bir-birinin ardınca Xoy, Salmas, Urmiya, Ərdəbil, Təbriz itirildikdən sonra 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu, bu müqavilə ilə Azərbaycan türklərinin Arazın şimalındakı son qalası İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi. Qacarlar dövləti o dövr üçün misli görünməmiş miqdarda – gümüş pulla 20 milyon rubl təminat da ödədi. Danışıqlarda Rusiyanı təmsil edən məşhur yazıçı-diplomat (həm də Paskeviçin qohumu) A.Qriboyedov aşkar həyasızlıqla Abbas Mirzəyə demişdi: ona görə sizdən bu qədər pul tələb edirik ki, bir daha müharibə aparmağa gücünüz çatmasın. Təminat ödənilməyəcəyi halda, ruslar Təbrizi və Cənubi Azərbaycanda tutduqları digər əraziləri tərk etməyəcəklərini bildirirdilər.

Dörd şahzadə Abbas Mirzəni yıxdı, çox keçmədən, 1833-cü ildə vərəmləyib öldü.

İrəvan xanlığının süqut etməsi ermənilərin də çoxəsrlik arzusu idi və erməni keşiş Nerses Ehsan xan və Aslan Sultan Şadlinski kimi bunun üçün Paskeviçə əlindən gələn köməyi etdi. Nəticədə ermənilər torpaq qazandı, Azərbaycan türkləri isə öz ata yurdlarını itirdilər.

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından 40 gün sonra, Novruz bayramı günündə imperator I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilərək onların yerində **Erməni vilayəti** deyilən yeni qurum yaradıldı, xanlıqların yerində yaradılan İrəvan və Naxçıvan əyalətləri Erməni vilayətinin tərkibinə daxil edildi. Və qonşuluqdakı xarici ölkələr-İran və Türkiyədən İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə erməni axını başlandı. Müharibədə ölənləri və ölkədən qaçanları, işğalçıların hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyənləri nəzərə almasaq belə, işğaldan qabaq İrəvan xanlığında 9.139 oturaq (26.625 kişi, 23.250 qadın qadın, cəmi 49.825 nəfər), 1.344 elat ailəsi (3.885 kişi, 3.604 qadın, cəmi 7.489 nəfər), cəmi 10.483 müsəlman ailəsi, 30.510 kişi, 26.854 qadın, cəmi 57.364 müsəlman, 3.498 erməni ailəsi, 10.450 kişi, 9.623 qadın, cəmi 20.073 nəfər erməni yaşayırdı.

Yuxarıdakı rəqəmlərdən görünür ki, müharibədə həlak olanları, müharibədən sonra İrana

və Türkiyəyə gedən Azərbaycan türklərini nəzərə almasaq belə, Rusiya işğalından əvvəl İrəvan xanlığı əhalisinin 74 %-i türk müsəlman, cəmi 26 %-i erməni idi. Ölənləri və qaçanları da nəzərə alsaq, əhalinin ən azı 80 %-i müsəlman-türklər olmuşdur.

İşğaldan dərhal sonra, 1828-ci ildə təkcə Göyçə mahalını Nağı xanın başçılığı altında 900 qarapapaq ailəsi, yəni mahal əhalisinin yarısı tərk etmiş, Göyçə mahalında 999 müsəlman ailəsi qalmışdı. Zəngibasar mahalının köklü sakinləri olan Uluxanlı tayfasının da çoxu işğalçıların hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyib İrana və Türkiyəyə getmişdi.

İşğaldan sonra vəziyyət kökündən dəyişdi. İşğala qədər cəmi 15 yerli erməni ailəsinin yaşadığı Göyçə mahalına 1829-cu ildə Türkiyənin Bəyazid paşalığından 1.485 erməni ailəsi köçürdülər və ermənilər sayca türkləri üstələdi. İrəvan xanlığının digər 14 mahalında və İrəvan şəhərinin özündə də vəziyyət eyni idi. İşğaldan sonra elatların da yarından çoxu xanlığın ərazisini tərk etmişdi.

1828-ci ilin mart ayından başlayaraq cəmi bir neçə ayın ərzində İrəvan əyalətinə İrandan 4.559 ailə (cəmi 23.568 nəfər), Türkiyədən 3.6.74 ailə (cəmi 21.639 nəfər) erməni köçürüldü və onların sayı 20.073 nəfərdən 65.280-ə çataraq müsəlmanların sayını (57.364) keçdi.

Türkmənçay müqaviləsinin mürəkkəbi qurumamış ermənilərin keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçürülməsi Rusiya imperatoru Pyotrun yüz il əvvəlki vəsiyyətlərinə tamamilə uyğun idi. Pyotr 1722-ci ildə Bakını, Dərbəndi, Gilanı, Rəşti tutan Rusiya qoşunlarının komandanı general-leytenant Matyuşkinə yazırdı ki, tutduğumuz ərazilərdə möhkəmlənməyimiz üçün özləri də hiss etmədən müsəlmanların sayını azaldıb xristianları çoxaldın, xristianların içərisində isə ermənilərə üstünlük verin. Rus generalları belə də etmiş, erməniləri adı çəkilən ərazilərə köçürmüşdülər. İlk ermənilər də Bakıda o vaxt yerləşdirilmişdi. I Nikolay da, Paskeviç də Türkmənçay müqaviləsindən sonra öz sələflərinin strateji planlarını həyata keçirirdilər.

Yuxarıdakı məlumatlar kameral təsvirlərin ilk dəfə tərtib edildiyi 1831-ci ilə aiddir. Köçürülmə prosesi sonrakı illərdə də intensiv şəkildə davam etdirildi. Türkiyədən köçürülən ermənilərin axını 1853-1856-cı və 1877-1878-ci illərdəki rus-türk müharibələri zamanı, eləcə də 1894 və 1896-cı

illərdə xüsusilə gücləndi. Rus alimi N.Şavrov 1913-cü ildə yazırdı ki, hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 erməninin 1 milyonunu bu ərazilərə biz gətirmişik. Bu, bütün erməni əhalisinin 77 %-i demək idi!

1828-ci ilin martında İrandan gətirilən ermənilərin hamısını İrəvan və Naxçıvan əyalətlərində yerləşdirmək mümkün olmadığına görə rus hökuməti 1.300 ailəni Qarabağda, indiki Ağdərə rayonunda yerləşdirmişdi.

1918-ci il may ayının sonlarında Cənubi Qafqazda türklər, gürcülər və ermənilər öz dövlət müstəqilliyini elan etdikdən çox keçməmiş onların arasında torpaq mübahisələri və bunun məntiqi davamı olaraq qanlı toqquşmalar başlandı. Bu hadisələr zamanı Ermənistan daha əlverişli vəziyyətdə idi. Azərbaycan hələ ordu yaratmağa macal tapmadığı bir vaxtda vaxtilə Osmanlı ordusunda xidmət etmiş quldur Andranik çoxminlik nizami ordu ilə Ermənistan hökumətinin yardımına gələrək 1918-ci ilin yayında Naxçıvanda, Dərələyəzdə, Zəngəzurda, Qarabağın digər ərazilərində və başqa yerlərdə kütləvi qırğınlar törətdi, ölənlər öldü, sağ qalanlar da baş götürüb qaçmağa məcbur oldu. Minlərlə digər ailələr kimi, Azərbaycan Respublikasının prezidentləri H.Əliyev və Ə.Elçibəyin, Xalq şairi M.Arazın ailələri də 1918-ci ildə Andranikin Zəngəzurda törətdiyi qırğınlar zamanı labüd ölümdən xilas olmaq üçün Zəngəzurdan Naxçıvana pənah gətirdilər. Azərbaycan türklərinin bu qeyri-bərabər döyüşlərdə göstərdikləri ağıllığı qəhrəmanlıqlar nəticəsində gənc respublikamız davam gətirə bildi! 1918-ci ilin mart-iyul aylarında ermənilər Bakıda, Şamaxıda, Qubada və başqa yerlərdə də kütləvi qırğınlar törətmişdilər.

1918-ci il may ayının 28-də müstəqilliyini elan etmiş Ermənistan Respublikası ermənilərin 1500 ildən sonra yaratdıqları ilk dövləti idi. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında qurulan bu dövlətin ərazisi cəmi 9 min kv. km idi. Bu dövlət işğalçılıq üsulu ilə ərazisini 29,8 min kv. km-ə çatdıra bildi. Bu işdə rus bolşevik hökuməti də onlara kömək etdi. Bolşeviklər Ermənistanı da sovetləşdirməyə hazırlaşdıqlarına görə ermənilərin rəğbətini qazanmaq üçün Azərbaycan torpaqlarının böyük bir qismini, o cümlədən Zəngəzurun yarısından çoxunu Ermənistana verdilər. Əhalisinin əksəriyyəti türk-müsəlman olan Dərələyəz və Göyçə mahallarının taleyi də bu cür oldu. 1829-cu ilə qədər cəmi 15

erməni ailəsinin yaşadığı Göyçə və cəmi 58 erməni ailəsinin yaşadığı Dərələyəz mahalları 90 ildən sonra Ermənistan Respublikasına hədiyyə edildi. Həmin vaxt Ermənistana birləşdirilən Göyçə mahalının türklər yaşayan şimal-şərq hissəsinin və Dərələyəz mahalı əhalisinin böyük əksəriyyəti yenə də türk-müsəlman idi.

Beləliklə, indiki Ermənistan Respublikası 1828-ci ilə qədər mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan vilayətinin bir hissəsi, Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan türklərindən oğurlanan qərb hissəsidir, başqa sözlə, Qərbi Azərbaycandır!

Erməni alimi S.Badalyan yazır ki, Sovet Ermənistanı (Qərbi Azərbaycan-N.Ə.) Cənubi Qafqazın aşağıdakı ərazilərindən təşkil edilmişdir:

1) İrəvan quberniyasının 71,2 %-i, o cümlədən qəzalar üzrə:

2) İrəvan qəzasının 90,4 %-i və İrəvan şəhəri;

3) Aleksandropol şəhəri və Aleksandropol qəzasının 100 %-i;

4) Novobəyazid şəhəri və Novobəyazid qəzasının 100 %-i;

5) Eçmiadzin qəzasının 100 %-i;

6) Şərur-Dərələyəz qəzasına daxil olan Dərələyəz nahiyəsinin 100 %-i;

7) Naxçıvan qəzasının 5,4 %-i (Meğri rayonuna verilmiş Karçevan kəndlər icması və Mikoyan (Paşalı) rayonuna verilmiş Digin-Almalı kəndlər icması);

8) Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur qəzasının 59, %-i: o cümlədən **I polis sahəsi bütövlükdə**; **II polis sahəsindən** Əliqulu, Geranzur, Gorus, Dığ, Xoznavar və Xınzirək kəndlər icmaları; **III polis sahəsindən** Arsevanik, Oxtar, Ucanis və Xələc kənd icmaları; **IV polis sahəsindən** Aldərə, Astazur, Vartanizur, Güdgüm, Kavart, Girətağ, Lehvaz, Meğri, Nüvədi, Oxçu və Şıxavuz kənd icmaları;

9) Yelizavetpol quberniyası, Qazax qəzasının 44,5-i (Qazax qəzası 1867-ci ildə Qazax və Şəmsəddil nahiyələrinin ərazisində yaradılmışdır);

10) Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının 33,5 %-i; o cümlədən Borçalı nahiyəsinin Körpülü, Şınıx və Çoçkan kənd icmaları;

11) 3 kiçik kənd istisna olmaqla bütün Loru nahiyəsi;

12) Qars vilayəti, Qars dairəsinin 14,7 %-i; o cümlədən Ağbaba nahiyəsi bütövlükdə, Şörəyel nahiyəsindən Qaraməmməd, Molla Muğan kəndlər

icmaları və Baş Şörəyel kənd icmasından Aralıq kəndi;

Qərbi Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi vaxtdan da onun faciəli günləri başladı. İşğaldan əvvəl bu ərazidə yaşayan əhalinin 80 %-i türk və 20 %-i erməni olduğu halda, XIX əsrin sonunda, yəni 70 ildən sonra intensiv erməniləşdirmə siyasətinin nəticəsində 1897-ci ildə Qərbi Azərbaycanda ermənilərin sayı artıq 64 %-ə çatdırılmışdı.

Əgər bu vaxta qədər demografik vəziyyət nisbətən dinc yolla idarə edilirdisə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bölgənin türk müsəlman əhalisi silahlı təcavüzə məruz qalmağa və sıxışdırılmağa başlandı. Bu baxımdan, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci il hadisələri öz amansızlığı və fəlakətləri ilə xüsusilə fərqlənirdi. Ədalət naminə demək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyəti möhkəmləndikdən sonra etnik münaqişələrin qarşısı alındı və Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşənlərin bir hissəsi geri, ata yurdlarına dönə bildilər. Lakin 1948-ci ildə onları yeni sınaq gözləyirdi: Sovet İttifaqının

rəhbərlərindən biri, Siyasi Büro üzvü A.Mikoyanın məkrli siyasəti ilə Livandan, Suriyadan və başqa ölkələrdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün qərbi azərbaycanlıları adət etmədikləri iqlim şəraiti olan Kür-Araz ovalığına köçürtdülər, onların bir çoxu xəstəliklərdən tələf oldu. İ.Stalinin 1953-cü ildə ölümündən sonra onların bir hissəsi geri qayıtsa da, ermənilərin düşünülmüş şəkildə həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan köçü qarşısızalmaz prosesə dönmüşdü. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə erməni dili tədris edilmədiyinə görə azərbaycanlıların yalnız bir qismi erməni dilini məişət səviyyəsində bilirdi. Ona görə də Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərini bitirən azərbaycanlılar geri döndükdə iş tapa bilməyəcəklərinə görə Azərbaycanda qalmağa məcbur idilər. Yalnız kəndlərdəki Azərbaycan məktəblərində müəyyən miqdarda müəllimlər və kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin bir qismi işlə təmin oluna bilirdilər. 1980-ci illərdə apardığımız hesablamaya görə, Əzizbəyov rayonunun Gabud kəndindən məcburi köçənlərin sayı təxminən kənddə yaşayanların sayına yaxın idi. Onlar da 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ ətrafında erməni separatçılarının başladığı iğtişaşlar, deportasiya nəticəsində öz vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar və Qərbi Azərbaycan türksüz qaldı. Həmin hadisələr zamanı xeyli insan itkisi də oldu.

Qərbi azərbaycanlılar inteqrasiya olduqları Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni, təsərrüfət strukturlarında olduğu kimi, Azərbaycan torpaqlarının erməni faşistlərindən müdafiə və azad edilməsində də bütün azərbaycanlılar kimi fəal iştirak etdilər, onların arasında Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adını alan, vətənin azadlığı uğrunda canından keçən, yaralanan, vətənin yüksək döyüş mükafatlarını alan xeyli qərbi azərbaycanlı var.

2020-ci ildə 44 günlük müharibə və 2023-cü ildə 1 günlük antiterror əməliyyatı nəticəsində 35 illik Qarabağ müharibəsi Azərbaycan türklərinin tarixi qələbəsi ilə başa çatdı. Bütün dünya azərbaycanlılarının həll etməli olduqları Qərbi Azərbaycan problemi isə hələ də qalır.

Rus havadarlarının köməyi ilə ermənilərin oğurladığı Ata yurdu – Qərbi Azərbaycan məsələsi öz həllini gözləyir!

ƏQİDƏSİNƏ SADIQ ALİM

Fəridə SƏFİYEVA

filologiya elmləri doktoru, professor "Qərbi Azərbaycan İcması"nın İrəvan şəhəri üzrə sədri

Müasir dövrdə ilk peşəkar filosofumuz olan Heydər Hüseynov Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi fikrinin əsas inkişaf mərhələlərini müəyyən etmiş, mədəni və ədəbi irsimizin fəlsəfi qaynaqlarını araşdırmışdır.

Heydər Əliyev

Azərbaycan fəlsəfə tarixinin banisi, milli fəlsəfə və ictimai fikir tarixi haqqında ilk fundamental əsərin və azərbaycanca yazılmış dərsliklərin müəllifi, Azərbaycan fəlsəfə məktəbinin yaradıcısı, SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının sədr müavini, Marks-Engels-Lenin institutunun Azərbaycan filialının direktoru, ADU-da Fəlsəfə bölməsinin və kafedrasının yaradıcısı, müdiri, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti akademik Heydər Hacı Nəcəf oğlu Hüseynov 1908-ci il aprelin 3-də Azərbaycanın qədim şəhəri olan İrəvanda anadan olmuşdur. Hüseynovlar ailəsi İrəvanın sayılıb-seçilən ailələrindən idi. Onların şəhərdə – Təpəbaşı məhəlləsində ikimərtəbəli evi, "Dəlmə bağları"nda böyük meyvə bağları var idi. Atası Hacı Nəcəf Kərbəlayı Hacı Hüseyn oğlu ticarətlə məşğul olur, rus tacirləri ilə, xüsusilə Novqorod şəhəri ilə sıx əlaqə saxlayırdı.

O, Məşədi Gülsüm Məmmədəli qızı Fərəcova adlı xanım ilə ailə qurur və bu izdivacdən onların altı uşağı dünyaya gəlir. Heydər ailənin sonbeşiği idi.

1909-cu ilə qədər ailə xoşbəxt, rahat həyat sürür. Hüseynovların üç böyük oğlu İrəvan Gimnaziyasında oxuyur (İrəvan Gimnaziyası 1881-ci ildən fəaliyyət göstərirdi), ata və analarının onlarla bağlı arzu və istəklərini reallaşdırmağa çalışırdılar. Hacı Nəcəf və Məşədi Gülsüm dindar idilər: namaz qılır, oruc tutur, müqəddəs ocaqları ziyarət edir, xeyriyyə işləri ilə məşğul olurdular.

Heydər bir yaşı olanda Hacı Nəcəf cərrahiyyə əməliyyatı zamanı vəfat edir. Bu itki ailəni nə qədər sarsıtırsa da, onlar özlərində yaşamağa güc tapır və ailə başçısının qoyduğu işləri davam etdirirlər. Sözsüz ki, ağırlıq daha çox ailənin böyük oğlu Yusifin üzərinə düşür. Bu dövrdə onun artıq öz ailəsi var idi. Ailəsinin, anasının, kiçik qardaşlarının və bacısının qayğısını çəkmək, onları dolandırmaq üçün Yusif çox çalışmalı idi.

Deyirlər, dərd gələndə batmanla gəlir. Sən demə, qarşıda bu ailəni gözləyən faciə tezliklə onlara Hacı Nəcəfin ölümünü unutturacaqmış.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadolunu ələ keçirmək istəyən Rusiya 1917-ci ilin noyabrında baş verən hakimiyyət çevrilişi ilə əlaqədar öz silah-sursatını hərbi xidmət keçən 150 min erməni əsgərinə və könüllülərdən ibarət 4 erməni drujinasına (10 min adamlıq) təhvil verərək qoşunlarını geri çəkməyə məcbur olur. Bu, ermənilərin Şərqi Anadoluda müstəqil dövlət yaratmaq arzusunu ürəklərində qoyur. Onlar niyyətlərini Cənubi Qafqazda həyata keçirmək məqsədilə qoşunu İrəvan quberniyasına və ona bitişik ərazilərə yönəldir. Yerli əhaliyə divan tutulur. İrəvan quberniyasında və Zəngəzurda əsl soyqırım həyata keçirilir. Tarixdən öyrənirik ki, 1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri 198 kəndi darmadağın edir, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər azərbaycanlıyı öldürür. Kəməksiz qalan əhali qaçmağa üz tutur. Əhalinin böyük hissəsi Türkiyə, İran, Azərbaycan və Gürcüstanda məskunlaşır.

Soyqırım Hüseynovlar ailəsindən də yan keçmir, Yusif ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülür. Məşədi Gülsüm övladları və Yusifin

yetim qalmış uşaqları ilə birlikdə vətəni tərk etməyə məcbur olur. Hüseynovlar ailəsi əvvəlcə Batumi şəhərinə, oradan isə Stavropola köçür. Burada da erməni təzyiqi və şəraitlərlə qarşılaşdıqları üçün 1920-ci ildə, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakıya köçürlər. Bu vaxt Heydər artıq 12 yaşı var idi. Lakin ailələrində baş verən faciə və qaçqınlıq üzündən o hələ məktəbə gedə bilməmişdi. Hüseynovlar ailəsi İcərişəhərdə, Dvorsovaya 26 ünvanında kirayə ev götürür. Gülsüm xanım kiçik oğlunu 18 sayılı məktəbə qoyur. Ailənin çətin vəziyyətdə yaşamasına baxmayaraq, Gülsüm xanım gen yaddaşından gələn ənənəni – xeyriyyəçiliyi davam etdirir, İcərişəhər məscidində su çəkdirir.

Məktəb mühiti, orada hökm sürən abu-hava H.Hüseynovun daxili imkanlarının açılmasına, istedadlarının üzə çıxmasına yardımçı olur. Burada o, şeir yazmağa başlayır, divar qəzetini redaktə edir, humanitar elmlərə xüsusi maraq göstərir. Onun zəhmətkeşliyi, məsuliyyəti müəllimlərinin gözündən qaçmır.

H.Hüseynovun böyük qızı Sara xanımın yazdığına görə, 18 nömrəli məktəbdə atası ilə yanaşı, Süleyman Rüstəm, Mikayıl Müşfiq, Əfrasiyab və Şəmsi Bədəlbəylilər, Əbülfəz Qarayev, Məmmədəğa Şirəliyev, Hüseyn Bakıxanov kimi mütərəqqi gənclər oxuyur, Feyzulla Qasımzadə, Hənəfi Zeynallı, Atababa Musaxanlı kimi dövrün ziyalıları dərs deyirdi.

Yenə həmin mənbədən öyrənirik ki, Heydər Hüseynov Mikayıl Müşfiqlə bir sinifdə oxuyub. Bu haqda Fuad Qasımzadədən müsahibə alan jurnalistin yazısından da məlumat əldə edirik: “Bakıdakı 18 sayılı məktəbdə Mikayıl Müşfiqlə bir sinifdə oxuyublar. Fuad Qasımzadə danışdı ki, Heydər çox gözəl xətti var idi... Müəllimlərinin (Feyzulla Qasımzadə-F.S.) ad günündə qərarlaşdırırlar ki, Heydər Müşfiqin şeirlərini gözəl xətlə köçürsün və bunu siniflərinin adından müəllimə hədiyyə etsinlər. Həmin zərif xətlə dəftər indi də Qasımzadələrin arxivində qalır”.

Məktəbi bitirdikdən sonra Heydər Hüseynov Bakı Pedaqoji Texnikumunda oxumağa başlayır. Bu illərdə komsomol sıralarına qəbul olunur. Maddi çətinlik çəkən ailəsini dolandırmaq məqsədilə o, kitabxanada işə düzəlir, 16 yaşından fəhləlik edir.

Heydər Hüseynov təhsilini davam edə-ədə pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur. Maştağada yerləşən 17 sayılı məktəbin fəhlə fakültəsində

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix, coğrafiya, kimya, riyaziyyatdan dərs deyir. Bir müddət Lenin adına kombinatda, Tibb texnikumunda müəllimlik edir. Oxuduğu, işlədiyi hər bir yerdə zəhmətkeşliyi, ictimai işlərdə fəallığı ilə seçilir.

Hələ gənc yaşlarından həyatın çətin üzü ilə qarşılaşan, ağır uşaqlıq, gənclik dövrü yaşayan Heydər 18 yaşında həyatdan daha bir zərbə alır. 1926-cı il aprelin 25-də anası Məşədi Gülsüm kəskin böyrək çatışmazlığından 60 yaşında vəfat edir.

Ailəsinin bütün qayğılarını hələ bərkiməmiş çiyinlərində daşmalı olan Heydər təhsilinə fasilə vermədən daha gərgin işləməli olur. 1931-ci ilə kimi 59 sayılı məktəbdə dərs deyir, komsomol katibi olur. Humanizmi, insanpərvərliyi, ciddiliyi, dərin biliyi ilə həm şagirdlərin, həm də iş yoldaşlarının hörmətini qazanır. Görkəmli alim, pedaqog Feyzulla Qasımzadə bu istedadlı, işgüzar gənci daim nəzərində saxlayır, onun bacarıqlarını düzgün məcraya yönəltməyə və inkişaf etdirməyə çalışır. 1929-cu ildə Feyzulla Qasımzadə “rabfak”ın tələbələri üçün ədəbiyyat dərslisinin hazırlanmasına 21 yaşlı Heydər də cəlb edir. (H.Hüseynovun böyük qızı Sara xanımın dediyinə görə, F.Qasımzadə atası haqqında “Heydər başımın tacıdır” deyirdi.) 1930-cu ildən H.Hüseynov artıq fəlsəfədən dərs deməyə başlayır.

1927-1931-ci illərdə Heydər Lenin adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin linqvistik ixtisasının tələbəsi olur. Universitetdə oxuduğu illərdə ərəb və fars dillərinə mükəmməl yiyələnir, dövrünün görkəmli alimlərindən dərs alır. Azərbaycan dilindən ona Bəkir Çobanzadə, Əbdürrəhin bəy Haqverdiyev, fəlsəfədən Mikayıl Hüseynov, Cahangir Nağıyev, ərəb dilindən Uaruar, fars dilindən Bəndəli ibn Səlib əl-Cauzi, Əhməd Bəni Trinc, linqvistikadan A.R.Zifeldt-Simomyagi, Şərq incəsənəti tarixindən V.M.Zummer dərs deyir. Bu müəllimlərin bir qismi Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəhbərləri tərəfindən müxtəlif ölkələrdən dəvət olunmuşdu. Belə məşhur alimlərin tələbəsi olmaq, sözsüz ki, H.Hüseynovun savadlı bir kadr kimi yetişməsində böyük rol oynayır.

Hələ məktəb illərindən yaradıcılığa meyil edən H.Hüseynov universitetdə oxuduğu dövrdə qələmini sınaqdan keçirir, H.Heydər, H.Hüseynzadə imzaları ilə müxtəlif mətbuat orqanlarında (“İnqilab və mədəniyyət”, “Gənc işçi”) şeirlər çap etdirir, ədəbiyyatla bağlı dərslilər yazır, müəllimlərinin sevimlisinə çevrilir.

H.Hüseynovun tələbəklik dövründə yazdığı “Atəşgah” şeiri professional cəhətdən mükəmməl olmasa da, məzmunu, obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Şeirin çox maraqlı tarixçəsi var: 1930-cu ildə şərq fakültəsinin professoru Zummer tələbələrini Suraxanı Atəşgahına aparır. Bu müqəddəs ocaq haqqında məlumat verən professor şeirə həvəsi olan tələbələrini Atəşgaha aid şeir yazmağı tövsiyə edir. Səhəri gün 22 yaşlı H.Hüseynov “Atəşgah” şeirini müəlliminə təqdim edir. Özü də o bu şeiri sevimli müəllimi professor Zummerə ithaf edir.

1931-ci ildə H.Hüseynov “Zəngi” şeirlərini yazır. Başlanğıcını Göyçə gölündən götürən, İrəvan şəhərindən axıb sonda Araza tökülən Zəngi çayı H.Hüseynovun uşaqlıq illərinin həm xoş, həm də acı günlərinin şahidi idi. Şeir özündə müəllifin doğma yurdu ilə bağlı nisgilini, sevgisini, dünəni, bu günü daşıyır:

*Aylar, illər boyu aşıb-daşarsan,
İçində çınqullar oynasın, Zəngi,
Qayalar üstündən yel tək aşarsan,
Qoynunda köpüklər qaynasın Zəngi.*

*Daşnaklar zülmündən, bəylər əlindən
Qəlbinə sancılan zəhərli tikan
Bu gün çıxarılmış, azad bir ölkən
Kimi qanadlanıb coşasan, Zəngi.*

1931-ci ildə H.Hüseynovun zəngin tələbəklik illəri sona yetir. Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin ən fəal və istedadlı məzunu kimi Heydər Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun fəlsəfə şöbəsinin aspiranturasına göndərilir. Bir il burada təhsil alıb fəlsəfə üzrə qazandığı bilikləri daha da təkmilləşdirən H.Hüseynov Sənaye İnstitutuna və Sovet Ticarəti İnstitutuna fəlsəfə müəllimi vəzifəsinə təyin olunur. Marksizm-Leninizm fəlsəfəsini aydın dildə tədris edən gənc müəllim tez bir zamanda tələbələrini sevimlisinə çevrilir.

1934-cü ildə Heydər Hüseynov tacir Süleyman Abdullayevin qızı Tale xanımla ailə həyatı qurur. Onların tanışlığı barədə Heydər Hüseynovun ikinci qızı Leyla xanım müsahibələrinin birində məlumat verir: “...Aralarında 4 il fərq var idi. Atam 1908-ci ildən, anam isə 1912-ci ildən idi. Atam Mirzə Ələkbər Sabirin oğlu Məmmədsəlim ilə dostluq edirdi. O, çox maraqlı insan idi, yumorlu, yüksək intellektli. Anam bizə ətraflı danışmırdı, ancaq bilirəm ki, onları Məmmədsəlim tanış etmişdi. Anam Tale ziyalı ailədən idi. Atası Süleyman

Abdullayev Müsavatın üzvü idi. Yaxşı yaşayırdılar. 1937-də babamı güllələdilər. Sonradan o bəraət qazandı. Bəraət kağızını anama verən atam deyirmiş: “Bilirsiniz, çox adamlar dözməyib bir çoxlarının “vətən xaini” olması haqqında kağızlara imza atdılar. Atanızla fəxr edin, o, heç bir kağıza qol çəkməmişdi”.

1936-cı ildən etibarən Heydər Hüseynov Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Komitəsində işləməyə başlayır. Həmin komitədə əvvəlcə elmi işçi, sonra elmi katib kimi fəaliyyət göstərir. Komitə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutuna çevrildikdən sonra həmin institutun direktoru vəzifəsinə təyin edilir. Bu illərdə onun elmi fəaliyyəti çox geniş olur. İnstitutun əməkdaşları ilə birlikdə lüğətlərin tərtibi üzərində işə başlayır, ədəbiyyatla bağlı ilk məqalələrini çap etdirir. Vaxtilə ənənəsi Ruhulla Axundov tərəfindən qoyulmuş lüğət tərtibi işini həvəslə yerinə yetirən H.Hüseynovun rəhbərliyi ilə 1939-cu ildə “Rusca-azərbaycanca lüğət”, “Rusca-azərbaycanca məktəbli lüğəti”, “İzahlı azərbaycanca – rusca lüğət” çap olunur.

1935-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının açılışı respublika üçün

əlamətdar hadisələrdən biri oldu. Filial mövcud olduğu dövrdə, xüsusilə müharibə illərində çox böyük işlər görür: Statusun artması Azərbaycan filialının tərkibində ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutlarının yaradılmasına imkan verir. Geologiya İnstitutu, Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Coğrafiya İnstitutu, Neft və Kimya İnstitutu məhz həmin tarixi mərhələdə açılmışdır. Elmi-tədqiqat institutları səviyyəsində aparılmış tədqiqatlar daha sistemli və ardıcıl şəkildə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının və mədəni mühitinin tələblərinə cavab verərək Azərbaycanda gedən inkişaf proseslərinə özünün müsbət təsirini göstərir”.

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının təşkilində və inkişafında böyük xidmətləri olan Heydər Hüseynov ilk vaxtlar filialın sədr müavini, 1944-cü ildən sədri olur. SSRİ EA-nın prezidenti V.L.Komarov, vitse-prezidentləri O.Y.Şmidt, İ.İ.Meşaninov onun işini yüksək qiymətləndirirdilər.

Filialın fəaliyyəti dövründə fəlsəfə üzrə aparılan tədqiqatların səviyyəsi və istiqamətində keyfiyyətə dəyişiklik baş verir. “Maarif və mədəniyyət”, “Revolusiya və kultura” jurnallarının fəlsəfə bölmələrində xarici filosofların əsərlərinin tərcümələri, yerli mütəxəssislərimizin yeni məqalələri çap olunur. Aspirantura şöbəsi yaradılır, yeni alim ordusunun yetişdirilməsi üçün lazım olan ədəbiyyat Azərbaycana gətirilərək tərcümə edilir, ana dilində dərslik və dərs vəsaitləri yazılır, rayonlarda elmi bazalar yaradılır, elmi sessiyalar keçirilir. Görkəmli şəxsiyyətlərin: Nizaminin, Mirzə Fətəli Axundovun, Üzeyir Hacıbəyovun yubileyləri keçirilir.

Təşkilati işlər H.Hüseynovun elmi yaradıcılığına mane ola bilmir. 1939-cu ildə o, Tiflis Dövlət İnstitutunda “M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri” adlı dissertasiya müdafiə edir. Müdafiə çox uğurla keçir, dövrün görkəmli alimləri: akademik K.S.Bakradze, Daneliya, Danaşiya, Xaçapuridze, Dmitrev H.Hüseynovun elmi əsəri barədə yüksək fikirlər söyləyirlər.

H.Hüseynov ictimai, elmi fəaliyyətlə yanaşı, milli kadrların yetişdirilməsi istiqamətində də xeyli işlər görür. Xüsusilə fəlsəfə məktəbinin yaranması məqsədlə o, respublikanın bütün elmi potensialını səfərbər edir, istiqamətləndirir. H.Hüseynov ətrafına bu sahədə fəaliyyət göstərə biləcək alimlər ordusu toplayır.

Heydər Hüseynov, Cahangir Nağıyev, Əhməd Kazımov, Əlisöhbət Sumbatzadə universitetlərdə

fəlsəfənin Azərbaycan dilində tədrisini həyata keçirən ilk filosof nəslidir. Özünün “Şərəfli vəzifə” adlı məqaləsində (Kommunist, 4 dekabr, 1940) H.Hüseynov gənc alimlərin hazırlanmasına dair fikirlərini bölüşür.

H.Hüseynovun tələbələrindən Cəmil Əhmədli müəllimi haqqında deyir: “Azərbaycan xalqının ictimai və fəlsəfi fikir səmasında parlaq bir kometa peyda oldu. Bu, XX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycan fəlsəfə elminin sürətlə inkişafında, fəlsəfə kadrlarının hazırlanmasında, fəlsəfənin digər elm sahələri ilə əlaqələndirilməsində, biliyin müxtəlif sahələrində elmi terminologiyanın yaradılmasında müstəsna dərəcədə yüksək xidmətləri olan Heydər Nəcəf oğlu Hüseynov idi”.

1940-cı ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə H.Hüseynov elm və pedaqoji sahələr üzrə yeni kadrların yetişdirilməsində göstərdiyi səyinə görə “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olundu.

Müharibə bütün sahələri olduğu kimi, elm sahəsini, alimlər ordusunu da səfərbər edir. SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı işini dövrə, şəraitə uyğun yenidən qurur, akademiyanın elmi bazalarının yaradılması, institut və şöbələrini daha sıx və əlaqəli əməkdaşlığının təmin edilməsi, səyyar elmi sessiyalar keçirilməsi, mövzuların seçilməsi istiqamətində xeyli işlər görür. Sözsüz ki, bütün bunların həyata keçməsi filial rəhbərlərinin, o cümlədən Heydər Hüseynovun təşkilatçılıq bacarığından asılı olur. Alim bu ağır dövrdə filialının işi barədə “SSRİ EA Azərbaycan filialı müharibə günlərində”, “Azərbaycan alimləri Vətən müharibəsi günlərində”, “Alimlərimiz Vətən müharibəsi günlərində” məqalələrini çap etdirir.

“Hər şey cəbhə üçün” şüarı altında Azərbaycan ziyalılarının bir qrupu 1941-ci ildə cəbhəyə yollandı. 29 dekabr tarixində “Pravda” qəzetində Azərbaycanın partiya nümayəndələrindən ibarət qrupun Cənub cəbhə xəttinə yeni il hədiyyəsi aparması haqqında yazı çıxır. Azərbaycan nümayəndələri cəbhəyə iki vaqon isti paltar, ərzaq, Azərbaycan torpağının nemətlərini, Sovet İttifaqı qəhrəmanı İsrəfil Məmmədovla bağlı kitab və vərəqələr aparır. Nümayəndə heyətinin arasında S.Vurğun, R.Rza, Azərbaycanın Mərkəzi Komitəsinin katibi D.Məmmədov, Komsomol katibi B.Seyidzadə, EA-nın Azərbaycan filialının rəyasət heyətinin sədr müavini H.Hüseynov da olur. Novorossiysk döyüşçüləri ilə görüşdə S.Vurğun, R.Rza şeir oxuyur, H.Hüseynov ədəbiyyatdan və

fəlsəfədən məruzələrlə çıxış edir, faşizmin fəlsəfəsindən danışır.

Müharibə illərini Heydər Hüseynovun yaradıcılığının və ictimai xadim kimi fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü hesab etmək olar. Bu illərdə alimin xeyli sayda elmi əsəri işıq üzü görür, Akademiyanın elmi bazalarının Qarabağda, Naxçıvanda, Gəncədə, Şamaxıda, Qubada yaradılması, Azərbaycanın rayonlarında 9 elmi sessiyanın keçirilməsi onun rəhbərliyi ilə baş tutur. Üzeyir Hacıbəyovun yubileyinin təşkilində, Əliağa Şıxlinskiyin “Xatirələrim” kitabının yazılmasında da Heydər Hüseynovun böyük xidməti olur.

1941-ci ilin martında SSRİ Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti O.Y.Şmidt Bakıya gəlir. Filialın institut və bölmələrində olan O.Y.Şmidt burada aparılan işlərə, təşkilatçıların fəaliyyətinə yüksək qiymət verir, onun başqa respublikalardakı filiallara nümunə olduğunu deyir: “Azərbaycanın elm adamları müharibə illərində özlərini çox yaxşı göstərdilər... Heydər Hüseynovun başçılığı altında AzFAN Akademik müəssisələrə layiq olan gözəl iş qabiliyyəti nümayiş etdirən güclü elmi mərkəzə çevrilib”.

Məhz SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının müharibə illərindəki fəaliyyəti gələcəkdə müstəqil Elmlər Akademiyasının yaranmasına təkan verdi. Azərbaycan EA-nın yaranmasında gənc alimlərdən görkəmli kimyaçı Y.Məmmədəliyev, geoloq Ə.Əlizadə, yazıçı M.İbrahimov, şair S.Vurğun, memarlar M.Dadaşov, M.Useyinov və b. böyük işlər gördü.

1944-cü ildə Üzeyir Hacıbəyovun 60 illiyi ilə əlaqədar respublikada silsilə tədbirlər keçirilir. Bəstəkarın yubileyi ərəfəsində AZFAN H.Hüseynovun rəhbərliyi altında böyük tədbirlər planı hazırlayır. Alimin təklifi ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 14 sentyabr 1945-ci il tarixli fərmanına görə, İncəsənət İnstitutuna Üzeyir Hacıbəyovun adı verilir.

Leyla xanımın xatirələrindən məlum olur ki, Heydər Hüseynovla Üzeyir Hacıbəyov arasında sıx dostluq olmuşdur. Özü yaradıcı adam olduğundan istedadlı insanlara xüsusi həssaslıqla yanaşan H.Hüseynov evində işləmək üçün şəraiti o qədər yaxşı olmayan bəstəkarı bağında xüsusi otaq ayırır. Leyla xanımın xatirələrindən: “Yaz vaxtı idi. Biz atamla bağa getmişdik. Atam Üzeyir bəyə təklif etdi ki, bağda ayrıca otaq var, sənin üçün ayıra bilərik. Orada rahat işləyərsən. Üzeyir bəy razı oldu, ancaq sonra nə səbəbdənsə gələ bilmədi”.

H.Hüseynovun Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətlərindən biri və deyərdim ki, çox qiymətli onun “rus artilleriyasının allahı” sayılan Əliağa Şıxlinskiyin xatirələrinin yazdırılması ilə bağlıdır.

“General Əliağa Şıxlinski və silahdaşları” kitabının müəllifi Şəmistan Nəzərli yazır: “Şöhrətli sərkərdəmiz Əliağa Hacı İsmayılağa oğlu Şıxlinskiyə danışanda filosof-alim Heydər Hüseynovun xidmətlərini unutmaq haqsızlıq olardı. Generalın “Xatirələrim” kitabının yazılmasında ən müstəsna rolu olan ilkin şəxs Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki Heydər Hüseynovdur. “Xatirələrim” Azərbaycan tarixində yeganə və ilk hərbi memuardır”.

H.Hüseynovun general Əliağa Şıxlinski şəxsiyyətinə marağı 1939-cu ildə general-mayor Yevgeni Barsukovun kitabı ilə tanış olandan sonra yaranır. Belə ki, müəllif “Rus artilleriyası Birinci Dünya müharibəsində” kitabında həmyerlimizin hərbi tarixinə gətirdiyi yeniliklər, göstərdiyi qəhrəmanlıqlar haqqında geniş məlumat verirdi. Ə.Şıxlinskiyə tapmağın, onunla tanış olmağın vacibliyini düşünən H.Hüseynov aspirantlarına generalın harada yaşadığını araşdırmağı tapşırır. Həyat yoldaşı Nigar xanımın ölümündən sonra, demək olar ki, hamı tərəfindən unudulan Ə.Şıxlinski Cəfər Cabbarlı küçəsində balaca, soyuq bir evdə tək-tənha yaşayırdı.

Həmin dövrdə çar ordusunda xidmət etmiş artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski haqqında danışmaq, onunla ünsiyyət yaratmaq, demək olar ki, yasaq edilmişdi. Xalq yazıçımız İsmayıl Şıxlı xatirələrində bu haqda deyir: “Mən Əliağa Şıxlinskiyə görə bilmədim. 1937-ci ildə Bakıya gələndə atam demişdi ki, belə bir qohumumuz var. O zaman Lenin adına API-də hərbi kafedranın müdiri kapitan Tarıverdiyev idi. O, familimi görüb, mənə çağırıb dedi ki, generalın qohumusanmı? Dedim ki, bəli. Dedi, mən məsləhət görmürəm, bunu başqa yerdə deyəsən, çünki sənə məktəbdən qovurlar”.

O təhlükəli zamanda heç kimin, hətta qohumlarının döyə bilmədiyi qapını vəzifə adamı, SSRİ EA Azərbaycan filialının sədr müavini H.Hüseynov döyür. Yəni də özündən daha çox milli mənafeyi nəzərə alır. Yəni də təəssübkeşlik, insanpərvərlik sayıqlığı, ehtiyatı üstələyir. Bununla da H.Hüseynov çətin qocalıq həyatı yaşayan, gözü pis görən, qulağı ağır eşidən, əlləri əsən Şıxlinskiyin həyatına rəng qatır. Alim generala gələcək naminə memuarlarını yazmağı təklif edir. Ə.Şıxlinski razılaşmır. Xəstəliyini səbəb gətirir. Bu

memuarların əhəmiyyətini, gələcək üçün dəyərini, qiymətini başa düşən H.Hüseynov generala çıxış yolu təklif edir. Təklif edir ki, o diktə eləsin, Elmlər Akademiyası tərəfindən göndərilən bir nəfər yazıya alsın. Razılaşırlar. Bu müddətdə H.Hüseynov tez-tez generala dəyir, bu qeyri-adi insanla ünsiyyətdən xüsusi zövq alır. Sonralar Heydər Hüseynov yazacaq: “General Əliağa Şıxlinski ilə yaxından tanış olanlar, onun maraqlı söhbətlərinə qulaq asanlar bilirlər ki, bu təvazökar və səmimi insan nə qədər ağıllı və ibrətli bir şəxs idi”. H.Hüseynov haqlı idi. “Səhra toplarının cəbhədə işlədilməsi” əsərinin, “Şıxlinski üçbucağı”, “Şıxlinski formulu” adı ilə hərbi tarixinə düşən yeniliklərin müəllifi general-mayor Ə.Şıxlinski qeyri-adi istedad sahibi idi. O, dilçiliklə, terminologiya ilə də dərinləndirən maraqlandır, hərbi lüğətin tərtibi ilə məşğul olurdu. Belə ki, 1926-cı ildə Ə.Şıxlinski rus, ərəb və latın əlifbası ilə “Rusca-türkcə qısa hərbi lüğət” kitabını nəşr etdirir.

General-mayor Ə.Şıxlinski göstərdiyi xidmətlərə görə bir çox yüksək mükafatlara layiq görülmüşdü: Fransanın generallara məxsus fəxri “Legion ordeni” və zabidlərə verilən “Legion xaçı”. Ə.Şıxlinski bu cür yüksək ordenlərə layiq görülən yeganə azərbaycanlı idi.

Memuarlar hazır olanda H.Hüseynov kitaba ön söz yazmaq üçün Yevgeni Barsukova müraciət edir. Y.Barsukov çox böyük həvəslə bu işi yertinə yetirir. Onun yazdığı ön sözdən bir hissəni diqqətinizə çatdırıram: “...Təbiət Əliağaya böyük ağıl, hərbi məharət, istedad, mərdlik, nəcib sifətlər, vətənin müdafiəsi üçün çox faydalı olan müstəsna bir qabiliyyət vermişdi. Hərbi işə bəslədiyi məhəbbət, göstərdiyi fədakarlıq, topçuluğu dərinləndirən bilmək, xüsusilə bu sahədə yaradıcılıq istedadı – bütün bunlar Əliağa Şıxlinskiyə xidmət sahəsində sürətlə irəliləməyə və köhnə rus ordusunun topçu komandirləri arasında görkəmli yer tutmağa imkan vermişdi”.

Əfsuslar olsun ki, “Xatirələrim” kitabını görmək Ə.Şıxlinskiyə nəsib olmur. 1943-cü il avqustun 18-də Əliağa Şıxlinski 80 yaşında vəfat edir. Generalın dəfn mərasiminin təşkilini də Heydər Hüseynov öz üzərinə götürür. Ə.Şıxlinski generallara layiq hörmətlə dəfn edirlər. Ş.Nəzərli: “Dəfn mərasimini Bakı Hərbi Qarnizonundan çağırılmış alay orkestri müşayiət etdi. Qəbri üstündə topdan və avtomatlardan yaylım atışı atıldı. “Artileriyanın allahı”nı görkəmli sərkərdələrə məxsus hərbi qaydada

torpağa tapşırıdılar. Heydər Hüseynovun özü, generalın yetirmələri və qohumları son vida nitqi söylədilər”.

27 mart 1945-ci ildə “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılması haqqında” 316 sayılı qərar qəbul olundu. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsi təsdiq edildi. Elmlər Akademiyasının 15 nəfərdən ibarət ilk təsisçiləri – akademiklər müəyyən olundu. SSRİ Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik V.L.Komarov Azərbaycan rəhbərliyinə göndərdiyi xüsusi məktubda Əşrəf Əlizadə, Mirəsədulla Mirqasimov və Mustafa Topçubaşovdan birinin yeni yaradılacaq akademiyanın prezidenti olmasını təklif etmişdi. Məktubda həmçinin Heydər Hüseynovun akademiyanın vitse-prezidenti vəzifəsinə namizədliyi məqsədəuyğun sayılmışdı.

1945-ci il martın 31-də Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlərinin birinci Ümumi yığıncağı keçirildi. Yığıncaqda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının rəhbər heyəti seçildi. Akademik M.A.Mirqasimov yekdilliklə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti, H.Hüseynov və Ş.Əzizbəyov Akademiyanın vitse-prezidenti, akademik M.S.Qaşqay akademik-katib seçildi.

1946-cı ildə Bağirovun təqdimatı ilə Heydər Hüseynov Marks-Engels-Lenin İnstitutunun (sonralar Partiya Tarixi İnstitutu adlanırdı) Azərbaycan filialının direktoru təyin olunur. Filialın direktoru olduğu müddətdə alim institutun işində bir çox dəyişikliklər edir. Onun təqdimatı ilə dəyərli alimlər Zülfəli İbrahimov, Miryusif Mirhadıyev, Məmməd Qazıyev işə dəvət olunur, institutun direktor müavini milliyyətə erməni A.Petrosyan tutduğu vəzifədən azad edilir.

Heydər Hüseynovun təşəbbüsü ilə 1945-ci ildə ADU-nun tarix fakültəsinin nəzdində fəlsəfə bölməsi, 1947-ci ildə filologiya fakültəsinin nəzdində məntiq və psixologiya bölməsi yaradılır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ictimai elmlər bölməsi tərkibində Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun fəaliyyətə başlaması Hüseynovun savadlı elmi kadrlar yetişdirmək və fəlsəfə məktəbini yaratmaq arzusunun reallaşmasına doğru böyük bir addım idi. Savadlı mütəxəssislərə böyük ehtiyac olduğu bir zamanda H.Hüseynov fakültə üçün tələbə seçimi ilə şəxsən məşğul olur. Dünyagörüşlü gənclərin tədrisə cəlb olunması məqsədilə rayonlara gedir, çıxışlar edir, qəbul imtahanlarında şəxsən iştirak edirdi.

1947-ci ildə H.Hüseynov Azərbaycan SSR Ali Sovetinə üzv seçilir. 1948-ci ildə H.Hüseynov 4 cildlik “Tam rus-Azərbaycan lüğəti”nə görə Stalin mükafatına layiq görülür. Həmin il alim Azərbaycan K(b)P MK Bakı Komitəsinin 5,6 may ayında keçirilmiş plenumunun qərarı ilə Bakı Şəhər Partiya Komitəsi Bürosunun üzvü seçilir.

H.Hüseynovun uğurları ona çoxlu dostla bərabər, düşmən də qazandırır. Alimin yuxarı vəzifələrə çəkiləcəyi ilə bağlı xəbərlər bir çoxlarına rahatlıq vermir. H.Hüseynovu Bağirovun gözündən salmaq üçün hər vasitəyə əl atılır. Ailəsi ilə bağlı faktlar dərindən araşdırılmağa, alimə qarşı kompromatlar yığılmağa başlanır. H.Hüseynovun qardaşlarının Türkiyə vətəndaşı, qayınatasının “xalq düşməni” olması qabarıq, şişirdilmiş şəkildə Mircəfər Bağirova çatdırılır. Düşmən istəyinə nail olur: həqiqətləri gizlətməkdə ittiham edilən H.Hüseynova töhmət verilir.

1949-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı tərəfindən H.Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı nəşr olunur. Əsərlə tanış olduqca o mürəkkəb dövrdə Azərbaycan aliminin milli təəssübkeşliklə apardığı tədqiqatlarındakı cəsarətinə valeh olmaya bilmirsən. Dövrün diktəsindən gələn ideoloji məqamlar və təhlillərdəki bəzi təhriflər, fikrimcə, əsərə diqqətlə yanaşan oxucu üçün yamaq təsiri bağışlayır. Əsas məsələ alimin Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi ilə bağlı ona qədər deyilməyən fikirləri, arxiv sənədlərinə, ilkin mənbələrə, əlyazmalara əsaslanan mülahizələridir.

Deyirlər, kitabların da insanlar kimi taleyi olur. Bu kitabın da taleyinə müəllifinin son sevinci və son ağrısı olması yazılıbmış. Heydər Hüseynov özü bunu əvvəlcədən hiss edir və hələ əsər cəmiyyətdə yayılmamış deyirdi: “Bu kitab ya məni göylərə qaldıracaq, ya yerə vuracaq”.

Kitabın ön sözündə H.Hüseynov yazır: “Müəllifin məqsədi oxucuları ən ümumi şəkildə, detallara varmadan Azərbaycanın qədim və orta əsrlər mədəniyyət tarixinin elə əsas məqamları ilə tanış etməkdir ki, onlarsız XIX əsr mədəniyyəti keçmişdən təcrid olunmuş olar və ona görə Azərbaycan xalqının mənəvi inkişafının yeni mərhələsi kimi dərk oluna bilməz”.

İtən, qırılan varislik bağlarını bərpa etmək, qədim kökləri olan bir millətin mədəniyyətini dünyaya çatdırmaq kimi müqəddəs missiyanı boynuna götürən alim, sözsüz ki, özünü böyük

təhlükə qarşısında qoyurdu. Millətlərə qismən azadlıq verən dövlətin hər belə yeniliyə reaksiyasını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkün deyildi. Xırda bir “xəta” böyük bəlalara səbəb ola bilərdi. Bunu Heydər Hüseynov da bilirdi, onunla bir “cəbhə”də olan ziyalılarımız da.

“XIX əsr Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı yazılan vaxtda məlum hadisələrə münasibət dəyişməyə, müharibə dövründə verilən nisbi azadlıq, illiqləşmə müharibədən sonra yenidən məhdudlaşmağa, sərtləşməyə, repressiyaların növbəti fazasına keçməyə başlamışdı.

H.Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən” kitabında görkəmli maarifçi-alimlər A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Mirzə Kazım bəy, M.F.Axundov və H.Zərdabinin həyatı, mühiti, ictimai-fəlsəfi görüşləri yer alırdı. Mirzə Kazım bəyə həsr olunmuş hissəyə: “Şamilin adı özündə çoxlu tarixi və vətənpərvərliklə bağlı fikirlər ehtiva edir... O, qəhrəmandır, qəhrəmanların yaradıcısıdır” epigrafini seçməsi H.Hüseynovun taleyində öz mənfi rolunu oynayır. Alim tənqidlərə, təzyiqlərə tuş gəlir. 600 səhifəlik kitabın cəmi bir neçə səhifəsini əhatə edən məqalənin onu məhvə sürükləyəcəyini alim bilmirdi və bilə də bilməzdi. Bəlkə də, bu, alim üçün artıq çoxdan ciddi-cəhdlə hazırlanmış “məhv edilmə” planının həyata keçirilməsinə bir bəhanə idi. Çox güman ki, belə idi.

Qayıdaq kitabın təzəcə işıq üzü gördüyü məqamlara. Qeyd etmək lazımdır ki, H.Hüseynovun bu əsəri cəmiyyətdə böyük əks-səda doğurdu. Bunların canlı şahidi professor M.Mirhadıyev yazırdı: “H.Hüseynovun kitabı tez bir vaxtda bütün Sovet İttifaqına yayıldı. Filosofların, tarixçilərin, ədəbiyyatçıların, ictimai elmlər sahəsində çalışan mütəxəssislərin yüksək qiymətini aldı”.

Ağır zəhmət bahasına başa gəlmiş əsərinin sevincini yaşayan H.Hüseynov onu bir çox tanışları kimi, SSRİ Yazıçıları İttifaqının baş katibi, Stalin Mükafatı üzrə Komitənin sədri A.Fadəyevə də göndərir. H.Hüseynovla A.Fadəyevin dostluğu hələ 1947-ci ildə, Nizaminin 800 illik yubiley tədbirləri zamanı başlamışdı. O vaxt Moskva nümayəndə heyəti tərkibində Bakıya gələn A.Fadəyev mədəniyyəti, biliyi, işgüzarlığı ilə seçilən H.Hüseynovu çox bəyəni. Sonradan onların əlaqələri dostluq münasibətinə keçir.

H.Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı ilə tanış olan

Fadəyev onu bəyənir və Stalin mükafatına təqdim edəcəyini bildirir.

Fərziyələrə görə, məhz bu fakt – H.Hüseynovun kitabının respublika rəhbərindən xəbərsiz SSRİ-nin ən ali mükafatına təqdim olunması Bağirovu bərk hiddətləndirir. Bu addımı özünə nümayişkaranə sayğısızlıq hesab edir. H.Hüseynovu yanına çağırır kitabı onun başına çırpır. Bununla da H.Hüseynovun taleyi həll olunur, “kitabı bağlanır”. – Bu, cəmiyyətdə olan fikirlər idi.

Arxiv sənədlərini vərəqlədikcə, tədqiqatçıların fikirləri ilə tanış olduqca vəziyyətin heç də birmənalı olmadığı qənaətinə gəlirsən. M.İbrahimovun xatirələrindən: “Kitabı SSRİ Yazıçılar İttifaqı Dövlət Mükafatına irəli sürəndə respublikanın rəhbər təşkilatları buna etiraz etmədilər. Mükafatlar komitəsində müzakirə zamanı danışanlar kitabı təriflədilər. Həm açıq, həm də gizli səsvərmədə əsər mükafata layiq görüldü. Bu münasibətlə Heydər Hüseynovu təbrik edənlər saysız-hesabsız idi”.

Tədqiqatçı Ramiz Əhmədov yazır: AKP MK kitabın mükafata verilməsini məsləhət görmürsə, bundan Azərbaycan partiya və dövlət səlahiyyətlərinin və elmi ictimaiyyətin xəbəri yoxdursa, onu ən yüksək dövlət mükafatına kim və nə məqsədlə təqdim etmişdi? Bu, M.Bağirovun tədqiri və razılığı olmadan mümkün olmazdı”.

Tədqiqatçı tamamilə haqlıdır. Arxiv sənədlərini araşdırdıqca göz önündə tamamilə başqa bir mənzərə canlanır. Burada bir sənəd – Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun, Nizami muzeyinin və Azərbaycan SSR EA-nın Tarix İnstitutunun 21 sentyabr 1949-cu il Elmi Şurasının birgə iclasının protokolu diqqətimizi cəlb etdi. Gündəlikdə qoyulan əsas məsələ Heydər Hüseynovun “XIX əsrdə Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən” əsərinin Stalin mükafatına təqdim olunması barədə idi. Bu protokol H.Hüseynovun kitabının elmi ictimaiyyətin xəbəri olmadan Stalin mükafatına təqdim olunması barədə fikri tamamilə alt-üst edir.

Sual doğur: bəs əslində, həqiqət necə idi? Həqiqət isə çox sadə – alimin müvəffəqiyyəti müəyyən dairələrdə narahatlıq doğurur, Bağirovun ona olan rəğbəti qıçıq oyadırdı.

H.Hüseynovun tələbəsi olmuş İrşad Əliyev: “O vaxt Heydər müəllim universitetdə fəlsəfə kafedrasının müdiri, Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru ydu. Həm də çoxlu elmi şuraların, redaksiyaların üzvüydü. Mərkəzi Komitənin elm,

təhsil, mədəniyyət sahəsinin bütün ağırlıqları onun üstünə düşürdü. Heydər müəllim Bağirovun da hörmətini qazanmışdı. O dövrdə Mərkəzi Komitədə bu sahədə rəhbərlik eləyən katiblər, şöbə müdirləri qorxurdular ki, nə vaxtsa yerlərini ona verməli olacaqlar. Məqam axtarırdılar onu Mircəfər Bağirovun gözündən salsınlar...”

Fevralın 14-ü Moskvaya, Ali Sovetin sessiyasına getməyə hazırlaşan alimi gecə saat 2-də MK-ya çağırır, Türkiyənin və İngiltərənin casusu Şamil haqqında əsər yazmaqda ittiham edirlər. Fevralın 15-i isə Akademiyaya gələn H.Hüseynov müavini Y.Tokarjevskinin onun yerində oturduğunu, seyfindən sənədlərinin, partiya biletinin götürüldüyünü görür. Alim başa düşürdü ki, “yuxarı”da artıq onun taleyini həll etmişlər və onun üçün “artıq hər şey bitmişdir”. Bu mənəvi basqılara tab gətirə bilməyən alim 1950-ci ilin mart ayının əvvəlində akademiyaadakı iş otağında hər iki biləyinin damarlarını kəsir. H.Hüseynovu xilas etmək mümkün olur. Alimin bu hərəkəti düşmənlərinə daha bir fürsət verir. Onlar H.Hüseynovun bu addımını partiyaya qarşı protest kimi qiymətləndirir və Bağirovun gözündə onu daha da nüfuzdan salırlar.

H.Hüseynova qarşı kampaniya vüsət alır. Alim tutduğu bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılır. “Partiya qeydiyyatında olduğu institut onu partiyadan, Akademiyada isə EA-nın həqiqi üzvlüyündən çıxarırlar. Yerlərdə onun adının yamanlanmasına çalışırlar. Azərbaycan K(b)P MK-sı onu Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru vəzifəsindən çıxarır...”.

H.Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən” kitabını aşağılamaq istiqamətində işlərə start verilir. Bağirov “özbaşınalığa” yol vermiş alimi cəzalandırmaq, onu tarixi həqiqətləri düzgün qiymətləndirməməkdə, müridizmi mürtəce bir cərəyan kimi verməməkdə suçlamaq qərarına gəlir. Materiallar toplamaq üçün bir qrup alim Moskva, Leninqrad və başqa şəhərlərin arxivlərinə göndərilir. H.Hüseynovun əsərinə müsbət rəy verənlər, mətbuatda çıxış edənlər tənqid atəşinə tutulur, təqib olunur.

İttifaq miqyasında Şamilə qarşı kampaniya başlayır. “Literaturnaya qazeta” 27 iyul nömrəsində yazır: “...Qafqaz xalqlarının tarixində müridizmin və Şamilin rolunun saxta, tarixə zidd konsepsiyalarının ifşa olunması istər, alimlərimiz üçün istərsə də ədəbiyyatçılar üçün böyük və mühüm dərstdir. Azərbaycanın partiya və ictimai

təşkilatları müridizm və Şamil hərəkatının ifşa edilməsində fəxri rol oynamışlar”.

İyulun 14-də Filarmoniyanın yay salonunda ziyalılarının yığılması keçirildi. “...hamı bilirdi ki, bu yığılmaq Heydər Hüseynovun “ifşa olunması”na, “pislənməsi”nə həsr olunmuşdur”.

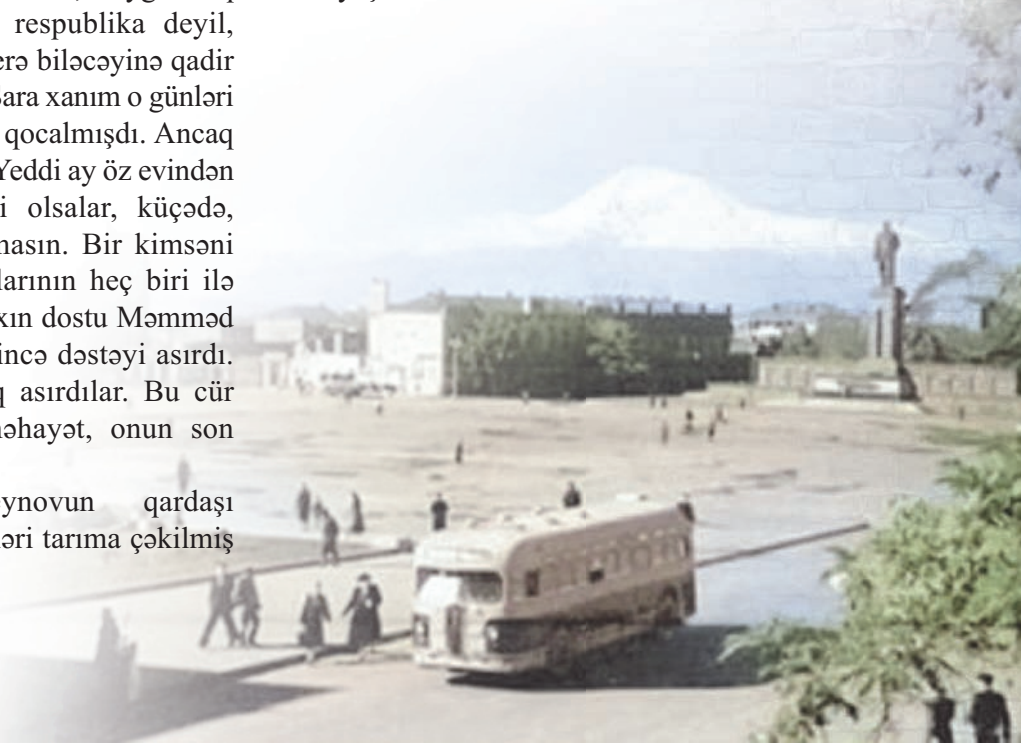
Tədbir iki gün çəkir. Mənbələrə görə, zalda iki minə yaxın adam – alimlər, ədəbiyyat, incəsənət, tibb işçiləri, yaradıcı kollektivlərin rəhbərləri və aparıcı mütəxəssislər toplaşır, ezamiyyətdə, məzuniyyətdə olanlar geri çağırılır. Deyilənə görə, H.Hüseynov yığılmağa gəlsə də, içəri buraxılmır. Mircəfər Bağirov “Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri haqqında” mövzusunda məruzə edir. Məruzənin II hissəsi bütövlükdə H.Hüseynovun “XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabının müəllifinin “burjua millətçisi, ciddi siyasi səhvlər buraxan alim kimi “ifşa”sına həsr olunur. İclas Bağirovun məruzəsi ətrafında müzakirələrlə davam etdirilir. Çıxışçılar alimi və onun kitabını ittiham etməkdə bir-biri ilə bəhsə girir: “Şamil hərəkatını mütərəqqi bir hərəkat kimi qələmə vermək, Heydər Hüseynovun anti-marksist, zərərli kitabında olduğu kimi göstərmək – panislamizm, pantürkizmə xidmət etmək bugünkü qaniçici imperiализmin dəyirmanına su tökmək deməkdir” və ya “Tənqidimizdə liberalizm, dostbazlıq, qorxaqlıq, sovet tənqidçisinə yaraşmayan sifətlər, ailəçilik uzun zaman özünü göstərmişdir. Belə olmasaydı, ədəbiyyatımızın inkişafı üçün zəruri olan məsələləri unudub Heydər Hüseynovun burjua millətçiliyini təbliğ edən “XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı zərərli kitabına mədhiyyələr yazılmazdı”. M.Bağirov istədiyinə nail olur. O, sayğısızlıq göstərən hər bir kəsə tək cəza respublika deyil, ümumittifaq səviyyədə cəza verə biləcəyinə qadir olduğunu nümayiş etdirmişdi. Sara xanım o günləri belə xatırlayır: “Atam tamam qocalmışdı. Ancaq gözləri gözəlliyini saxlamışdı. Yeddi ay öz evindən çölə çıxmıdı ki, həbs edəsi olsalar, küçədə, camaatın gözü qarşısında olmasın. Bir kimsəni güdazə verməmək üçün dostlarının heç biri ilə əlaqə saxlamırdı. Yalnız ən yaxın dostu Məmməd Arifə zəng edirdi. Səsini eşidincə dəstəyi asırdı. Çünki onun telefonuna qulaq asırdılar. Bu cür gərginlik içində yaşaması, nəhayət, onun son addımı atmasına səbəb oldu”.

Avqustun 13-də H.Hüseynovun qardaşı Yaqubu həbs edirlər. Bu, əsəbləri tarıma çəkilmiş

alim üçün sonuncu damla olur. O, tezliklə həbs olunacağına şübhə etmirdi. Nigarançılığı ailəsindən – üç qızından idi. İndi onlar “xalq düşməninin ailəsi” damğası ilə yaşamağa məhkum olacaqdılar. İcini yandıran, ona yaşamağa imkan verməyən əzablara son qoymaq üçün H.Hüseynov avqustun 15-i bağ evində intihar edir. Alimin qızı Leyla xanımın xatirələrindən: “Plenumdan sonra deyirdi, mən yaşamayacağam. Qorxuram ki, bir gün gəlib sizi aparacaqlar. Bunu görməkdənsə ölüm yaxşıdır”. Biz uşaq olsaq da, çox şeyi başa düşürdük. Atamı tək qoymamaq üçün hamımız bir otaqda yatırıdım. İntihar etməmişdən əvvəl, gecə atam bizim üzümüzəndən öpdü. Gördüm ki, gözləri yaşarıb. Səhərə yaxın anamın qışqırığını eşitdik”.

Ömrünü xalqın maariflənməsinə, elmin inkişafına sərf edən böyük ziyalı, görkəmli alim və şəxsiyyət H.Hüseynov 42 yaşında həyatla vidalaşır. Alimin sənədləri məhv edilir, onun yaddaşlardan silinməsinə, unudulmasına hər cür səy göstərilir. Lakin son sözü zaman deyir. Stalin-Bağirov rejiminin süqutu bir çoxları kimi, H.Hüseynovun, Şamilin üzərindən qara pərdəni götürür. Hər iksi bəraət alır. Adları hörmətlə çəkilir: “O vaxt ki bəzi insanlar, o cümlədən dağstanlılar (Şamilin həmvətənləri) imamın ağ çalmasını çirkəbə batırırdı, sonradan onu təmizə çıxaran məqalələr yazırdılar. Bir azərbaycanlı isə başqa yol seçdi. Hafizələrdə o, təmiz adam kimi qaldı” (Donoqo Hacı Murat).

H.Hüseynov kommunist ideologiyasının, marksist-leninçi fəlsəfənin yetirməsi olsa da, ömrü boyu milli varlığına bağlılığını itirmədi, cəmiyyətinin verdiyi bütün imkanlardan məhz millət üçün, xalq üçün istifadə etdi. Şərəfli bir ömür yaşadı.

XIX – XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QƏRBI AZƏRBAYCANDA YÜRÜDÜLMÜŞ İNZİBATİ-ƏRAZI İDARƏÇİLİK SİYASƏTİNİN TARİXİNDƏN

Hacı HƏSƏNOV

*AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
“Şimali Azərbaycanın XIX–XX əsrin əvvəlləri
tarixi” şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d., professor*

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Qafqazda apardığı işğalçı müharibələrin gedişində yadelli yağılara qarşı ən güclü müqavimət göstərmiş Quzey Azərbaycan xanlıqlarından biri də İrəvan xanlığı olmuşdur. İrəvanın qəhrəman müdafiəçiləri Sisyanovdan tutmuş, Paskeviçə qədər neçə-neçə rusiyalı generalların çoxsaylı hücumlarına mərdliklə sinə gərmiş, düz 3 dəfə – 1804, 1808 və 1812-ci illərdə işğalçıları məğlub edərək onları torpaqlarımızdan izal olub getməyə məcbur etmişdilər. İşğalçılar ancaq 4-cü dəfə – 1827-ci ilin payızında Həsən və Hüseyin xan qardaşlarının qəhrəmancasına qoruduqları İrəvan qalasının müqavimətini çox böyük çətinliklə qıraraq bu şəhər – qalanı işğal edə bilməmişdilər. Bundan sonra işğalçılar öz erməni əlaltılarının da iştirakı ilə bu əzəli türk-müsəlman yurdunu xristianlaşdırmaq, türksüzləşdirmək, müsəlmansızlaşdırmaq üçün min bir üsula əl

atmışdılar. İnzibati-ərazi quruluşunu, idarəçiliyi dəyişərək, tarixi-millə sərhədləri nəzərə almayaraq, bu torpaqları imperiyanın xristian dayaqlarından birinə çevirmək üçün əllərindən gələni əsirgəməmişdilər. Əvvəlcə, müharibələr dövründə təbəələri olan dövrlərə – Osmanlı və Qacar səltənətlərinə xəyanət edərək Rusiyanın xeyrinə casusluq, təxribatçılıq və s. əməlləri törətmiş ermənilərə yalançı “ənam” vermək təəssüratı yaratmaq üçün 1828-ci ilin martında keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisini əhatə edən “Erməni vilayəti” adlı qısa ömürlü bir qurum yaratdılar. Ancaq cəmisi on iki il sonra erməni siyasətbazlarının xam xəyallarını gözlərində qoyub bu qurumu ləğv etdilər.

1840-cı ildə Romanovlar Rusiyası heç bir vəchlə “sakitləşdirə” bilmədiyi Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Şimali Azərbaycanda yeni inzibati-ərazi və məhkəmə islahatı həyata keçirdi. Bu islahatların çərçivəsində hələ Rusiya işğalının gedişində yaradılmağa başlamış komendant üsuli-idarəsi, əyalətlərə və dairələrə bölgü ləğv edildi, Cənubi Qafqazda Ümumrusiya inzibati-ərazi idarəçiliyinin tətbiq edilməsinə başlandı. Şimali Azərbaycanın digər ərazilərinin əksəriyyəti Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil edildi.

1844-cü ildə Qafqazda yaradılmış ilk canişinliyin birinci canişini M.S.Vorontsovun təklifi ilə 1846-cı ildə Cənubi Qafqaz 4 quberniyaya – Tiflis, Kutaisi, Şamaxı (1859-cu il Şamaxı zəlzələsindən sonra Bakı) və Dərbənd quberniyalarına bölündü. İrəvan və Naxçıvan bu dəfə Tiflis quberniyasının tərkibinə qatıldı. Bu da diyarda tez-tez baş verən inzibati-ərazi dəyişikliklərinin sonuncusu olmadı. 1849-cu ildə yeni – İrəvan quberniyası, 1868-ci ildə isə Yelizavetpol quberniyası təşkil olundu.

Rusiya imperatoru I Nikolayın (1825-1855) 1849-cu il iyunun 9-da Senata ünvanladığı, iyunun 28-də nəşr olunan “Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz – H.H) diyarında Erivan (İrəvan – H.H.) quberniyasının təşkil edilməsi barəsində” adlı

fərmanında deyilirdi: “Bizim 1846-cı il dekabrın 14-cü günü təsdiq etdiyimiz əsasnamə ilə Zaqafqaziya diyarı 4 quberniyaya – Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd quberniyalarına bölünüb. İndi Qafqaz Cənubunun Qafqaz Komitəsi tərəfindən baxılmış təqdimatı nəzərə alınmaqla, işlərin uğurlu getməsi və rahat idarəçilik üçün Zaqafqaziya diyarında daha bir yeni quberniya yaradılmasını faydalı və zəruri sayaraq biz hökm edirik: 1) Bu yeni yaradılan quberniyanın tərkibinə ayrılın: Tiflis quberniyasından, İrəvan, Naxçıvan və Ahalkələk sahəsi çıxılmaqla Aleksandropol qəzaları, Şamaxı quberniyasından isə Şuşa qəzasının Mihri (Mehri – H.H.) sahəsi və Kapak (Qapan – H.H.) kəndi. 2) İrəvan quberniya şəhəri (mərkəzi – H.H.) təyin olunsun, buna görə də yeni quberniya İrəvan quberniyası adlandırılın. 3) Onu (İrəvan quberniyasını – H.H.) 5 qəzaya bölmək: a) İrəvan qəzası; bunu (Göyçə sahəsi çıxılmaqla – H.H.) indiki İrəvan qəzasından təşkil etmək; İrəvanı qəza şəhəri (mərkəzi – H.H.) kimi saxlamaq; b) Novobəyazid (Yeni Bəyazid – H.H.) qəzası yenə Göyçə sahəsi və ümumiyyətlə, Göyçə gölü ətrafındakı bütün kəndlərdən təşkil olunan Novobəyazid qəzası; Kovar (Kəvər – H.H.) kəndini qəza idarəsinin yerləşdiyi məkan təyin edib onu Novobəyazid adında qəza şəhəri dərəcəsinə yüksəltmək; c) İndiki Naxçıvan qəzasının Ordubad sahəsi çıxılmaqla (qalan) sahələrindən Naxçıvan qəzası təşkil etmək; Naxçıvanı qəza şəhəri kimi saxlamaq; d) Naxçıvan qəzasının Ordubad sahəsi və Şuşa qəzasının Qapan (Qapan – H.H.) kəndi ilə birlikdə Mehri sahəsindən təşkil olunan Ordubad qəzası; bu yeni qəzanın idarəçiliyi qəza şəhəri dərəcəsinə yüksəldilən əyalət şəhəri (sənəddə “защитный” – H.H.) Ordubadda yerləşir). Elə indiki Aleksandropol qəzasının Şuragəl (Şörəyel – H.H.) və Bombak (Pəmbək – H.H.) sahələrindən təşkil olunan Aleksandropol qəzası; qəza şəhəri əvvəlki Aleksandropol şəhəri olsun. 4) İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzalarında indiki sahə bölgüsü saxlanılın. Novobəyazid və Ordubad qəzaları vaxtı çatanaqədər (sənəddə “впредь до времени” – H.H.) sahələrə bölünəcəkdir. 5) İrəvan quberniyasının idarə olunmasını Kutaisi quberniyasının idarəsinin təşkil olunduğu, bizim tərəfimizdən 1846-cı il dekabrın 14-cü günü təsdiq edilmiş əsasnamənin (20702) əsasında təşkil etmək. Bizim təsdiq etdiyimiz ştatlardan ibarət olsun və 6) hal-hazırda Aleksandropol qəzasının

tərkibində olan Ahalkələk sahəsi Kutaisi quberniyasının Ahalsıx qəzasına sayılın (verilsin – H.H.)”.

İmperator I Nikolayın 1849-cu il iyunun 9-da imzaladığı fərmana əlavə edilmiş ştat cədvəlinə görə, İrəvan quberniyasının idarə olunması üçün 126 dövlət məmuru ştatı nəzərdə tutulmuşdur. Buraya illik məvacibi və yemək haqqı 5000 rubl olan qubernator və 2600 rubl olan vitse-qubernatordan tutmuş, illik gəliri cəmi 100 rubl olan mirzəyə qədər müxtəlif məmurlar daxil idi.

Hər il quberniya məmurlar korpusunun saxlanılmasına sərf olunacaq 92815 rublluq vəsaitin 88360 rublunun dövlət xəzinəsindən ayrılması, 3200 rublunun zemstvo rüsumlarından (əslində, yerlərdə toplanılacaq vergilərdən) və 1255 rublunun şəhər gəlirlərindən əldə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Beş qəza rəisinin (İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Novobəyazid və Aleksandropol) hər birinə ildə 1300-1500, İrəvan (4), Naxçıvan (2) və Aleksandropol (2) qəzalarında yaradılacaq 8 polis sahəsi rəislərinin hər birinə ildə 880 rubl məvacib verilməli idi.

“Qafqaz təqvimini”nin 1851-ci ilə olan buraxılışının məlumatlarına görə, “İrəvan quberniyasının qəzaları – 1828-ci ildən 1840-cı ilədək ərazilərində erməni vilayətinin yerləşdiyi bütün Cənubi Qafqaz diyarının ən məhsuldar hissələrindən birini təşkil edir və Türkiyə ilə 230 verst, İran tərəfdən isə (qaynağın stili saxlanılmışdır – H.H.) 250 verst sərhədə malikdir. Onların (qəzaların – H.H.) sərhədlərinin ümumi uzunluğu 900 verst, səthinin ərazisi 24000 kv. verstdir; dərə-təpəliyi də bu sahənin dördüdə biri kimi buraya əlavə etsək, bu qəzaların həqiqi ərazisi 30000 kv.verstdir. Bu ərazidən 1200 kv.versti göllərin, 500-ü çaylar, kanallar və su kəmərlərinin (yaqın ki, arxlar və kəhrizlər nəzərdə tutulur – H.H.), 500-ü bataqlıqların, 200-ü yolların, 1000 kv.versti isə şəhərlərin, kəndlərin, qışlaqların və s., 250 kv.versti isə qəbiristanların altındadır”.

Quberniyaya mülki işləri də idarə edən hərbi qubernator (general-mayor İ.İ.Nazarov) başçılıq edirdi. Onun bir nəfər yavəri, 3 nəfər xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru vardı.

Vitse-qubernator, 2 müşavir, katib, mühasib, rus əhalisi üzrə müvəqqəti xüsusi tapşırıqlar məmuru, quberniya yerölçəni, arxitektoru və katibindən ibarət olan quberniya idarəsinin sədri də qubernator idi.

Saray müşaviri, knyaz Q.K.Baqration-Muxranskinin sədrlik etdiyi quberniya məhkəməsinin tərkibində quberniyanın ilk üç müsəlman məmurunun adına rast gəlinir. Bunlar quberniya müsəlman zadəgan silkini təmsil edən Nəzərli bəy Sultanəsəd bəy oğlu, tacir silkindən olan Molla Tağı Qurban oğlu və Ağamirzəli Abutalıb oğlu idi.

Məhkəmənin sədri həm də İrəvan qəzasının rəisi idi. Bu qəza 4 sahəyə – Zəngibasar, Sürməli, Şərur və Sərdarabad sahələrinə bölünmüşdür ki, onların da hamısını rus məmurları idarə edirdilər.

“Məhəmmədi ruhani şəriəti” adlandırılan müsəlman məhkəməsinə şeyxülislam Axund Molla Həsən sədrlik edirdi. Məhkəmənin 6 nəfər üzvü - qazısı vardı.

İrəvan şəhəri 2 polis pristavı tərəfindən nəzarətdə saxlanılırdı. Qəza idarəsinə həmçinin mühəsib və İrəvan duz mağazasının pristavı da daxil idi.

Aleksandropol qəzası 2 sahəyə – Şörəyel və Pəmbək sahələrinə bölünürdü. Naxçıvan qəzasında da 2 sahə (Naxçıvan və Dərələyəz) var idi. Şəhərin özünə isə qalabəyi (qradonaçalnik) nəzarət edirdi.

Ordubad və Novobəyazid qəzaları hələlik sahələrə bölünməmişdi. Sonuncu qəzada Qulp duz mədəni üzrə ayrıca rəis var idi.

Yeni yaradılmış quberniyanın idarəçiliyi aşağıdakı şəkildə təşkil olunmuşdu: Quberniya idarəsinin sədri də hərbi qubernator idi. Onunla yanaşı, bu idarəyə vitse-qubernator (saray müşaviri N.V. Blavatski), 2 müşavir, katib, mühəsib, rus əhalisi üzrə müvəqqəti xüsusi tapşırıqlar məmuru, quberniya torpaqölcəni, quberniya memarı, quberniya katibi daxil idi. Yuxarıda sadalanan çoxsaylı məmurların içərisində bir nəfər də olsun müsəlman yox idi.

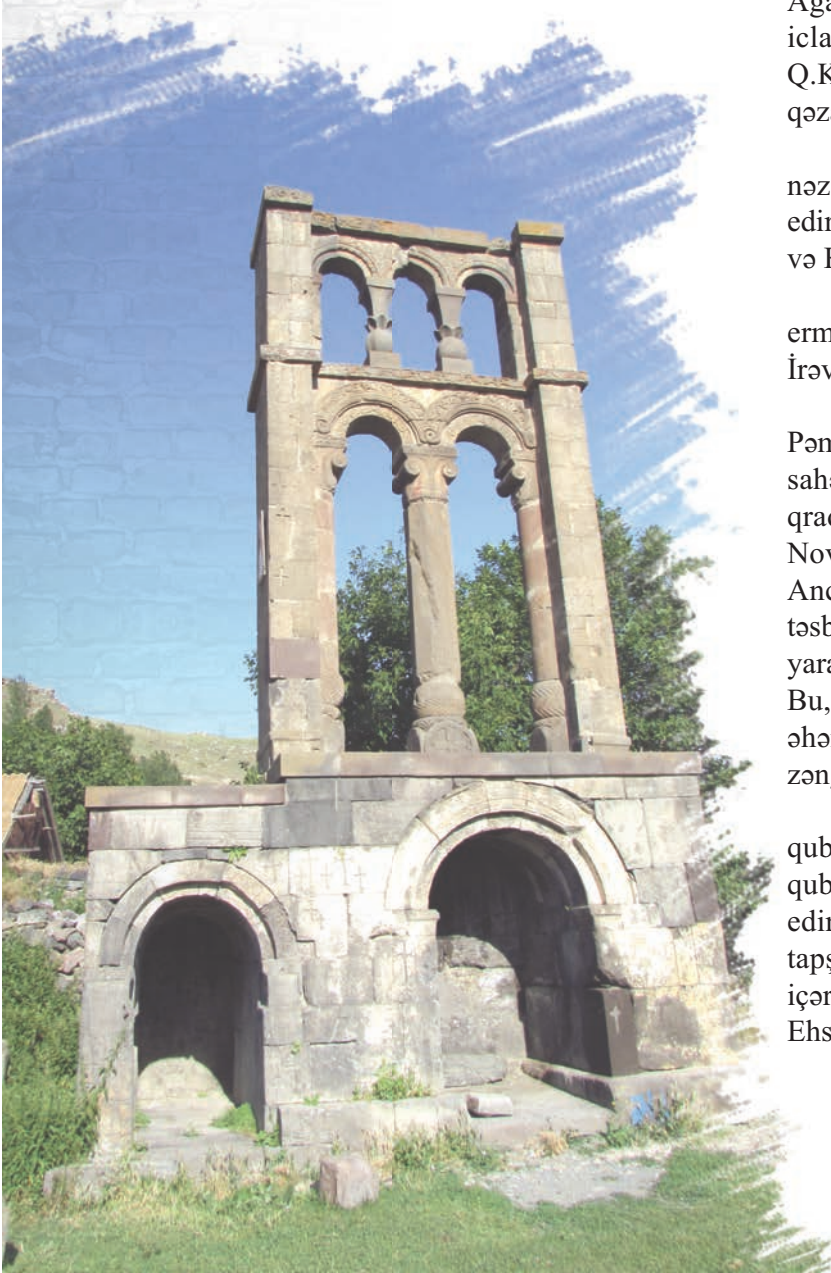
Zadəgan təbəqəsini bu məhkəmədə erməni K.İ.Məlikağalarov və Nəzərli Sultan Əsəd bəy oğlu təmsil edirdilər. Tacir təbəqəsindən daha 2 nəfər azərbaycanlı – Molla Tağı Qurban oğlu və Ağamirzəli Abutalıb oğlu bu məhkəmənin iclasçıları sırasında idilər. Yuxarıda adı çəkilən Q.K.Baqration – Muxranski həm də İrəvan qəzasının rəisi idi.

İrəvan şəhərində ictimai asayişə şəhər polisi nəzarət edirdi. Bu idarəyə polismeyster başçılıq edirdi. İdarəyə, həmçinin 2 nəfər pristav (Kartəşev və Kumu kov), mühəsib daxil idilər.

Qəza xəzinədarı vəzifəsini icra edən məmur da erməni idi. Qəza idarəsinin ştatında həmçinin İrəvan duz mağazasının pristavı da var idi.

Aleksandropol qəzası iki sahəyə (Şörəyel və Pəmbək), Naxçıvan qəzası Naxçıvan və Dərələyəz sahələrinə bölünmüşdü. Naxçıvan polisində qradonaçalnik başçılıq edirdi. Ordubad və Novobəyazid qəzaları sahələrə bölünməmişdi. Ancaq Qulp duz mədənləri üzrə ayrıca rəis ştatı təsbit edilmişdi. Çar hakimiyyət orqanları bu yeni yaradılmış quberniyaya böyük diqqətlə yanaşırdı. Bu, həm quberniyanın tutduğu hərbi-siyasi əhəmiyyətli strateji mövqeyi, həm də onun təbii zənginlikləri ilə bağlı idi.

1854-cü ilin məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasına hələ də hərbi və mülki işlər üzrə qubernator general-mayor İ.İ.Nazarov rəhbərlik edirdi. Onun yaxın ətrafı – baş yavər və xüsusi tapşırıqlar məmurlarından ibarət idi. Bunların içərisində böyük məmurlar – Bux və Kəlbəli xan Ehsan xan oğlu da var idi.

Quberniya idarəsi – sədr (hərbi qubernator), vitse-qubernator, 2 müşavir, 2 katib, mühasib, torpaqölçən, arxitektör, quberniya məhkəməsinin sədri, 2 müşavir, 1 erməni və 1 müsəlman zadəgan nümayəndəsi, 2 katib, quberniya prokuroru, prokuror mirzəsindən ibarət idi.

İrəvan qəza idarəsinə – qəza rəisi, onun köməkçisi və katib daxil idi.

İrəvan qəzası 4 sahəyə bölünürdü – Zəngibasar, Sərdarabad, Şərur, Sürməli sahələri. Sahə rəisləri də qəza idarəsinin üzvləri idi.

Müsəlman ruhani şəriəti sədr – şeyxülislam Əkbər ağa Hacı Molla Mustafa oğlu və 4 üzvdən ibarət idi.

İrəvan şəhər polis idarəsi polismeyster, 2 pristav, mühasib, mirzə, qəza xəzinədarı və daha bir mühasibdən ibarət idi.

Quberniya artıq beş qəzaya – İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad, Novobəyazid qəzalarına bölünürdü. İrəvan qəzası 4, Aleksandropol qəzası 2 (Pəmbək, Şörəyel), Naxçıvan qəzası 2 (Dərələyəz və Naxçıvan) sahəyə bölünürdü. Ordubad və Novobəyazid qəzaları isə sahələrə bölünmürdü.

1861-cı ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyası artıq 6 qəzadan ibarət idi. Quberniyaya hərbi qubernator, həm də mülki işlərə də rəhbərlik edən general-mayor Osip Antonoviç Şerbov-Nefedoviç başçılıq edirdi. Onun iki nəfər xüsusi tapşırıqlar məmuru var idi ki, onlardan biri erməni idi. Quberniya idarəsinə o sədrlik edirdi. Bu idarənin tərkibinə vitse-qubernator, iki müşavir (gürcü və rus), iki erməni katib, quberniya və eyniadlı qəzanın torpaqölçənləri, quberniya memarı və meşəbəyisi daxil idi.

Quberniya məhkəməsinin sədrdən başqa 2 nəfər (biri erməni idi) müşaviri, zadəganlar təbəqəsindən bir nəfər azərbaycanlı (Əli xan Fətulla xan oğlu) və bir nəfər erməni iclasçısı, iki katibi var idi. Quberniya prokuroru da bu məhkəmənin üzvü idi.

“Məhəmmədi ruhani şəriəti” adlandırılan müsəlman məhkəməsinə şeyxülislam Əkbər ağa Axund Molla Mustafa oğlu sədrlik edirdi. Onun qazı adlandırılan üç axund üzvü var idi.

Qəzalara qəza rəisləri başçılıq edirdilər, onların hər birinin 1 və ya 2 köməkçisi olurdu. İrəvan qəzasında rəis və onun hər iki köməkçisi erməni olduğu halda, hətta sırf müsəlman qəzalarında bir nəfər də olsa rəis, köməkçi, qalabəyi (polismeyster), heç pristav belə yox idi.

Naxçıvan şəhərində hələlik pristav polisə rəhbərlik edirdi. Ordubadda və Üçmüəzzində isə heç qalabəyi də yox idi. Novobəyaziddə isə polismeyster ştatı polis komissarı adlanırdı.

1868-ci ilin məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında qubemator vəzifəsi boş idi. Quberniya dairəsinin tərkibinə iş icraçısı, dövlət əmlakı idarəsinin rəhbəri əlavə olunmuşdu. İrəvan şəhərinə polis nəzarəti polismeyster və 2 pristav tərəfindən həyata keçirilirdi. Quberniyanın 6 qəzasının (İrəvan, Aleksandropol, Novobəyazid, Üçmüəzzin, Naxçıvan, Ordubad) rəisləri içərisində bir nəfər də müsəlman yox idi.

Sədr və 4 nəfər üzvdən ibarət İrəvan dairə məhkəməsinin də tərkibində ancaq xristianlar idi. Quberniya ərazisində üç barışıq şöbəsi yaradılmışdı. Barışıq hakimlərinin rəhbərlik etdikləri bu şöbələrdə hakim köməkçiləri, katib və katib köməkçiləri var idi.

İrəvan qəzası üzrə barışıq şöbəsi.

Üçmüəzzin barışıq hakimi Parimski.

Naxçıvan barışıq hakimi – Yegiazarov.

1872-ci ildə İrəvan quberniyasında 7 qəza, 5 şəhər, 1283 yaşayış məntəqəsi var idi. Bu quberniya Cənubi Qafqazın mərkəzində, 41°7' və 38°52' şimal dairəsi, 60°54' şərq uzunluğu arasında yerləşib şimalda Tiflis və Yelizavetpol, şərqdə Yelizavetpol quberniyaları, qərbdə Qars vilayəti, cənubda Asiya Türkiyəsinin Ərzurum vilayəti və Qacarlar səltənəti ilə həmsərhəd idi. Quberniyanın sərhədlərinin ümumi uzunluğu 1052,5 verst idi. Bundan 246,5 versti Qacarlar, 130 verst isə Osmanlı imperiyası ilə olan sərhədlərin payına düşürdü.

XIX-XX əsrlərin kəsişməsində İrəvan quberniyası yenə də 7 qəzaya, qəzalar polis sahələrinə, sonuncular kənd cəmiyyətlərinə, bunlar isə kəndlərə bölünürdü:

– İrəvan qəzası 4 (Tacirabad, Hacıelyaslı, Qəmərli və Dəvəli), Aleksandropol qəzası 4 (Ağbulaq, Çıxışlar, Xorom və Böyük Qarakilsə), Naxçıvan qəzası da 4 (Əliabad, Cəhri, Əbrəqunis və Ordubad), Novobəyazid qəzası 4 (Dərəçiçək, Göyçə, Gözəldərə və Mərzə), Sürməli qəzası üç (İğdır, Daşburun və Qulp), Şərur-Dərələyəz qəzası isə 2 (Şərur və Dərələyəz) polis sahəsinə bölünürdü. Üçmüəzzin qəzası 4 polis sahəsinə – Sərdarabad, Vaqarşapat, Əştərək, Baş Abaran sahələrinə bölünmüşdü.

Aleksandropol qəzası hələ 1840-cı ildə Gürcüstan İmeretiya quberniyasının tərkibində

waranmış, 1846-cı ildə Tiflis, 1849-cu ildə İrəvan quberniyasının tərkibinə verilmişdir. 1913-cü ildə qəzada 22 kənd cəmiyyəti, 1917-ci ildə isə 7 polis sahəsi (Ağbaba, Hacı Xalid, Düzkənd, Qartarlı, Kaykulu, Qazançı, Molla Göyçə, Talin) var idi.

1917-ci il üçün hazırlanmış “Qafqaz təqvimi”nin materiallarına görə, İrəvan quberniyası yenə də 7 qəzaya bölünürdü. İrəvan qəzasında yenə də 4 polis sahəsi var idi. Kənəbir, Ağahəməzəli, Qəmərli və Dəvəli kəndləri müvafiq olaraq 1-4-cü polis sahələrinin mərkəzləri idi. Bu sahələrin 1-cisində 4, 2-cisində 6, 3-cüsündə 6 və 4-cüsündə 7 kənd icması var idi.

Üçmüəzzin qəzası da 4 polis sahəsinə bölünürdü. Bu sahələrin mərkəzləri Vaqarşapat (I sahə, 7 kənd icması), Əştərək (II; 9), Kürduqulu (III, 4) və Talin (IV; 4) kəndləri idi.

Aleksandropol qəzasının bölündüyü polis sahəsinin mərkəzləri Böyük Qarakilsə kəndi (I; 7), Kattarlı kəndi (II; 5), Aleksandropol şəhəri (III; 5) və Aqin (-H.H.) kəndi (IV; 5) idi.

Naxçıvan qəzasının 4 polis sahəsinin mərkəzləri müvafiq olaraq Naxçıvan şəhəri (5 kənd icması daxil idi), Cəhri (42), Əbrəqunus kəndləri (6) və Ordubad (7) şəhəri idi.

Novobəyazid qəzasının bölündüyü 4 polis sahəsinin mərkəzləri isə müvafiq olaraq Aşağı Axtı (6 kənd cəmiyyəti), Yelenovka (3), Aşağı Qaranlıq (3) və Basarkeçər (4) kəndləri idi.

Sürməli qəzası isə 3 polis sahəsinə bölünmüşdü. Bu sahələrin mərkəzləri müvafiq olaraq İğdır (4 kənd cəmiyyəti daxil idi), Daşburun (3) və Qulp (6) kəndləri idi.

Nəhayət, Şərur-Dərələyəz qəzasının bölündüyü 2 polis sahəsinin mərkəzləri müvafiq olaraq Baş Noraşen (12 kənd cəmiyyəti) və Keşişkənd (7) kəndləri idi.

Çox təəssüf ki, çarizmin devrilməsi və Rusiyada bolşevik dövlət çevrilişi dövründə Cənubi Qafqazda getmiş mürəkkəb ictimai-siyasi-hərbi proseslərin nəticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsini təşkil edən İrəvan diyarımız qatı düşmənlərimizin əlinə keçdi və onlar türk yurdunda özlərinə Ararat Respublikası yaratdılar, bu azmış kimi, bəzi xarici qüvvələrin təzyiqi, basqısı altında tərkibinin yarısından bir qədər çoxu toplanmış Müvəqqəti Milli Şura Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan olunmasından cəmi bir neçə gün sonra, 1918-ci il mayın 29-da İrəvandan olan nümayəndələrin etirazlarına baxmayaraq, heç bir legitimliyi olmayan müdhiş bir qərar qəbul edib Səfəvi babalarımızın Rəvanqulu xana tikdirdikləri qalamızı – İrəvanımızı mənfur düşmənlərimizə güzəştə getməklə millətimizin yurd bütövlüyünə də, suverenliyi və heysiyyətinə də ağır zərbə vurdu. Beləliklə də, xalqımıza və dövlətimizə qarşı barışmaz düşmənçilik mövqeyi tutan qüvvələr bizim torpaqlarda bizə qarşı möhkəm dayaq nöqtəsi əldə etdilər.

Ancaq biz, müzəffər Ali Baş Komandanımız İ.H.Əliyev cənablarının dediyi kimi, mütləq atababa torpaqlarımıza qayıdacağıq! Necə ki, ötən ilin sentyabrında Xankəndidə müqəddəs bayrağımızı ucaldaraq ədaləti tam bərpa edib Qarabağ savaşında Zəfərimizin son nöqtəsinə çatmışıq, eləcə də o müqəddəs yurdumuza qayıdaraq millətimizin coxdankı arzusuna çatacağıq.

ALİM-ŞAİR HƏSƏN MİRZƏYƏ HƏSR OLUNMUŞ ŞEİR MƏTNLƏRİNDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şeirin melodik, ritmik, ahəngdar, emosional-ekspessiv bir şəkildə qurulmasında müəyyən norma və tələblər vardır və bu norma və tələbləri şərtləndirən başlıca meyarlardan, nitq-dil göstəricilərindən biri də linqvistik qənaət prinsipidir. Qənaət prinsipi poeziyanın vahid ölçü-biçi, ahəng, ritm, intonasiya qaydalarını tənzimləyən linqvistik hadisə kimi özünü təzahüretmə iqtidarında olur. Bəndi təşkil edən misralar, mətni təşkil edən bütöv şeir strukturlarında qənaət prinsipi ritmik-melodik variasiyaları birləşdirməyə, məntiqi ardıcılıqla əlaqələndirməyə, məna-məzmunu, forma-strukturu təmin etməyə geniş imkanlar yaradır. Alim-şair Həsən Mirzəyevə həsr olunmuş 250-dən çox şeir mətnində qənaət prinsipi linqvokulturoloji əsasladır, oxucunun dil-şüur proseslərində xüsusi önəm daşıyır, həmin prinsip əsasında qurulduğuna görə poetik-bədii örnəklər pasiyentin – oxucunun duyğu-düşüncələrini, hissi-emosional istiqamətlərini təlatümə gətirir, onun idrak və təfəkküründə daha görümlü-obrazlı formalarla əyaniləşdirmək üsulu kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edərək ölçü və semantik-struktur meyarları şərtləndirir.

Nəsr dili ilə müqayisədə poetikada qənaət prinsipi bir linqvistik kateqoriya kimi daha aktiv fəaliyyət dairəsini əhatə etməklə spesifik qrammatik göstəricilərin ixtisarı yolu ilə təzahür edir, nəticədə şeirin hər bir misrası, hər bir bəndi həm formaca, həm də məzmunca ölçülü-biçili bir şəkil alır, poetik fikir, mətləb olduqca dolğunlaşır, zənginləşir, təbiillik və qanunauyğunluğu şərtləndirən bu cəhətlər qənaət prinsipi sayəsində də həyata keçirilir. Bu baxımdan alim-şair Həsən Mirzənin öz şeirlərində və bu böyük yaradıcı şəxsiyyətə ithaf olunmuş poetik örnəklərin hər birində linqvistik qənaət prinsipinin qrammatik kateqoriyalar səviyyəsində təzahür şəkilləri özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, el şairi Alim Dərələyəzlinin “Həsən Mirzəyev” rədifli şeirinin hər bir bəndində canlı xalq dilinin, danışıq şəkillərinin səciyyəvi qənaət formaları ilə üzleşirik:

Könül HƏSƏNOVA

f.ü.f.d., dosent

ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekani

*Gözüm bulaqlardır, ağlayır həzin,
Dərdimin dərmanın dağlarda gəzin.
O behişt ətirli Dərələyəzin
Çiçəyi, gülüdür Həsən Mirzəyev*

Linqvistik şəkildə olsa da, birinci və ikinci misrada “mənim” və “siz” əvəzliliklərinə qənaət edilmişdir. Onların şəxs sonluqları – morfoloji göstəriciləri vasitəsilə abstrakt şəkildə təsəvvür etmək bir o qədər çətinlik törətmir: “Mənim gözüm bulaqlardır; “Siz mənim dərmanım dağlarda gəzin”. İkinci misrada mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş “dərmanın” sözünün sonunda həmin kateqoriyaya məxsus -ı şəkilçisinin ixtisarı özünü göstərir. Əgər həmin sözə -ı şəkilçisi bitişdirilsəydi, ikiqat mənsubiyyət təzahür etmiş olardı və belə olan halda misra və bənddə müəyyən ağırlaşma hiss edilərdi. İkiqat mənsubiyyətin qrammatik göstəricisinin bu şəkildə ixtisarı linqvistik əyinti olmayıb, ədəbi dilin normalaşması

qanunu ilə bağlı olan dil hadisəsidir. Şeir formaları qəliblərinin qurulma mexanizminin özəl cəhətlərini şərtləndirən amillərdən biridir. Kontekstual şərait və mühitdə, həmçinin üzvlərin son sözündə -dır⁴ xəbər şəkilçisi saxlanılmaqla digərlərində ixtisarın qənaət prinsipini reallaşdıran linqvistik göstəricilərdən olub, şeir mətninin qurulma mexanizmi ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu yöndən yanaşdıqda təhlilə cəlb etdiyimiz şeir bəndinin dördüncü misrasında ikiüzlü həmcinslərdən birincisində -di xəbərlik kateqoriyasına məxsus morfoloji göstərici buraxılmış, misra artıqlıq deyilən lazımsız təkrardan məhrum edilmişdir: çiçəyi, gülüdü Həsən Mirzəyev: çiçəyi (di), gülüdü Həsən Mirzəyev. Qənaət edilmiş, eyni zamanda edilməmiş formaldakı həmcins üzvlər ikiüzlüdür, iki, üç, dörd, hətta beşüzlü bir şəkllə salsaq, sonuncu üzvdə -dır⁴ xəbər şəkilçisi saxlanılacaq, digər üzvlərdə isə ixtisar olunacaqdır: Bənövşəsi, çəmən, lələsi, nərgizi, meşəsi, çiçəyi, gülüdü Həsən Mirzəyev. Həmcins üzvlərin sayının bu yolla artırılması poeziyada daha çox söz sənətkarının poetik obraza, bədii motivə yanaşma tendensiyasından, janr şərtliliklərindən, üslubi çalarların səmtləşdirilməsindən irəli gəlir, -dır xəbər şəkilçisinin üzvlərin son sözündə qənaətə məruz qalması poetik mətnin ahəngdarlığına, musiqililiyinə xidmət göstərir. Mətnşünas alim S.Əlizadə klassik şairimiz Məhəmməd Füzulinin əsərlərində -dır xəbər şəkilçisinin ixtisar formalarından danışarkən dolğun olaraq göstərir: “Məhəmməd Füzuli bəzi morfoloji kateqoriya əlamətlərinin yerini asanlıqla dəyişmişdir, lakin bu, qrammatik cəhətdən şeirin dilinə xələl gətirmir. Məsələn, Pərişan xəlqi – aləm ahu-əfğan etdiyimdəndir, Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdiyimdəndir – beytinin birinci misrasında -dır xəbər şəkilçisi qrammatik tələblərə (həmcins cümlənin məzmununu) görə “pərişan” sözünə bitişməlidir, yəni həmin misra belə səslənməlidir: (mən) ahu-əfğan etdiyimdən xəlqi-aləm pərişandır. Lakin şair belə şairanə yoldan çəkinmişdir: cümləni feili bağlama tərkibi ilə bitirməyi məsləhət bilmiş, “pərişan” sözünü xəbər şəkilçisindən “məhrum edərək” əvvələ gətirmişdir. Səbəbi isə aydındır. “Pərişan” sözü şəkilçisiz sərbəst bir vəziyyət olaraq misranın əvvəlinə keçməklə diqqəti ilk növbədə cəlb edir. Digər tərəfdən isə şair həmin sözü oynatmaq imkanı qazanaraq gözəl təkrar yaratmışdır. Nəticədə isə beyt həm forma, həm də məzmunca zənginləşmiş, fikrən dolğunlaşmışdır”.

Poeziyada qənaət prinsipinin linqvokulturoloji aspektləri informasiyanın necə alınması (şübhəsiz, insan – pasiyent tərəfindən – K.N.), necə saxlanması, necə təsəvvür edilməsi, necə mentallaşması kimi mürəkkəb idrak priyomlarını da öyrənir və biz şübhə etmirik ki, şeir mətnlərində təzahür edən bu hadisə linqvokultural səciyyə kəsb edərək bəşəri poeziya üçün universallıq təşkil edən linqvistik bir qanundur. Bu linqvistik qanunun, yaxud prinsip və hadisənin bütün dil yönlərindən təzahürünə Həsən Mirzəyevə həsr olunmuş şeir mətnlərində də rast gəlmək mümkündür. Məs:

*Zərgərdən sorarlar zərin qiymətin,
Elmdir əsası mədəniyyətin,
Zavallı millətin, dərdli millətin
Danışan dilidi Həsən Mirzəyev.*

Birinci misrada “sorarlar” xəbərində söz kökündən sonra -uş elementinə qənaət edilmiş (soruşarlar), misradakı həmin feil canlı danışq dilinin forması kimi verilmişdir. Paradiqmatik aspektdən yanaşdıqda təsəvvür və təfəkkürdə qədim xalq deyimi – “zər qədrini zərgər bilir”- atalar sözü mentallaşır və bu müdrik kəlam mətnin alt qatında impilistik şəkildədir, Həsən Mirzəyev bir poetik obraz kimi həm açıqda olan, həm də impilistik şəkildə yaddaşımızda təsəvvür edilən priyomlarla əyaniləşdirilir, daha doğrusu, motivasiya olunur. Həmin misrada “zərin qiymətin” ismi birləşməsinin ikinci komponentindəki “qiymətin” ikiqat mənsubiyyət kateqoriyasının -ı şəkilçisi ixtisar edilsə də, abstrakt şəkildə həmin morfoloji göstərici insanın dil şüurunda təsəvvürə gətirilə bilər. İkinci misrada aforizm səviyyəli olub, – mədəniyyətin başında elm gəlir, elm dayanır, elm durur – kimi paradiqmatik deyimləri özündə ehtiva etdirir. Fikrimizcə, misradan başlanğıc mövqedə işlənən “elmidir” sözündə -i elementi artıq görünür, biz sadəcə olaraq həmin sözü “elmdir”, yəni -i ünsürsüz də işlədə bilərdik, lakin şeir mətnində – açar rolunu “Həsən Mirzəyev” oynadığından mənsubiyyət şəkilçili “onun” əvəzliyinə qənaətə uyğun tərzdə impilikasiya yaradılmalıdır. Belə olan təqdirdə “onun elmidir mədəniyyətin əsası” paradiqması təsəvvürümüzdə gerçəkləşir, qüsurlaşır, norma tənziplənmiş şəkildə təzahür edir. Dördüncü misrada “dilidi” sözündə -di xəbərlik şəkilçisində -r ünsürünün ixtisarı özünü göstərir ki, bu da poeziyanın qanunauyğunluqlarından irəli gəlir, qrammatik

əyintilərə gətirib çıxarmır, əksinə, canlı danışıq dilinin koloritini şeir dilinə hopdurur. Nəzərdən keçirdiyimiz poetik örnəyin bəzi mətnlərində həm birgəlik məzmunu reallaşdıran bağlayıcının bir dəfə işlənməsi digər mövqelərdə qənaətə, yəni mətnin poetexnik tələblərinə müvafiq tərzdə ixtisarda özünü təzahür etdirir və bu baxımdan aşağıdakı şeir bəndi olduqca xarakterikdir:

*Təcnisdi, təcnisdi, həm bayatıdı,
Muğamdı, Şirazdı, Şur, Heyratıdı.
Elimin şənliyi, toy-büsatıdı,
Ağsaqqal yoludu Həsən Mirzəyev.*

Bu şeir bəndinin təkcə birinci misrasında “həm” bağlayıcısı işlənmiş, digərlərində ixtisar edilmişdir. Əgər qənaət prinsipini aradan qaldırıb, tərəfimizdən bərpa əməliyyatı apararaq həmin bağlayıcının yerinə qoysaq, şeir şeiriyyətindən məhrum olur, müəyyən dərəcədə bədii fikir tutumu qalsa da, forma bərpad bir şəkil alar, yeknəsəq təsir bağışlayar. Baxaq:

*Həm təcnisdi, həm təcnisdi, həm bayatıdı,
Həm muğamdı, həm Şirazdı,
həm Şurdu, həm Heyratıdı
Həm elimin şənliyi, həm toy-büsatıdı,
Həm ağsaqqal yoludu Həsən Mirzəyev.*

Əslində, qənaət əməliyyatını aradan qaldırdığımız bu formada instinktiv olaraq dil şüurunda təsəvvür və idrakımızda mexaniki olaraq əyaniləşmə keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik olub – sərf olunmasının qarşısını alır. Qənaətlə verilmiş formalar olduqca məntiqli əlaqələri, cəhətləri şeiriyyət fonunda yığcam, lakonik biçimlərdə inkişaf etdirir, lazımsız təkrarın, şablonçuluğun qarşısını alır, üslubi-estetik baxımdan poetik fikirdəki məna zərgərini tənzimləyir, poetik örnəyə heyranedici forma gözəllikləri gətirir.

Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricilərindən olan -lar, -lər şəkilçisinin sinonim

dubletləri ilə işlənməsi məqamında həmin şəkilçi sinonim sözün sonuncusunda saxlanılır və qənaət prinsipinə müvafiq tərzdə əvvəlkilərdə ixtisar edilir ki, bu da yeknəsəq təkrarçılığın qarşısını almaq məqsədini güdür. Məsələn:

*Yada salırsanmı coşğun çayları?
Ömürdən xoş keçən ili, ayları,
Füsunkar yurdumun yazı, yayları
Gəlsin göz önünə may, Həsən müəllim.*

Altından xətt çəkilməmiş sözlərdə -lar, -lər cəm şəkilçisinin buraxılması üslubi cəhətdən məqsəddə müvafiq görünür, şeir dilinin ahəngdarlığını, axıcılığını, poetexnik üstünlüyünü təmin edən, forma qanunlarını tənzimləyən faktor təsiri bağışlayır. Həmin şeir bəndində insan şüuruna təsir edən dil faktorları içərisində “may” sözündə özünü göstərən qənaət prinsipi də xüsusilə yığcamlaşmasına görə daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, fikir “mən”, “bir”, “may” sözü vasitəsilə 3 bayram adını simvolizə edir. 1 May “Beynəlxalq Həmrəylik Günü”, 9 May “Qələbə Günü”, 28 May isə “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranma günü” kimi. Göründüyü kimi, bir vahid fikrin-may sözünün alt qatında kifayət qədər geniş struktura malik olan 3 bayram adı gizlənmişdir ki, pasiyent bu adlardan paradigmatik şəkildə öz təsəvvüründə kontekstual – diktəsi nəticəsində dərketmə gücü əldə edir.

Beləliklə, alim-şair, görkəmli ictimai-siyasi xadim, mahir pedaqoq, böyük el ağsaqqalı, müdrik insan Həsən Mirzəyevə həsr olunmuş şeir mətnlərində linqvistik qənaət prinsipinin linqvokulturoloji aspektləri qeyri-adi cazibədarlığı ilə diqqəti cəlb edir, insan duyğularına şüurun təsir gücü öz başlanğıcını digər leksik-semantikasına və qrammatik göstəricilərdə olduğu kimi, qənaət edilmiş söz, ifadə, morfoloji göstəricilərdən də alır. Qənaət hadisəsi şeir mətninin istər semantikasında, istərsə də strukturunda kəmiyyət üstünlüyü təşkil edir.

AZƏRBAYCAN SEVDALI, DÜNYA ŞÖHRƏTLİ JURNALİST - LEYLA VƏKİLLİ

Leyla CALALOVA

*ADPU-nin Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar
Mərkəzinin rəhbəri,
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

Azərbaycan və türk xalqının ortaq dəyəri olan dünya şöhrətli Leyla Vəkiliyin parlaq ruhuna ithaf etdiyim bu yazı onun geniş diapazonlu və çoxsahəli yaradıcılığının müəyyən çalarlarını ehtiva edir. İnşallah, gələcək tədqiqatlarda onun şəxsiyyətini və yaradıcılığını daha dərinlən öyrənməyimizə ümid edirəm.

Leyla Vəkiliyin duyğularını mənə doğma-laşdıran onun kimi, mənim də uşaqlıq illərimin heç görmədiyim vətən haqqında xatirələr ilə bağlılığıdır. Həyatımda ən çox təəssüf etdiyim məqamlardan biridir Leyla Vəkili ilə şəxsi tanışlığımın olmaması. Tək ona görə yox ki, dünya miqyasında tanınmış jurnalist idi. Jurnalist deyib keçməyək, Leyla xanım sıradan bir jurnalist deyil, eyni zamanda hərbi jurnalist, Afrika, Latın Amerikas, Yaxın Şərq Fələstində müharibə, Nikaraqua və Əlcəzairdə vətəndaş müharibələrinin içində yer alan bir jurnalist idi. Təəssüfüm, çox

zəngin həyat yolu keçən, dünyagörüşlü bir insanla ünsiyyətlə bərabər, qohum kimi həmişə mənə maraqlı şəxsiyyət kimi görünən Leyla xanımın xarakterində, simasında fərqli coğrafiyalarda, fərqli rejimlərdə, fərqli mədəniyyətlər və fərqli təbəqələrdə yaşamalarına baxmayaraq, eyni soykökdən olan qohumlarla oxşarlığı, bir ocağın fərqli cəmiyyətlərə səpələnən övladlarının bənzərliyinin müqayisəsi idi. Müqayisə o qədər böyükdür ki!

Şərur-Dərələyəzin Çivə kəndindən Sarbonnoya qədər gedən yol və Çivədən sovet rejiminin amansız basqıları və Stalinin köçürülmə siyasətinin qurbanları kimi Bakıya, Bərdəyə gedən yolda ölüm-dirim, həyatda qalmaq savaşı! Bəzən fikirləşirəm, onunla görüşsəydim, söhbəti hardan başlayacaqdım? Ortaq yerimiz ata-babalarımızın yurd yeri Çivə idi, bəlkə də, ordan başlayacaqdım, başlanğıcdan... Leyla xanımın atası Həsənalısultan bəy Vəkilov Azərbaycanın ilk ali təhsilli hüquqşünaslarından. O, 1887-ci ildə, Şərur-Dərələyəz qəzasının Çivə kəndində anadan olub. İlk orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında aldıqdan sonra, Rusiyada Xarkov Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. 1930-cu illərə qədər Tiflis Dairə məhkəməsində çalışıb. Orada Mariya adlı bir gürcü xanımla evlənib.

Mühacirətə getmək məcburiyyətində qaldıqda Mariya xanım onunla getməkdən imtina edir. 1930-cu illərdə Türkiyəyə mühacirət edir. Türkiyədə Krım türkü olan Safiyə adlı xanımla ailə quran Həsənalısultan bəy Vəkilov Parisə köçür və orada 21 fevral 1932-ci il tarixində ailənin yeganə övladı balaca Leyla dünyaya gəlir. Bir müddət sonra ailə yenidən İstanbula qayıdır.

İstanbulda uşaqlığı keçən Leyla Vəkili 1 saylı Notre Dame fransız Gimnaziyasında təhsil alır. Daha sonra Fransanın ən qədim və ən məşhur ali təhsil müəssisəsi olan Sorbonne Universitetinin sosiologiya fakültəsini bitirir. Fransada jurnalist kimi fəaliyyətə başlayan Leyla Vəkili həmçinin Sorbonno Universitetində dərs deyir. Dünyanın nəhəng media orqanlarından sayılan, 184 ölkədə bürosu olan Sipa-Press Agentliyində çalışır,

jurnalist fəaliyyəti ilə bağlı dünyanın ən qaynar nöqtələrində yer alır. Əlcəzairdə ağır avtomobil qəzasına düşərək ölümə üzəlşir. Sınıq sümüklərinə məhəl qoymayaraq, elə oradaca 1965-ci ildə marksist-inqilabçı və siyasətçi Argentinalı Ernesto Çe Gevara ilə görüşü tam 3 saat davam edir. 1962-ci ildə Fransada türk inqilabçı poyeziyasının banisi, şeirləri vətən həsrətli Nazim Hikmətlə görüşür. Leyla xanım hərbi hadisələri sırası insanların gözü ilə yayımlayan, 20 min tirajla çap olunan “Defi” jurnalının baş redaktoru olur.

Eyni zamanda Fransada Türk Film Festivalının qurucularından biri kimi tarixə düşür. Leyla Vəkili: “Mənim uşaqlığım vətən haqqında hekayələrlə keçib. Atamın Azərbaycandan çox sayda dostları var idi. Mən rus dilini bilirəm, atam belə istəyirdi, rus dili və ədəbiyyatı onun çox xoşuna gəlirdi. Hər cümə axşamı azərbaycanlı ailələr, eləcə də nənəm Şirin Səfiyevanın əmisi oğlu – Türkiyənin görkəmli rəssamı İbrahim Safi bizim evimizə toplaşardılar. Beləliklə, Azərbaycanda baş verənlərlə bağlı uzun müzakirələr başlanırdı. Hətta nə baş verdiyini bilməsələr də, söhbət etməyə mövzu tapırdılar.”

Hardansınız? – deyə soruşulduqda – “Mən azərbaycanlıyam!” – ömrünün bəlli bir yaşına qədər nə Azərbaycanı görən, nə də bütün qohumları ilə əlaqəsi olan Leyla xanım balə cavab

verərdi. Onunla, 79 yaşında Bakıdan qohumları hüquqşünas Səməd Vəkilov və Aygün Vəkilovanın axtarışları nəticəsində əlaqə qurulur. Sonra S.Vəkilov ona əmiləri görkəmli dövlət xadimləri İlyas və Qəzənfər Vəkilovların şəklini yollayır. Ömrü boyu qohumlarını axtaran, axtarış zamanı Hindistana qədər gedib çıxan, sadəcə, soyad bənzərliyi olduğunu bilib ümidləri boşa çıxan Leyla xanım əlindəki fotolara baxıb bir neçə gün ağlayır. Heç üzünü görmədiyi, şəkildə gördüyü əmisi Azərbaycanın görkəmli iqtisadçısı və dövlət xadimi İlyas Vəkilov idi. İlyas Vəkilov Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Bakı Şəhər Soveti Plan Komissiyasının sədri kimi mühüm vəzifələrdə çalışmışdı. Fərqli rejimlər və cəmiyyətlər belə, bu insanların əsalətini əlindən ala bilmədi. 79 yaşında o, ata-baba yurdu Çivəyə gələ bilməsə də, Bakıya gəlir. “Bir qadın, 79 yaşında bundan böyük bir şey arzulayarmı?” – deyir Leyla xanım Vəkili. 1996-cı ilə qədər Fransada yaşayan Leyla xanım həmin il Türkiyəyə, Bodrumun Muğla şəhərinə köçür.

26 noyabr 2017-ci ildə 85 yaşında vəfat edən beynəlxalq hərbi jurnalistin, ssenaristin, rejissorun mirası Azərbaycanda yetərincə tanınmasa da, tanıdılması ümidi ilə Allahdan ona rəhmət diləyirəm. Azərbaycan əsilli, dünya şöhrətli yurddaşımızın ruhu şad, məkanı cənnət olsun!

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN QARABAĞI-QARAOYUNLU

Şəfahət AVİLBƏYLİ (Əliyev)

AJB-nin üzvü,

Araşdırmaçı Jurnalistlər Liqasının Baş katibi

Oğuz eli Qərbi Azərbaycanın zəngin mədəniyyət ocaqları ilə səciyyələnən füsunkar bölgələri sırasında Qaraqoyunlu mahalının da xüsusi yeri olduğu danılmazdır. Coğrafi baxımdan bu mahal Qərbi Azərbaycanın digər mahallarından unikal təbiəti ilə seçilib. Təbiət bütün gözəllikləri bu bölgənin insanlarından əsirgəməmişdi. Qaraqoyunlu, o cümlədən Göyçə də daxil olmaqla ümumi Azərbaycanın ikinci Qarabağı hesab edilirdi. Dili-cən dərəsi boyunca uzanan bu mənzərə Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskəni olmuşdur. Tarixən böyük ziyalı ordusuna sahib olan bu bölgənin insanları özünəməxsus oğuz adət-ənənələrini bu gün də qoruyub saxlamaqdadırlar.

Tarixi mənbələrə görə, Qaraqoyunlu dərəsindən ilk köç hələ 1892-ci ildə baş verib. Bu köç Osmanlı-Rusiya müharibəsində Çar Rusiyasının Osmanlı qarşısında qoyduğu tələblərdən biri kimi tarixin səhifələrinə keçib.

Çar hökumətinin apardığı işğal siyasətinin tərkib hissəsinə aid olunan bu köçürülmə nəticəsində əhali Türkiyənin Amasiya bölgəsində məskunlaşır.

Bir neçə cəbhədə müharibə aparan Osmanlı hökuməti Qaraqoyunluların dağlıq ərazilərdən köç etməsinə baxmayaraq, onları aranda, isti ərazilərdə yerləşdirməyə məcbur oldu. Beləliklə, əhalinin coğrafi baxımdan bu torpaqlara uyğunlaşa bilməməsi sonradan köç edənlərin bir hissəsini geri – dədə-baba torpaqlarına qayıtmağa məcbur edir. O zaman Osmanlıya köç edənlər arasında köçkünlük dərjini qələmə alan Hacı Əmirxan bu nisgili qohumu Molla Məhəmmədə yazdığı bir məktubda belə canlandırır:

*Əmirxeyrin, Bəryabadın meşəsi,
Açılıb laləsi, tər bənövşəsi.
Dəstə-dəstə gəzir gəlin, qızlar dəstəsi,
Bu yerləri qoyub gedən ağlasın.*

*Püstə, Dikdaş, bir də Nigar bulağı,
Qarayasdı Tüklütəpə oylağım.
Tazucan gərdəni, Qanqallı dağı,
Bu yerləri gəzib görən ağlasın.*

*Yanıqpəyə, Xalıkəndi, Xaraba,
Qaraqaya, Kilsə gəlir xəyala,
Ceyran, cüyür qarışdır marala,
Bu yerləri görüb gedən ağlasın.*

Qaraqoyunluların bir hissəsi doğma dədə-baba torpaqlarına qayıtsa da, onların digər hissəsi Osmanlıda qaldı. Ona görə də indiki Türkiyənin Əzirköprü, Tokat, Sivas, Amasiya, Merzifon ərazilərində Qaraqoyunlular yaşayırlar. Amma onları orada şirvanlı, ya da qarapapaqlar kimi tanıyırlar.

Tarixi baxımdan Qaraqoyunlu mahalı 1920-ci ildə Sovet hökuməti tərəfindən Qərbi Azərbaycanın əzəli torpaqlarında yaradılan Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməklə – Çəmbərək (Krasnoselsk) rayonunun ərazisi kimi rəsmiləşdirilib.

Qaraqoyunlu mahalı qərb tərəfdən Gürcüstan respublikasının tərkibində qalan Borçalı, cənub tərəfdən isə Ermənistan respublikasına verilmiş faktiki Azərbaycan torpağı olan Dilican dərəsi ilə həmsərhəddir. 1988-ci ilə qədər tərkibinə qaraqoyunluların da daxil olduğu İcevan (Karvansaray) rayonunun inzibati mərkəzi olmuşdur. Qaraqoyun-

1.Şəmşəd Əliyevin İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumundan aldığı attestat)

luların digər hissəsi isə Göyçənin bir hissəsi ilə birlikdə Çəmbərək (Krasnoselsk) rayonunun tabeliyinə verilmişdir. İcəvan şəhərini Qazaxdan 30-35 km, Dilican şəhərini isə 80-85 km məsafə ayırırdı. Beləliklə, coğrafi üstünlüklərə sahib olan bu ərazidə İcəvandan (Karvansaray) Dilicana tərəf gedəndə yolun boyu böyük bir mənzərə ilə qovuşur. Tarixən bu dərəni Qaraqoyunlu dövlətinin sahibi Qara Yusifin adı ilə bağlayırlar və bu dərəyə Qaraqoyunlu dərəsi adı verilib.

Qaraqoyunlu dərəsinə bir-birindən gözəl mənzərəli oğuz kəndləri Polad, Salah, Qaraqaya, Gölkənd, Çaykənd, dağlar qoynunda Əmirxeyir, Bəryabad, Cıvıxlı, Yanıxpəyə, Mürteyil, Aqkilsə kəndləri və Dilican dərəsində yerləşən Haqqıxlı kəndi aiddir. Böyük bir ərazinin Qaraqoyunlu adlandırılması, türk mənşəli adlar olduğundan bir çox tarixi mənbələr də, bu bölgələrin ta qədim zamandan oğuz eli olduğunu bir daha sübut edir. 1919-cu ilin yazında silahlı ermənilərin hücumuna məruz qalmış bu kəndlərin əhalisi Azərbaycanın Qazax, Gədəbəy, Tovuz rayonlarına qaçmışlar. 1922-ci ildə yenidən öz doğma torpaqlarına qayıtmış əhali yenidən 1988-ci ildə erməni təcavüzü nəticəsində eyni faciəni təkrar yaşamışdır.

Elmə, mədəniyyətə böyük maraq göstərən bu bölgədə görkəmli insanlar yaşamışlar. Burada, əsasən, məktəbdarlıq xüsusilə seçilib. Həmin məktəblərdə peşəkar və olduqca tələbkar müəllimlər çalışıb. Milli adət-ənənələrə sahib olan bölgənin özünəməxsus qayda-qanunları bütövlükdə kənd əhalisinin yaşam tərzinə çevrilmişdi və bu adətlər gənclərin təhsilinə, tərbiyəsinə xüsusi çalarlar qatırdı. Yaxşı təhsil alan kənd uşaqlarını

hamı qonaq çağırır və bu xəbər olaraq kənd əhalisi üçün ən yaxşı təbliğat hesab olunardı. Eyni zamanda kiminsə elmi ad alması, yüksək nailiyyətləri, bir qayda olaraq, əsl bayrama çevrilirdi.

Məhz bu motivasiyanın nəticəsidir ki, 1988-ci ilin deportasiyasına qədər statistik rəqəmlərində cəmi 300 ailədən ibarət olan birləşmiş Salah və Əmirxeyir kəndlərində ilk təhsillərini almış sənədlərdən 15 elmlər doktoru və 50-dən çox elmlər namizədi yetişib. Bu rəqəmlər kifayət qədər yüksək göstərici idi.

Təbiətə çox zəngin olan bu kiçik bölgə Bala Əfəndiyev (1937-ci ilin repressiya qurbanlarından) kimi görkəmli dövlət xadimi, tanınmış filosoflar Həmid Əfəndiyev, Asif Ata, siyasi şərhçi, tarix elmləri doktoru Həmid Əliyev kimi böyük alimlər, Rəşid Nəşiboğlu kimi bəstəkar, Misir Mərdanov kimi dövlət xadimi, böyük və kiçikliyəndən asılı olmayaraq, elmin bütün sahələri üzrə sayılan alimlər, minlərlə ali təhsilli mütəxəssis yetirmişdir.

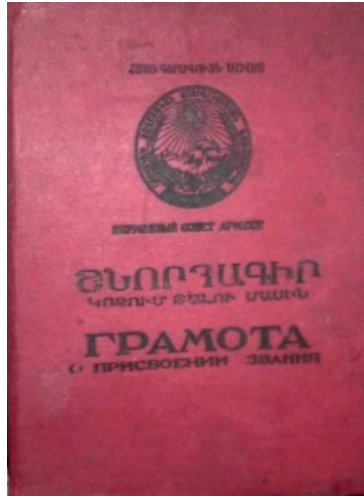
Bölgənin ən böyük kəndi Gölkənd və Çaykənd kəndlərinin orta məktəbində çox güclü ziyalı təbəqəsi çalışmış və məktəb 1988-ci ilin məlum hadisələrinə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Gölkənd məktəbinin fəxr olunması Həmid Əliyev, Rəşid Əliyev, Həsən Allahverdiyev, Fərman Hacıyev, Niftalı Qocayev, Qara Namazov, Vəli Qocayev, Sabir Əliyev, Qayıbverdi İsgəndərov, Mircəfər Nəbiyev, İlham Səlimov, Nəsimi Kazımov, Vahid Kərimov, Fərman Məmmədov, Cavanşir İsgəndərov, Allahverdi Allahverdiyev, Nəbi Babayev, Ələsgər Sarıyev, Tofiq Süleymanov, Xəlifə Hacıyev, Tofiq Kərimov, Ramiz Rüstəmov, Eldar Məmmədov, Teymur Əlləzov, Zeynal Hacıyev, Əmrullah Ağamalıyev, Ağamalı Ağamalıyev, Təhmasib Əliyev və digər neçə-neçə alimi, professoru, elmlər namizədi, həkimi, müəllimi, mühəndisi, iqtisadçısı, kənd təsərrüfatı mütəxəssisi, başqa ixtisas sahibləri olan məzunları olub.

1903-cü ildə Əmirxeyir kəndində anadan olmuş Şəmşəd Sarı oğlu Əliyev, 1907-ci ildə Əmirxeyirdə anadan olmuş Alı Qələndər oğlu Əliyev (1948-ci ildə Pantürkist kimi Sibirə sürgün edilmiş repressiya qurbanı), 1908-ci ildə yenə də Əmirxeyirdə doğulmuş, İrəvan Pedaqoji Texnikumunu, Bakıda ali məktəbi bitirərək, ali

məktəbdə işləmiş Reyis Niftalı oğlu Məmmədov, 1908-ci ildə Çaykənddə dünyaya göz açmış, Sumqayıt Boru Prokat Zavodunda işləmiş və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş Murad Mahmud oğlu Zeynalov və başqaları ilk təhsillərini Çaykənd məktəbində almışlar.

Ermənistanda ilk azərbaycanlı kimi Ermənistan Respublikasının Əməkdar müəllimi adına layiq görülmüş Şəmşad Sarı oğlu Əliyev 1903-cü ildə Əmirxeyir kəndində anadan olmuşdur. Ümumiyyətlə, Qaraqoyunlu dərəsinin pedaqoji mühiti deyiləndə Əmirxeyir məktəbinin adını fəxrlə çəkmək olar. Əsası Şəmşad Sarı oğlu Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu məktəbin məzunlarının adları sonradan respublikamızın elm sahəsinə böyük töhfələr vermişdir.

Əliyev Şəmşad Sarı oğlu 1903-cü ildə Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının Dilican nahiyəsinin Əmirxeyir kəndində anadan olmuşdur. O, ilk yeddiillik təhsilini Çaykənd kəndində fəaliyyət göstərən məktəbdə almışdır. Şəmşad Əliyev 7-ci sinfi bitirdikdən sonra kamil biliyə sahib olduğu nəzərə alınaraq Əmirxeyir kənd məktəbində müəllim kimi fəaliyyətə başlayır. Daha sonra təhsilini davam etdirmək üçün Basarkeçər rayonuna ixtisasartırma kursuna göndərilir. Kursu müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Əmirxeyir kəndində ibtidai təhsil məktəbinin əsasını qoyur və uzun illər məktəb müdiri kimi fəaliyyət göstərir. Şəmşad Əliyevin əvəzolunmaz xidmətlərindən biri də Əmirxeyir kəndində savadsızlığın ləğv edilməsində axşam kurslarını açması idi. Bu kurslar kənd əhalisinin, eləcə də yaşlı nəslin sərbəst yazıboxumasına xidmət edirdi. Kənd əhalisinin savadlanmasında gərgin əmək sərf edən Şəmşad Əliyev eyni zamanda qiyabi olaraq İrəvan şəhərindəki N.Nərimanov adına Türk Pedaqoji texnikumuna daxil olur və 1930-cu ildə texnikumu müvəffəqiyyətlə bitirir. Ozamankı ağır ictimai-siyasi vəziyyəti nəzərə alan pedaqoq kənddə ilk partiya təşkilatını yaradır və partiyanın katibi seçilir. Daşnak-erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarının baş alıb getdiyi bir şəraitdə xalq içərisində böyük nüfuzu olan Abbasqulu Ağa Şadlinski Vedidə erməni-daşnak quldur dəstələrinə qarşı könüllü xalq birləşməsi

2. Əməkdar müəllim diplomu

təşkil etmişdi. Həmin könüllülərdən biri də Şəmşad Əliyev olmuşdur.

Ş.Əliyev 1948-ci ilə kimi 26 il fasiləsiz olaraq Əmirxeyir məktəbində həm müdir, həm də müəllim kimi dərslər deyib. Qaraqoyunlu dərəsində böyük rəğbət və nüfuz sahibi olan Şəmşad Əliyev maarif sahəsindəki xidmətləri yüksək qiymətləndirilərək, 1940-cı ildə Ermənistan Respublikasının ilk azərbaycanlı "Əməkdar müəllim"i adına layiq görülmüşdür. Əmirxeyir camaatı bu illərdə haqlı olaraq kənd məktəbini "Şəmşad məktəbi" adlandırırdılar. Onun vaxtilə dərslər dediyi 70 evlik kəndin şagirdlərindən 15 nəfəri elmlər doktoru, 30-dan çoxu elmlər namizədi adına layiq görülmüşdür.

Bütün ömrünü əhalinin savadlanmasına xidmətə sərf edən Şəmşad müəllim 1948-ci ildə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası zamanı Gədəbəy rayonunun Arabacı kəndinə köçmüş, orada da müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ömrünü, bütün əmək fəaliyyətini məktəbə, müəllimlik peşəsinə həsr etmiş Şəmşad Əliyev 1983-cü ildə Gədəbəy rayonunda vəfat etmişdir. Çox qərribə də olsa, Şəmşad müəllimə kənd camaatı "Peyğəmbər adam" deyirmiş.

GÖYÇƏ MAHALININ TARİXİ VƏ ƏDƏBİ MÜHİTİ

Əfqan VƏLİYEV

*Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri
Qərbi Azərbaycan Ziyalılar Şurasının üzvü*

Göyçə mahalı Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikası) ərazisində, Göyçə gölü ətrafında 1987-1991-ci illərə qədər azərbaycanlıların sıx yaşadığı ərazilərdən biri idi. Mahal Göyçə gölünün sahilləri boyu geniş bir ərazini əhatə edir. Göyçə mahalı tarixən türk tayfalarının yurdu olub. Oğuz elinin Göyçədə məskunluğunun azı 5000, özünümüdafiə şüuruna yetməsinin azı 4000, dil və yazı mədəniyyəti əxz etməsinin azı 3000, dövlətləşmə mərhələsinə qədəm qoymasının azı 2700, yazılı ədəbi və tarixi abidələr yaratmasının azı 2500 illik tarixi var. Uzaq tarixi keçmişə malik mahalın adı olan “Göyçə” kəlməsi təkcə “göyçək”, “gözəl yurd”, “göy sulu” mənasını ifadə etmir, həmçinin oğuz türkünün 3-5 min il öncəki dilində “Göyçə” kəlməsi “Müqəddəs insanlar yurdu”, “Baş tanrının yurdu”, “Səmavi varlıqlar yurdu” anlamına gəlir. Göyçə mahalı oğuz elinin düşüncə mərkəzi, oğuz

boylarının “Tenqri” kimi qəbul etdikləri seçkin şəxsiyyətlərin yurdu kimi də tanınır.

Göyçə mahalına gələn türk mənşəli kimmer, iskit, sak tayfaları burada yerli türk əhalisinin mövqeyini daha da gücləndirib. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da Göyçə mahalı oğuz türklərinin vətəni kimi təsvir olunur, həmçinin burada Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Aygır bulağı kimi toponimlər sadalanır. Türk mənşəli Sacı, Salari və Rəvvadilərin, Səlcuq imperiyasının, Atabəylər, Hülakü, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olan Göyçə mahalı Səfəvilər dövründə Çuxursəəd bəylərbəyliyinə ərazi – inzibati vahidlərindən biri olub. Türk tayfalarının idarə etdiyi bəylərbəyilik Səfəvi-Osmanlı müharibəsi dövründə ciddi dağıntılara məruz qalıb, İstanbul sülh müqaviləsi ilə Osmanlı imperiyasının tabeliyinə keçib. XVIII əsrdə Çuxursəəd bəylərbəyliyi İrəvan, Naxçıvan və Maku əyalətlərini əhatə edib və Əfşarlar imperiyasının hüddulları daxilində Azərbaycan inzibati ərazisinin tərkibində olub. Nadir şahın ölümündən sonra Göyçə gölü ətrafında yaranan İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan Göyçə mahalı xanlığın şimal hissəsini əhatə etməklə həm ərazisinə, həm də əhalisinin sayına görə ən böyük mahal hesab edilib.

Göyçə mahalı Rusiyaya müharibə ilə birləşdirilənə qədər İrəvan xanlığının, sonralar isə İrəvan quberniyasının tərkibində olub. XIX əsrin ortalarında əhalisinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Göyçə gölü hövzəsi torpaqlarında yeni inzibati ərazi vahidi Nor-Bayazit (Yeni Bəyazid) qəzası təşkil edildi. Bu addımı atmaqla çar hökuməti tarixi Azərbaycan ərazilərini tədricən planlı şəkildə erməniləşdirmək məqsədi güdüdü. Qəza inzibati cəhətdən 4 nahiyəyə – Dərəçiçək, Göyçə, Gözəldərə, Məzrəyə bölündü. Göyçə gölü və gölün sahiləyi əraziləri qəzanın şimal-şərq və cənub-qərb ərazilərini birbirindən ayırırdı. Tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvanın işğalından sonra yerli türk əhalisinə qarşı 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1987-1991-ci illərdə aparılan etnik təmizləmə və soyqırım

siyasəti, planlı şəkildə ermənilərin köçürülməsi nəticəsində bu ərazilər Azərbaycandan zorla qoparıldı. 1828-ci il Türkmənçay, 1829-cu il Ədirnə müqaviləsi ilə İrəvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Azərbaycanın qədim və tarixi torpaqlarında yeni inzibati bölgü – “Erməni vilayəti” yaradıldı. 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən siyahıyaalmanın nəticəsinə görə, Göyçə mahalı ərazisində 59 dağıdılmamış kənd qalmışdı.

Bu kəndlər Bıgılı Hüseyin, Zeynaləğalı, Rəhmankənd, Ağqala, Əyriyəng, Qızılıç (Əbulkəndi), Noradüz, Qışlaq, Kəvər, Qul Əli, Kosa Məmməd, Paşakəndi, Dəliqardaş, Küzəcik, Başkənd Heyranis, Atamxan, Vəliağalı, Təzəkənd, Dəlikdaş, Göl, Aşağı Adyaman, Yuxarı Adyaman, Əbdülağalı, Gözəldərə, Ağqıraq, Aşağı Qaranlıq, Yuxarı Qaranlıq, Zolağac, Kolanlıqırılan, Alçalı, Qarasaqqalqışlağı, Yarpızlı, Zağalı, Qızılbulaq, Qırxbulaq, Qanlı Allahverdi, Basarkeçər, Qoşabulaq, Aşağı Keyti (Salman kəndi), Baş Keyti, Ellicə, Daşkənd, Daş Keyti, Tatlı Qışlağı, Zərzibil, Zod, Ağyoxuş, Əyricə, Böyük Məzrə, Kiçik Məzrə, Kəsəmən, Şişqaya, Cil, Ardanış, Adatəpə, Şor Əli, Ağbulaq, Toxluca, Əzizli (Qaraqoyunlu) Nərimanlı, Gölkənd (Qaraqoyunlu dərəsi) idi. 19 kəndin adı isə unudulub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqda Göyçə mahalı tarixi Azərbaycan torpağı kimi onun tərkibində olub. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi 114 min kv.km olmuşdur. 1920-ci ildən Azərbaycan Demokratik Respublikasını işğal edən yeni rus bolşevik imperiyası Azərbaycanın ərazisi olan Zəngəzur mahalı, Göyçə mahalı, Şərur mahalı, Dərələyəz mahalı, Dilican ərazisini qanunsuz şəkildə Ermənistanla vermişdir. Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR rayonlaşdırılarkən Göyçə mahalı süni surətdə beş inzibati rayon arasında bölünüb: Çəmbərək rayonu, Basarkeçər rayonu, Aşağı Qaranlıq rayonu, Kəvər rayonu və Yelenovka rayonu.

Geniş otlaqları olan Göyçə mahalında yaşayan əhali daha çox əkinçilik, maldarlıq, arıçılıq, bağçılıq, xalçaçılıq və balıqçılıqla məşğul olmuşdur. Göyçə Azərbaycan aşıq sənətinin beşiklərindən biri hesab edilir. Bölgə Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinə Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Şair Məmməd Hüseyin, Aşıq Əsəd, Aşıq Qurban kimi məşhur ustad saz və söz sənətkarlarını bəxş etmişdir. Göyçə mahalı cənubdan – Ağlağan təpəsi, Dəlik, Çənlibel dağları, Səlimgədiyi, şimaldan isə Murguz, Şahdağ silsiləsi

ilə əhatə olunmuşdur. Şah dağından baxanda bu mahal ortasına ayna salınmış güllü bir nəlbəkini xatırladırdı. Göyçə mahalı çox qədim zamanlardan bəri el şairlərinin vətəni olmuşdur. Göyçə mahalında yaşayıb-yaratmış saz ustaları aşıq sənətinə yenilməzlik gətirmişlər. Göyçə mahalının hər guşəsində türk-oğuz izlərinə rast gəlinir. Toxluca kəndindəki Qanqallı dağı, Göyərçin kəndinin örüşündə Qara Quzey adlı dağı, Zod aşırımında Soyuq bulaq uzaq keçmişdən bu günə kimi oğuz türklərinin daş yaddaşı idi. Göyçə elinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindəki mifoloji varlıqlar haqqında inanclarının kökü qədim dövrə gedərək tanrıçılıq, şamançılıq dünyagörüşünə söykənir. Göyçə mahalının Kəvər rayonuna daxil olan Ağzıbir, Ağqala, Başkənd, Qul Əli, Küzəcik, Kərimkənd, Kosa Məmməd, Nərədüz, Məmməd-ağalı, Qışlaq və digər kəndlərində mövcud olan tarixi abidələr alban memarlıq abidələri kompleksinə daxil olmaqla həm də ulu keçmişimizdən xəbər verir. Bu abidələrin, qəbirlərin bir çoxu vətəndaşlarımızın deportasiyasından sonra dağıdılıb, qarət edilib, ermənilər tərəfindən mənim-sənilib. Əyəcə inancı insanlara sağlamlıq, səadət, bərəkət gətirən ocaq hamisi sayılırdı. Qaraçuxa isə tale, bəxt tanrısıdır. Bu tanrıların simvolları xalça sənətinə də keçmiş, onun naxış-kompozisiya həllində iştirak etmişdir. Göyçə mahalının dilbər guşələrindən biri də Aşağı Qaranlıq bölgəsi idi. Tamamilə dağlıq ərazidə yerləşən bu bölgənin rəngarəng çiçəkləri sanki təbiətin özünün toxuduğu bir xalı idi. Yanıx, Yuxarı Alçalı, Əyricə, Xartlıq kəndlərində yaşayan Azərbaycan türkləri rəngarəng, al-əlvan xalçalar ərsəyə gətirmiş, həmin nümunələr bu günə qədər gəlib çatmışdır. Göyçə mahalının tanınmış ziyalıları, şeir-sənət adamları - Miskin Abdal, Ağ Aşıq Allahverdi, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Növrəs İman, Aşıq Əsəd, Aşıq Nəcəf, Səmənd Ağa, Qlava Balı, Hacı Nağı, Talib Musayev, Yunis Rzayev, Rəşid İbrahimov, Tapdıq Əmiraslanov, Qəşəm Aslanovdur.

LORU-PƏMBƏK MAHALI

Nəbi RAMAZANLI

*BDU-nin İqtisadi və təsərrüfat işləri üzrə
prorektoru, t.ü.f.d.,
Azərbaycan Respublikasının
Əməkdar mühəndisi.*

Azərbaycanlıların Ermənistandan (Qərbi Azərbaycandan) deportasiyası və köçürülməsi hələ XVIII əsrdən başlanıb. Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası üç mərhələdə aparılıb:

Birinci mərhələ: 1905–1920-ci illər

İkinci mərhələ: 1948–1953-cü illər

Üçüncü mərhələ: 1988–1992-ci illər.

Bu proseslər zamanı ermənilər Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların yüzlərlə yaşayış məntəqəsini yerlə-yeksan edib, 30 minə yaxın evi dağıdıb və yandıraraq, qoca, uşaq və qadınların da daxil olduğu 140 min insanı vəhşicəsinə qətlə yetirib, 750 mindən artıq azərbaycanlı Zəngəzurda Qərbi Azərbaycandan didərgin salınıb. Sonuncu deportasiyada – 1988-ci ildə isə 220 mindən artıq azərbaycanlı erməni vəhşiliyinə tab gətirə bilmədiyindən doğma yurd-yuvalarını tərk edib. Bundan sonra ermənilər Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların izini itirmək məqsədilə buradakı qəbiristanları, tarixi-mədəni abidələri, dini müəssisələri, məktəb, xəstəxana və digər binaları darmadağın edib. Təkcə 1988-ci

ildən sonra Qərbi Azərbaycanda ermənilər azərbaycanlılara məxsus 2000-dən artıq qəbiristanı dağıdıb. Ermənilər tarixən azərbaycanlılara, türklərə qənim kəsildikləri halda, bu faktlar gizlədilib, dünya ictimaiyyəti isə bu məsələlərə diqqətsizlik göstərmişdir.

Azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası əsasən 1948–1953-cü illərdə Stalinin göstərişi ilə həyata keçirilmişdir. Əgər Krım tatarlarını, çeçenləri və digər xalqları almanlarla əməkdaşlığa görə cəzalandıraraq köçürmüşdülərsə, azərbaycanlıların köçürülməsinə yeganə səbəb onların azərbaycanlı olması idi.

Əgər digər repressiyaya məruz qalan xalqlar yaşadıkları bütün torpaqlardan deportasiya olunmuşdularsa, azərbaycanlılar yalnızca sonradan Ermənistan adlandırılan qədim türk torpaqlarından köçürüldülər ki, məqsəd Ermənistanın “təmizlənməsi” idi. Ermənistanın bütün toponimikasının da təmizlənməsi qərara alınmışdı. SSRİ Nazirlər Kabinetinin çoxlu sayda sərəncamları ilə 2 mindən çox yer adı dəyişdirildi. Lakin Ermənistanın tam təmizlənməsinə sovet dövrü bəs etmədi və ölkədəki bütün türk mənşəli sözlərin dəyişdirilməsi SSRİ dağıldıqdan sonra da davam etdirilərək 2007-ci ildə sona çatdırıldı.

Ermənilər deportasiya planını həyata keçirməzdən əvvəl bunun üçün xüsusi siyasət yürüdü. Azərbaycanlılar isə həmin vaxtlarda ermənilərin bu iyrənc siyasətinin arxasında duran məqsədləri dərk etməyib və yaxud bunları dərk edən rəhbər kadrlar isə zamanında zərərsizləşdirilərək aradan götürülmüşdür. Çar Rusiyası tərəfindən İrəvana köçürülən ermənilər əvvəlcə məskunlaşdıqları kənd, rayon, qəsəbə, dağ-dərə, mahal və digər yerlərin adlarını dəyişərək erməniləşdiriblər. Bu ərazidə olan azərbaycanlı adlarını öz adları ilə əvəzləyiblər. O vaxt Qərbi Azərbaycanın-indiki Ermənistanın 34 rayonunun adı dəyişdirilib. Loru mahalı – Azərbaycanın tarixi mahallarından biri kimi Səfəvilər dövləti o zamandan etibarən qədim oğuz türklərinin yaşayış məskəni olaraq mövcuddur. Borçalı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra, 12 sentyabr 1801-ci ildə Gürcüstan quberniyası daxilində Borçalı yaradılır.

1880-ci ildə Tiflis quberniyası daxilində Borçalı qəzası təşkil edilir və onun ən böyük nahiyəsi də Loru olur. Loru Borçalının dağlıq hissəsini təşkil etdiyindən ona Dağ Borçalısı da deyirlər. Bu ərazidə bir vaxtlar Loru şəhərinin mövcudluğu və həmin şəhərin 1236-cı ildə monqollar tərəfindən dağıldığı, XIV-XV əsrlərdə yenidən bərpa olunduğu, XV-XVIII əsrlərdə Osmanlı-İran hücumlarına məruz qaldığı haqda da tarixi faktlar vardır.

1918-ci ildə erməni-daşnak hökumətinin silahlı qüvvələri qəflətən hücum edərək Loru və Pəmbək mahalı ərazilərini işğal edir. 1919-cu ilin yanvarında Tiflisdə keçirilən Ermənistan-Gürcüstan konfransında Borçalı (əslində, Loru zonası) neytral zona elan edilir. 1920-ci ilin sentyabrında türk qoşunlarının Gümrünü tutmasından narahat olan Gürcüstan hökuməti Loru neytral zonasına nəzarəti öz üzərinə götürür.

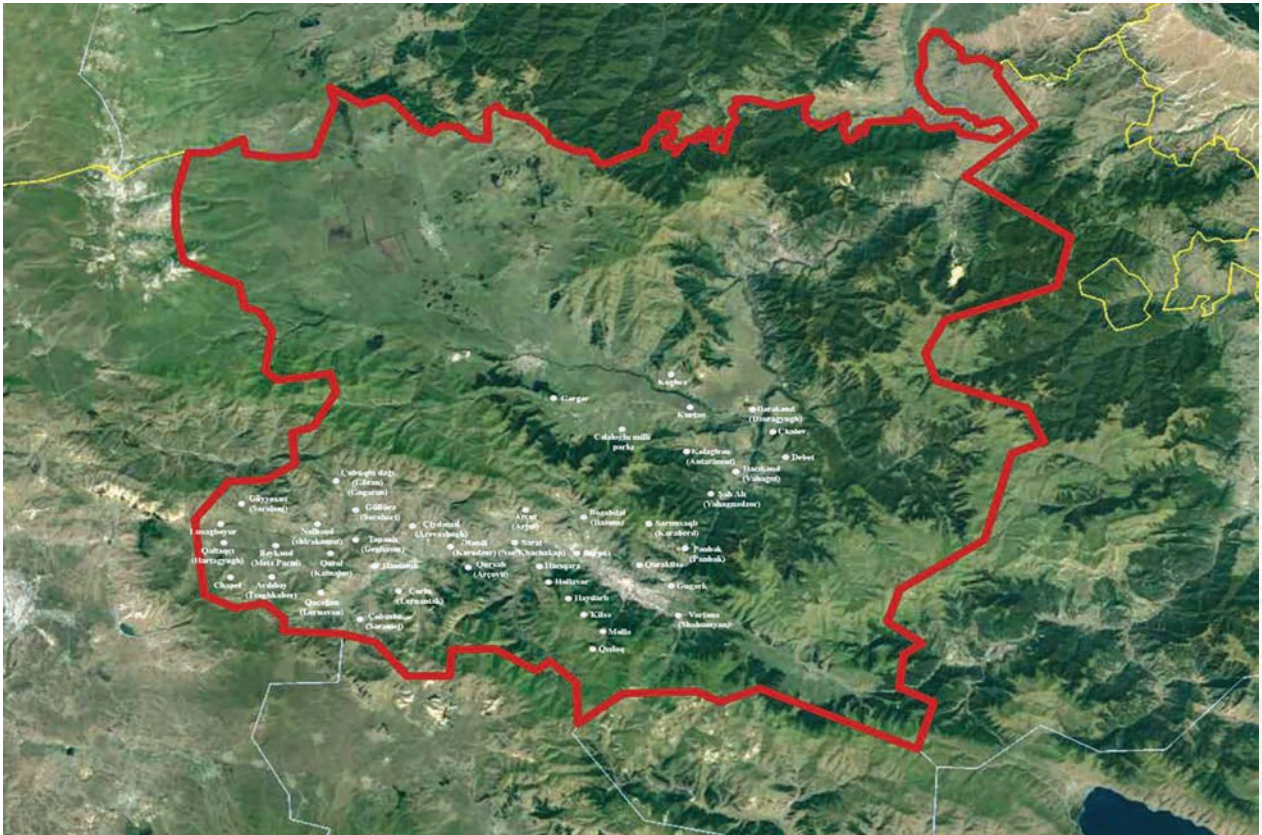
1921-ci ildə isə Gürcüstan və Ermənistan bolşevik hökumətləri arasında Lorunun Ermənistanına verilməsi haqqında razılıq əldə edilir.

Beləliklə, Ermənistanın inzibati bölgüsündə Loru mahalı 4 rayon – Barana, Allahverdi, Cəlal-oğlu və Vorontsovka rayonları şəklində formalaşmağa məcbur qalır.

Loru mahalının tarixi ilə bağlı ən maraqlı faktlardan biri də burada qədim Loru türk qalasının

mövcud olması idi. Lakin bu qala 1236-cı ildə monqollar tərəfindən dağıdılmış, XIV-XV yüzillərdə təzədən bərpa olunmuş, XV-XVIII yüzillərdə İran və Osmanlı qoşunlarının dağıdıcı hücumlarına məruz qalmışdır. Loru mahalı ilə birlikdə bütün Borçalı eli XVIII yüzilin əvvəllərində Gəncə bəylərbəyliyi tərkibində olmuş, lakin bəylərbəyi Ziyadoğlu 1736-cı ildə Muğanda Nadirin şah elan olunması əleyhinə çıxdığı üçün Nadir şah da şah seçildəndən sonra Borçalı və Qazax mahallarını Gəncə bəylərbəyliyindən alıb Kartli-Kaxeti çarlığının tabeliyinə vermişdir.

İndiki Ermənistan ərazisindən Azərbaycan türklərinin ilkin qaçqınlıq dövrü də məhz bu ərazi ilə bağlıdır. Belə ki, bu tarix 1801-ci ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı işğal etməsi və bunun nəticəsində Şəmşəddil və Loru-Pəmbək bölgələrinin rusların əlinə keçməsi anından başlanır. 1801-ci il iyulun 13-də general-mayor Lazerev Qafqaz qoşunlarının komandanı Knorriqə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min nəfər türk əhalisi bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığınmışdır. Sonralar Pəmbək əyaləti türklərinin bir hissəsi Rusiyanın itaətinə girmək istəmədikləri üçün üsyan etmiş, 1804-cü ilin iyulunda Pəmbək bəyləri Rəhim bəy və Səid bəyin himayəsi altında bölgədən qaçaraq Qars paşalığına sığınmışlar.

Onların geri qaytarılması üçün knyaz Sisianov dəfələrlə Qars paşası Məmməd paşaya müraciət etmişdir. Bölgəyə ermənilərin köçürülməsi də, təəssüf ki, həmin illərə təsadüf edir.

Pəmbək mahalının Hamamlı (sonralar Spitak), Allahverdi (sonralar Tumanyan), Calaloğlu (sonralar Stepanavan), Barana (sonralar Noyemberyan) və Vorontsovka (sonralar Kalinin) və ən sonda Taşir) əraziləri son 200 illik tarix boyu erməni-rus birləşik şovinizminin çoxsaylı məkr dolu siyasətinin qurbanına çevrilmişdir.

Qazaxdan Böyük Qarakilsəyə, Gümrüyə gedən yol Dilican dərəsi ilə qalxaraq Ağstafa çayının sahili boyunca uzanır, Dilican şəhərindən ayrılaraq dərə boyu burulur. Bu dərə Pəmbək dərəsi adlanır. Pəmbək dərəsi boyunca yerləşən ərazilər Pəmbək mahalı adlanır. Bu mahal sovet dövründə də deformasiya olunaraq iki rayon arasında bölüşdürülmüşdür: **Böyük Qarakilsə (sonralar Kirovakan və Quqark) və Hamamlı (sonralar Spitak) rayonları.**

Belə ki, vaxtilə erməni astronomu, qatı daşnak, akademik Viktor Hambarsumyan Ləmbəlinin üstündəki Heyvalı aşırımında dayanaraq heyrətlə bu yerləri seyr etmiş, buranı Ermənistanın Kaliforniyası adlandırmış və dərindən köks ötürərək “ancaq heyif ki, bu torpaqlarda türklər yaşayırlar” demişdi.

Təəssüf ki, “insanlığın düşməni” olan erməni haylar öz mürdar istəklərinə, axır ki, nail oldular və 1988-ci ildə xarici havadarlarının köməyi ilə bu tarixi türk torpaqlarından soydaşlarımızı görməmiş vəhşiliklə qovub çıxardılar və həmin yerlərə vaxtilə xarici ölkələrdən köçürülüb gətirilmiş erməniləri yerləşdirdilər. Loru-Pəmbək mahallarının ərazisi tarixi Azərbaycan-türk torpaqları olduğu kimi, ən qədim zamanlardan üzü bəri bu yerlərdə Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak edən müxtəlif azər-türk boyları yaşamış, burada özlərinin mədəniyyətini, ədəbiyyatını, incəsənətini, folklorunu formalaşdırmış, yaşadaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürmüşlər.

Bu mahalların sakinləri olan hər bir ağsaqqalın, ağbirçəyin sinəsində neçə-neçə nağıl, əfsanə, dastan, nəğmə, bayatı, atalar sözü və məsəl, tapmaca və lətifə yurd salıb. Bunu bölgədəki hər bir kəndin timsalında görmək mümkündür. Loru-Pəmbək mahallarının adamları, Qərbi Azərbaycanın başqa bölgələri kimi, söz qədri bilən, sözü yerində deyən, sözdən söz çıxaran, sözlə insanı

ayıldan, tərbiyə etməyi bacaran insanlar olublar. Bəzən isə onlar həm sözdən qorxublar, həm də sözlə qorxudublar, hərdən sözə sığınublar, sözə tapımbılar, sözə inanıblar, **“Sözümün qavağınnan söz demə”, “Sözü cılızdaşdırma”, “Sözü çeynəmə”, “Sözüm sözdü”, “Ağzınnan xeyirri söz çıxısın”, “Nə qədər ki söz mənim içimdədi, mən onun ağasıyam. Ağzımdan çıxdı, oldum onun qulu”, “Sözümün yiyəsiyəm”**- deyə sözə də canlı varlıq, Tanrı qisməti, ilahi bir pay kimi baxıblar. Öz deyimləri ilə, sözün əsl mənasında, sözdən qala qurublar. Elə ona görə də sözü dədə-baba əmanəti – torpaq kimi, övlad kimi, ana, bala kimi sevə-sevə qoruyublar. Çox vaxt öz ləhcəsində danışmayan adamı lağa qoyublar, ona “lateri” deyiblər: **“Bağa çanağınnan çıxıf, çanağını bəyənmer”, “Kənddən çıxannan tatdaşif”, “Filankəs dilini dəyişif”.**

Hər bölgənin folkloru kimi, bu bölgənin də folkloru orada yaşayan insanların etnik özünə-məxsusluğunun, həyat və məişət tərzinin göstəricisi kimi meydana çıxıb. Qərbi Azərbaycanın başqa bölgələri kimi, Loru-Pəmbək mahalı da son iki yüz ildə Rusiyanın Qafqazı işğal siyasəti ilə bağlı erməni-hay kimi yaramaz bir etnik toplumun xalqımıza qarşı düşmənçilik hərəkətlərinin hədəfinə çevrilmiş, özünün mövcudluğu, dədə-baba torpaqlarının düşməndən qorunması uğrunda qanlı savaqlar aparmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Xatirimdədir, 1979-cu ildə erməni quldur dəstələri Məmmədov Novruzun ailəsinə silahlı basqın edərək onun 24 yaşında olan gənc oğlu Aydını və həyat yoldaşı Ağabacını qətlə yetirdilər, özünü isə ağır yaralayaraq ömürlük əlil etdilər.

Lakin bütün bu kimi hallar bu mahalda yaşayan insanların tam olaraq milli mədəni irsini, mədəniyyətini qorumaqla yaşamağa davam etməsinə mane ola bilmədi. Təəssüf ki, ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda Sovet imperiyası rəhbərliyinə gətirilən M.S.Qorbaçov kimi ermənipərəst və yarıtmaq rəhbərin himayəsi ilə nəinki Loru-Pəmbəkdə yaşayan azərbaycanlılar, bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlı soydaşlarımız öz ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur qaldılar və ermənilər son 3 əsrlik tarix boyu düşüncələrində daşdıqları azərbaycanlısız Ermənistan ərazisinə sahib çıxdılar. Lakin bütün bunların müvəqqəti olduğuna inanır və tarixin uyğun zamanında bu torpaqların qaytarılmasına şübhə etmirik.

110 YAŞLI “LƏK-LƏK”

Qədim mədəniyyətə, zəngin ədəbi irsə malik olan İrəvanda milli mətbuatın yaranması ictimai-ədəbi fikir tariximizin inkişafında özünəməxsus yer tutur. XIX əsrin sonlarında İrəvanda yaşayan azərbaycanlı ziyalılar maarifi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı inkişaf etdirməyin yolunu, ilk növbədə, məhz mətbuatda – ana dilli mətbuatın yaranmasında görürdülər. Onlar bu yolda ardıcıl mübarizə aparır, əvəzsiz xidmətlər göstərirdilər. İrəvanda Azərbaycan mətbuatının, maarifçilik hərəkatının, ictimai-bədii fikrinin aparıcı simaları Mirzə Ələkbər Elxanov, Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə, Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə, Axund Əhmədov, Mirzə Əlixan Şəmsil Hükəma, Hacı Seyid Rza Əmirzadə, Axund Məmmədbağır Qazızadə, Abbas Razi Məmmədzadə, Cabbar Əsgərzadə, Əli Məhzun Rəhimov, Mirabbas Mirbağirov, Mirməhəmməd Mirfətullayev, Məmmədvəli Qəmərlinski, Mirzə Cabbar Məmmədzadə, Axund Əbülhəsən Qazızadə, Həsənzadə Mirzə Hüseyn İrəvani, Asəf bəy Şəfəbəyov, Məmmədəli Nasir, Həsən bəy Qazıyev, Əkbər Rizayev və burada yaşayıb-yaradan onlarla bu kimi maarifpərvər ziyalılar öz səslərini xalqa çatdırmaq üçün ana dilində qəzet, jurnal təsis etməyin vacibliyini aydın dərk edib, bu ideyanın gerçəkləşdirilməsinə ciddi səy və təşəbbüs göstərirdi, bu yolda qələmləri ilə mübarizə aparırdılar. İrəvanda ana dilli mətbuat orqanının yaranması isə günün ən vacib məsələsinə çevrilmişdi. Bunu həm də dövrün mövcud ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni proseslərində baş verən mütərəqqi dəyişikliklər də zəruri edirdi. Lakin İrəvanda Azərbaycanın ictimai, ədəbi-mədəni həyatının ən mühüm hadisələrindən olan milli mətbuatın yaranması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. İrəvan şəhərində yaşayıb-yaradan ziyalılarımız XX əsrin ikinci onilliyində bu böyük missiyanı, məsuliyyəti öz üzərlərinə götürdülər və Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərəcək mətbuatın əsasını qoydular. İrəvanda milli mətbuatın yaranması ideyasını gerçəkləşdirmək ilk dəfə nəinki İrəvanda, bütün Cənubi Qafqazda, hətta onun hüdudlarından kənarında tanınmış, yetkin qələm sahibi, jurnalist, şair Cabbar Əsgərzadə və Mirməhəmməd Mirfətullayevə nəsib olmuşdur.

Cəlal ALLAHVERDİYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Jurnalın nəşri ilə onlar, əslində, bir vətəndaş olaraq xalqın qarşısında yaranmış problemləri aradan qaldırmağa, onları həll etməyə və ideyalarını həyata keçirməyə çalışmışdır. Onların əsas məqsədlərindən biri də soydaşlarımızın əksəriyyətinin düçar olduğu dini fanatizm bəlasına və cəhalətə qarşı satirik üslub ilə mübarizə aparmaq idi. “Lək-lək” və onun səhifələrində çıxış edənlər çətinliklə də olsa, məqsədlərinə uğurla nail olurdular. Hələ “Lək-lək”in nəşrinə icazə alınmamışdan xeyli əvvəl Cabbar Əsgərzadə İrəvanda jurnal buraxmaq barədə yaxın dostu, görkəmli ziyalı mühərrir Məmmədəli Sidqi ilə məsləhətləşmiş və məktublaşmışdı. Cabbar Əsgərzadənin Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Məmmədəli Sidqiyə aid fondada ona ünvanladığı 40-dan artıq məktubu saxlanılır. Cabbar Əsgərzadənin yazdığı məktublar Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Bu nümunələrin hər birində Sidqiyə hörmət, qardaş məhəbbəti duyulur. “Lək-lək”lə bağlı müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün bu epistolyar nümunələr fakt və sənəd olaraq çox qiymətlidir. Cabbar Əsgərzadə məktublarında “Kəlniyyət”,

“İqbal”, “Dirilik”, digər qəzet-jurnalların durumu, məsləki, dövrün ziyalıları Salman Mümtaz, Seyid Hüseyn, Əliqulu Qəmküsar, Zülfüqar Hacıbəyov, Hüseyn Minasazov, Mirzəağa Əliyev və başqaları haqqında öz fikirlərini Məmmədli Sidqi ilə paylaşır. Həmin məktublarla tanış olduqda aydın olur ki, Cabbar Əsgərzadə və Mirməhəmməd Mirfətullayev “Lək-lək”in nəşrinə uzun müddət hazırlamışlar. Bu cəhətdən Cabbar Əsgərzadənin Məmmədli Sidqiyə göndərdiyi 4 dekabr 1913, 18 fevral 1914, 16 yanvar 1914-cü il tarixli məktubları səciyyəvidir. O, birinci məktubunda “Lək-lək” adlı satirik jurnal çıxarmaq istəyini və bu barədə öz fikir və düşüncələrini Məmmədli Sidqiylə bölüşür. Məktubların bir neçəsi “Lək-lək” jurnalına məhz mollaəsrəddinçilərin cəlb edilməsi ilə əlaqədardır. Bu epistolayar nümunələrdə nəşrinə başlayacaq jurnalın ətrafına daha çox mollaəsrəddinçilərin cəlb edilməsini Məmmədli Sidqiyə bildirir. Məcmuənin sanballı, qüsursuz nəşri üçün Cabbar Əsgərzadənin bu məsələdə daha çox arxalandığı qüvvə məhz mollaəsrəddinçilər idi. Bu məqsədlə daha çox tanıdığı mollaəsrəddinçi yazarların jurnalda iştirakına nail olmaq üçün Məmmədli Sidqidən onların ünvanlarını xəbər alır və tanımadıqları ilə isə tanış etmələrini xahiş edir. Cabbar Əsgərzadənin Məmmədli Sidqiyə ünvanladığı digər məktublarında “Lək-lək” məcmuəsinin daha geniş coğrafiyada yayılması, başqa əlaqədar məsələlərlə bağlı məsləhətləşmələr və fikir mübadilələri də öz əksini tapmışdı. Məktublaşmalardan aydın olur ki, “Lək-lək”in meydana gəlməsində və yayılmasında Cabbar Əsgərzadənin ən yaxın məsləhətçisi və istiqamətvericisi Məmmədli Sidqi olmuşdur.

Uzun sürən mübarizədən sonra “Lək-lək” satirik məcmuəsinin nəşrinə İrəvan qubernatoru tərəfindən 21 yanvar 1914-cü il tarixində jurnalın öz proqramına uyğun olaraq icazə verilmişdir. Məcmuənin proqramında 10 – 1. baş məqalələr: 2. şeirlər; 3. şəhər işləri; 4. Qafqaz xəbərləri; 5. teleqramlar; 6. felyetonlar; 7. poçt qutusu; 8. elanlar; 9. xarici xəbərlər; 10. daxili xəbərlər şöbəsindən ibarət olmaqla hər həftə nəşr olunacağı bildirilirdi. Belə aydın proqramla mətbuat aləminə qədəm qoyan “Lək-lək” satirik jurnalı sonadək öz proqramına sadıq qalmışdır. “Lək-lək”in nəşri İrəvanda fəaliyyət göstərən mətbuat müfəttişliyi tərəfindən nəzərdən keçirilirdi. “Lək-lək”in yaranma prosesinə nəzər saldıqda onun nəşrinə Cabbar Əsgərzadə, Mirməhəmməd Mirfətullayev

və İrəvanın açıq fikirli, qabaqcıl ziyalılarının hələ neçə ay əvvəlcədən hazırlaşdığını görürük. Hətta onlar “Lək-lək”in məslək və ideyasını, tərəqqi-pərvər istiqamətini də əvvəlcədən müəyyən etmişdilər. Hələ “Lək-lək”in nəşrindən bir müddət əvvəl Cabbar Əsgərzadə jurnal barədə, onun abunəsi üçün “İqbal” qəzetində və digər mətbuat orqanlarında elan vermişdir. “Lək-lək”in nəşrindən iki ay əvvəl Cabbar Əsgərzadə 4 dekabr 1913-cü il tarixdə İrəvandan Bakıya, məslək dostu Məmmədli Sidqiyə göndərdiyi məktubunda jurnalın ideya istiqaməti barədə yazırdı: “Məsləkimiz gərək məlumunuz olsun, “Molla Nəsrəddin”dir. Amma səliqəmiz ayrı-ayrı vəziyyətlərdir”. Cabbar Əsgərzadənin Məmmədli Sidqiyə yazdığı məktublar və yazışmalar həm də onlar arasında olan ibrətamiz məfkurə, ideal dostluğun möhkəmliyinə və səmimiyyətinə aydın şahidlik edir. 1914-cü ilin fevral ayının 22-də Qərbi Azərbaycan mədəniyyəti və mətbuatı tarixində əlamətdar bir hadisə baş verdi. Həmin gün İrəvan ziyalılarının illər boyu həsrətlə gözlədikləri ilk mətbuat nümunəsi meydana çıxdı. Cabbar Əsgərzadənin redaktorluğu və Mirməhəmməd Mirfətullayevin nəşirliyi ilə çıxan “Lək-lək”in ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi xəbəri İrəvan quberniyasında böyük əks-səda verdi, nəşrin sorağı bütün Cənubi Qafqaza yayıldı. “Lək-lək”in nəşrini ilk alqışlayanlardan biri Məmmədli Sidqi olmuşdur. O, Bakıda yaşamasına baxmayaraq, jurnalın ən fəal oxucularından biri olub. Həyata vəsiqə alan “Lək-lək”in nəşrinə qədər İrəvanda ana dilində qəzetçilik ənənəsi olmasa da, çox yetkin yazıçılıq, publisistika ənənəsi var idi. Məşədi İsmayil Hacı Kazımzadə, Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov, Mirzə Əlixan Şəmsül Hükəma, Abbas Razi Məmmədzadə, Hacı Seyid Rza Əmirzadə, Abbas Razi Məmmədzadə, Cabbar Əsgərzadə, Mirabbas Mirbağirov, Əli Məhzun Rəhimov, Məmmədli Nasir, Məhəmməd Axundov, Əkbər Əkbərov, Mirzə Cabbar Məmmədzadə, Əkbər Rizayev və başqaları İrəvanda Azərbaycan jurnalistikası və publisistikasının görkəmli nümayəndələri idi. Onların jurnalistlik və publisistik fəaliyyəti nəinki İrəvanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda, Şərqdə və müxtəlif ölkələrdə böyük şöhrət tapmışdı.

“Lək-lək”in ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi İrəvan ziyalıları və oxucular tərəfindən böyük sevinclə qarşılanmışdı. Jurnalın ilk nömrəsinin son səhifəsində “İdarədən” başlıqlı bir qeyd dərc olunub. Həmin qeyddə göstərilir ki, “bu nömrə

üçün hürufat başqa bir kitaba işləndiyindən naşi kifayət verməyib, mündəricatın azlığına səbəb oldu. Bu barədə oxucularımızdan üzr istəyirik!". Jurnalın ilk nömrəsinin cəmi 60 nüsxə ilə işıq üzü görməsi həm də onun maddi-texniki çətinlikləri ilə bağlı idi. Bu barədə jurnalın müdiri Cabbar Əsgərzadənin 2 mart 1914-cü ildə Məmmədəli Sidqiyyə ünvanladığı məktubunda da məlumata rast gəlinir: "Əfəndim, hələ ki "Lək-lək"imiz qanad bağlayıb o cür zülmün elçi quşlarına. Hər halda, işıqlı qaralarımızla üzü ağ olmağı təmənnə edir. Müzayiqənizi əsirgəyib də necə ki vədələr vermişdiniz, kömək ediniz.

Bir də budəfəlik mürəttil və mətbəə cəhətdən görülən bir çox nöqsanları güzəşt ediniz. Hamınıza bir "Lək-lək" Əmircana uçdu". Həm də bu fikirlərdən aydın olur ki, Cabbar Əsgərzadə "Lək-lək"in ilk nömrəsini Bakı nəşri-maarif cəmiyyətinin tabeliyində olan məktəbdə müəllimlik edən yaxın dostu Məmmədəli Sidqiyyə göndərmişdir.

Hələ jurnalın nəşrindən iki ay əvvəl Cabbar Əsgərzadə "Lək-lək"in 15 gündən bir çıxacağı haqqında Məmmədəli Sidqiyyə yazdığı məktubunda məlumat verir və bildirir: "Əgər müvəffəq olsaq, sonralar həftədə bir dəfə çıxıb və müsəvvər olacaq". Jurnalın nömrələrini ardıcıl izlədikdə məlum olur ki, mətbəə problemi və mətbuat müfəttişliyinin əngəli səbəbindən fasilələrlə, iki ayda cəmi 3 nömrəsi çıxmışdı. Bununla əlaqədar "Lək-lək"in müxtəlif nömrələrində bu barədə oxuculara üzrxahlıq yazıları da verilmişdir. Jurnalın üzləşdiyi problemlər aradan qaldırıldıqdan sonra 4-cü nömrəsindən etibarən, nəzərdə tutulduğu kimi, həftədə bir dəfə nəşr edilmişdi. "Lək-lək"in nəşri İrəvanda Azərbaycan ictimai-siyasi fikir tarixində ciddi bir hadisə olmaqla yanaşı, eyni zamanda ədəbi-mədəni mühitin inkişafında da bir dönüş nöqtəsi oldu. Cabbar Əsgərzadə başda olmaqla dövrün ən yaxşı ədəbi qüvvələri – Əli Məhzun Rəhimov, Məmmədəli Nasir, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar və başqaları "Lək-lək" jurnalının ətrafına toplanmışdı. İrəvanlı molla-nəsrəddinçilər digər molla-nəsrəddinçilərlə çiyin-çiyinə verib öz fəaliyyətləri ilə jurnalın mövzu dairəsini və ideya-bədii səciyyəsinə inkişaf etdirmiş, xeyli zənginləşdirmişlər.

"Lək-lək" qısa zaman ərzində oxucular arasında böyük şöhrət qazana bilmişdi. Jurnal ziyalılar üçün böyük bir ədəbi məktəb, mübarizə tribunası olmuşdu. "Lək-lək" həyata vəsiqə alan gündən İrəvanda Azərbaycan həyatının ən müxtəlif sahələri

haqqında ardıcıl, məqsədyönlü yazılar dərc etmişdir. Onun səhifələrində dərc olunan yazıları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə ilk saylarında yalnız İrəvandan və Naxçıvandan gələn yazılar verilmişdisə, sonralar Gəncə, Bakı, Şamaxı, Tiflis, Cənubi Azərbaycandan da redaksiyaya daxil olan yazılar dərc edilmişdi. Qısa zaman ərzində "Lək-lək"in mübarizə sədası, üsyankar səsi Cənubi Qafqazı aşaraq onun yayılma arealını daha da genişləndirmiş, Orta Asiya və Türkiyəyə də gedib çatmışdır. Bu baxımdan tədqiqatçı Zahid Əkbərovun "Lək-lək" jurnalının xalq qarşısında xidmətinə verdiyi dəyər olduqca təqdirəlayiqdir. O yazır: "'Lək-lək" nəşr olunduğu müddətdə Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi fikrinin inkişafına müəyyən kömək göstərmiş, tərəqqi və demokratik ideyalarına xidmət etmişdir. O, anlaşılıq dili və demokratik məzmunu sayəsində Zaqafqaziyada, ümumən Qafqazda olan azərbaycanlılar içərisində çox yayılmış nəşrlərdən biri olmuşdur". "Lək-lək"in səhifələrində İstanbulda "Şahbal" məcmuəsinin, Daşkənddə "Sədayi-Türküstan" qəzetinin abunə şərtləri ilə bağlı elanların təkrar-təkrar verilməsi də bunun əyani sübutudur. Eyni zamanda həmin mətbuat orqanları da İrəvan ziyalıları arasında yayılmış və maraqla oxunmuşdu. "Lək-lək"in daha geniş arealda yayılmasında Salman Mümtaz, Seyid Hüseyn və başqa görkəmli ziyalılarımızın da fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Jurnalda İrəvan ziyalıları ilə birlikdə molla-nəsrəddinçilər sırasında fəxri yer tutmuş Məmməd Səid Ordubadi də yaxından iştirak etmişdir. O, həmin dövrdə sürgündə olmasına baxmayaraq, jurnalla əməkdaşlıq etmiş, felyeton və məqalələr göndərmişdir. Onun "Lək-lək"in 12 may 1914-cü il tarixli 6-cı nömrəsində "Hərdəmxəyal" imzası ilə verilmiş şeirində xalqın ağır vəziyyəti təsvir edilmişdir. M.S.Ordubadinin jurnalda "Hərdəmxəyal" imzası və "Ədəbiyyat" başlığı adı ilə verilmiş *Hissim dağılır gərđişidövrani görəndə, Dünyadakı nadan olan insanı görəndə.* – beyti ilə başlayan şeiri forması etibarı ilə Füzulini, ruhu etibarı ilə Sabiri xatırladır. Məmməd Səid Ordubadinin "Lək-lək"də satirik yazıları ilə yanaşı, didaktik şeirləri də çap olunmuşdur ki, bu şeirlərdə də nəsihətçilik, ritorik mükəlimə vardır. M.S.Ordubadinin və digər bu kimi tərəqqipərvər ziyalıların şeirlərinin və məqalələrinin "Lək-lək"in səhifələrində dərc olunması həm də jurnalın əsas qayəsinin azərbaycanlı əhalisi arasında maarifçilik ənənələrini gücləndirmək olduğunu sübut edir.

Ana dilinə böyük önəm verən jurnalda dilimizin saflığı, əlifbanın sadəliyi, cəhalətin yaratdığı ağır həyat tərzini haqqında da maraqlı yazılar verilmişdir. “Lək-lək” yeni əlifbanın zəruriliyi haqqında xüsusilə cəsarətli fikirlər söyləmişdir. Jurnalda dərc olunmuş materiallarda dönə-dönə göstərilir ki, xalqın maariflənməsində çətinlik törədən əsas səbəblərdən biri də ərəb əlifbasıdır. Milli mədəniyyət və milli dil məsələsinə “Lək-lək”in obyektiv münasibəti dilimizin yad ünsürlərdən qorunması, saflığı, zənginləşməsi və inkişaf etdirilməsi jurnalda çap olunmuş “Dil məsələsi” və “Təzələşmək” adlı felyetonlardan aydın görünür. Jurnal həmin felyetonlarda Azərbaycan dilini yad təsirlərə uğratmaq istəyənlərə qarşı çıxırdı. Dolaşq yazılara, ərəb-fars təsirinə, azərbaycanlıların çətin anladığı və mənimsədiyi ərəb əlifbasına qarşı sadə dil və yazını qoruyurdu. Ana dilinə xor baxan, onu korlayan ziyalılar, məmurlar ciddi tənqid atəşinə tutulurdu.

Jurnalda materiallar sadə və təmiz bir dillə yazılmaqla bərabər, orada Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparılmışdır. “Lək-lək”də Ada, Abaska, dünən başım elə krujıt olurdu ki, çesnti slova, az qalırdım rastrelitsa olam. Lap oni mənə nadayela” deyər danışan, ana dilinə etinasızlıq edənlər tənqid olunursa, digər tərəfdən də “bəraderəm, ərzi salam izhari-sənayi-ehtiram və ifayi-pəyaniş, ərzi-bəndəgi və məhəbbəti-bəraderanədən sonra ifadəyi-mətləb və mərami-məğzi-kitabe və kəlame-həzər bahirünmur zati-züleh tişamınıza...” və s. bu kimi heç bir mənası olmayan, cəfəngiyatı yazan molla-nümaların həcv və ifşasına rast gəlirik. “Lək-lək” jurnalı və onun yazarları heç də əcnəbi dillərin öyrənilməsinin əleyhinə deyildir. Onlar əcnəbi dilin təsirinə məruz qalıb doğma ana dilinə etinasızlıq edənlərə, dili eybəcərləşdirənlərə zidd idilər. Göründüyü kimi, “Lək-lək” jurnalı ana dili uğrunda mübarizə aparmaqla, ilk növbədə hər bir azərbaycanlıyı öz vətəndaşlıq haqqına qovuşdurmaq istəyirdi. “Lək-lək”in qazandığı ən böyük uğurlar ilk növbədə onun xalq dilinə yaxın, sadə, anlaşılqı və səlis olmasında idi. “Lək-lək” də Azərbaycandakı mətbuat orqanları kimi, xalqın maariflənməsinə, onun elminin daha da inkişafına səy göstərirdi.

“Lək-lək” jurnalı özündən əvvəlki satirik mətbuatın ənənələrini hər tərəfdən inkişaf etdirməyə çalışmışdır. “Molla Nəsrəddin”in əsasını

qoyduğu gizli imzalarla yazmaq ənənəsi müxtəlif satirik jurnallarda olduğu kimi, “Lək-lək” tərəfindən də davam etdirilmişdir.

“Lək-lək” jurnalı əməkdaşlarının yazıları dil-üslub baxımından zəngin və çoxcəhətlidir. Bəzi müəlliflər “Lək-lək”də bir neçə gizli imzayla çıxış etmişdi. Bu cür gizli imzalar sırasında jurnalın müdiri Cabbar Əsgərzadəni, jurnalla əməkdaşlıq edən Əli Məhzunu, Məmmədli Nasiri, Məmməd Səid Ordubadını və b. göstərmək olar. Jurnalın ağırlığı məhz bu satiriklərin çiyinə düşürdü. “Lək-lək” cəmi 5 ay fəaliyyət göstərmiş və jurnalda 43-dən artıq gizli imzadan istifadə edilmişdir. Əlbəttə, bu qədər geniş və zəngin imzaların arxasında kimlərin durduğu, onların şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsi çox çətin olduğu kimi, həm də bu istiqamətdə fundamental araşdırmalar aparılması tələb olunur.

“Lək-lək”də verilən materialların mühüm bir qismi nadanlıq, cəhalət, dindən sui-istifadə edən ruhanilərə qarşıdır və bu yazıların çoxu “Molla Nəsrəddin” jurnalında rast gəldiyimiz yazıların ruhunu xatırladır. Jurnalın səhifələrində Sabir satirasının təsiri altında yazılan çoxlu mənzum parçaya da təsadüf edirik. Buradakı “Təbrizdə söhbət”, “Sənə”, “Oğlum”, “Qəzəl” və sair mənzum parçalar öz forması və ruhu etibarını ilə “Molla Nəsrəddin”dəki yazılara yaxındır. Xüsusilə Əli Məhzun Rəhimova məxsus olan “Yazıq”, “Şeytan”, “Yetim cüce” imzalı şeirlər həm məzmun, həm də üslubu etibarını ilə dəyərli əsərlərdir. Jurnalın səhifələrində elə gizli imzalar vardır ki, bu gün də onların dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Əli Məhzun Rəhimovun ədəbi fəaliyyətinin, o cümlədən satirik şeir yaradıcılığının mühüm bir qolu da “Lək-lək” jurnalı ilə bağlı olmuşdur. Jurnalın səhifələrində Əli Məhzun Rəhimovun “Yetim cüce” imzası ilə “Cünən bər noğulu”, “Çəkiç”, “Kamal paşanın ruhuna ithaf” kimi maraqlı satirik şeirləri ilə rastlaşırıq. “Kamal paşanın ruhuna ithaf” şeiri o dövrdəki Türkiyə həyatının müəyyən bir səhifəsini canlandırır. Bu kimi şeirlər ozamankı mövcud dövrün müəyyən xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir və həmin analogi nümunələrə digər satiriklərin əsərlərində də rast gəlinirdi. “Lək-lək”də “Şeytan”, “Yetim cüce” və digər gizli imzalarla çıxış edən Əli Məhzun Rəhimov jurnalda Mirzə Ələkbər Sabirin satira ənənələrini uğurla davam etdirirdi. O, Sabirin satirik şeir formasından, taziyanə və epiqramlarından məharətlə istifadə etməyə çalışmışdır. Əli

Məhzun jurnalda öz kiçik satirik taziyanələrini “Taqqlı” başlığı ilə çap etdirirdi. Jurnalda “Taqqlı” başlığı və “Şeytan” imzası ilə çap olunan dördlüklərin hamısı Əli Məhzuna məxsusdur. “Taqqlı” başlığı altında verilmiş dördlüklər özlüyündə geniş bir mövzunu əks etdirməsə də, oxucuların diqqətini cəmiyyətdə mövcud olan ictimai qüsuralara yönəldir.

Həmin poetik nümunələrə diqqətlə nəzər saldıqda görürük ki, o, bədii qayəni konkret və yığcam ifadə edə bilmişdir. Məsələn, “Lək-lək”in 1914-cü il 2-ci nömrəsində Əli Məhzunun “Taqqlı” başlığı ilə verilmiş şeiri bu baxımdan olduqca səciyyəvidir:

*Qərq olmalı olsan da, dənizlərdə boğulsan,
Heç olmasa da mümkün əgər sahilə çıxmaq,
Namərd əlinə vermə əlin, tərki-həyat et,
Namərd əlini tutmadan əfzəldi boğulmaq.*

Göründüyü kimi, bu şeirin əsas məzmunu məşhur atalar sözü olan “Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni” ifadəsindən alınmışdır. “Taqqlı” adlı şeirdə şair namərd əlindən tutub xilas olmaqdan, suda boğulmağı mərd üçün daha əfzəl saymışdır. Əli Məhzunun bir şair kimi sənətkarlıq bacarığı həm də ondadır ki, şeirdə namərdin real poetik təsvirini yarada bilmişdir.

“Lək-lək”in müəllifləri Cabbar Əsgərzadə və Əli Məhzun Mirzə Ələkbər Sabirə yalnız nəzirə və bənzətmələr yazmaqla, onun satira ənənələrini uğurla davam etdirməklə kifayətlənməyib, böyük şairinin zəngin ədəbi irsini İrəvanda təbliğ etmiş, onun əsərlərinin çapına köməklik göstərmişlər. İstər “Lək-lək”də, istərsə də digər jurnallarda Cabbar Əsgərzadəyə və Əli Məhzuna məxsus olan şeirlərin mövzu dairəsi çox genişdir. Mövzularının rəngarəngliyinə görə də onları Mirzə Ələkbər Sabirin ləyaqətli xələfi saymaq olar.

“Lək-lək”də və başqa mətbuat orqanlarında dəfələrlə “İrəvan xəbərləri” adı altında keçirilən ədəbi-mədəni tədbirlər haqqında məlumatlar verilmişdir. Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığını söylə öyrənən “Lək-lək” müəllifləri ona bir sıra parodiyalar çap etmişlər. Sabirin məşhur “İki həpənd” və “Bir məclisdə 12 kişinin söhbəti” satiralarına yazılmış bənzətmələr bu cəhətdən səciyyəvidir.

Jurnalda xeyli şeir, felyeton çap olunmuşdur. “Lək-lək”in 5 may 1914-cü il tarixli 5-ci nömrəsində “Balaca felyeton” başlığı ilə verilmiş

yazıda molla, hacı, artist, student, jurnalist və başqa tiplər öz xüsusiyyətlərindən söhbət açmışlar. Cabbar Əsgərzadə Sabir ruhunda şeirlər yazmış, “Lək-lək”dən başqa Bakıda nəşr edilən satirik jurnallarda da çap etdirmişdir. “Lək-lək”in 19 may 1914-cü il tarixli 7-ci sayında “Ədəbiyyat” başlığı ilə verilmiş şeir Sabirin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci il 41-ci nömrəsində “Əbunəsr Şeybanı” imzası ilə verilmiş məşhur “Nə yazım” şeirini xatırladır.

*Şairəm, fikrimdə var, hər cür hekayələr yazım,
Bir həqiqətçün yalandan min rəvayətlər yazım.
Bu avam ünnas üçün ağı qaradan seçməyə,
Göz verim, alət tapım qıl körpülərdən keçməyə.*

*Varmasınlar turp əkilmiş yerdə buğda biçməyə,
Getməsin meyxanələrdə abi-həyyan içməyə,
Millətə meyxanələrdən min qəbahətlər yazım,
Min fəlakətlər, rəzalətlər, şəmaətlər yazım.*

Bu sətirlər həm də “Lək-lək”in hansı məsələlərdən yazmaq istəyini, hansı yazılara toxunmağa cəhd etdiyini göstərir. “Lək-lək” İrəvanın ocağkı qaranlıq sosial həyatının və ictimai-mədəni mühitinin işıqlanmasında, cəmiyyətin yeniliyə doğru inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Jurnalın 12 iyun 1914-cü il tarixli 10-cu nömrəsində Əli Məhzunun “Şeytan” imzası ilə verilmiş “Ana və qız” adlı satirik şeirində qadınların hüquqsuzluğu təsirli bir dillə təsvir olunmuşdur. Ana ilə qızın kədərli söhbəti dövrün xüsusiyyətlərini göstərən bir hekayətdir.

“Lək-lək” ədəbiyyat və sənət adamlarına sadə, təvazökar, öz işinə tələbkar olmağı dönə-dönə tövsiyə etmiş, aktyorlar, teatr həvəskarları haqqında tənqidi qeydlər çap etmişdir. Burada Cənubi Azərbaycan mövzusu da müəyyən qədər yer tutmuş, “Təbrizdən xəbərlər” başlığı altında yazılar verilmişdir.

“Lək-lək” jurnalı birinci nömrəsindən axırıncı nömrəsinə qədər “Molla Nəsrəddin” platformasında dayanmış, onun yoluna, üslubuna sadıq qalmışdır.

Jurnalın 30 iyun 1914-cü il 12-ci nömrəsində Mirməhəmməd Mirfətullayev tərəfindən “Lək-lək”in müdiri və naşiri vəzifəsindən istefa verdiyi barədə belə bir məlumat dərc olunmuşdur. Həmin məlumatdan Mirməhəmməd Mirfətullayevin “Lək-lək”in müdiri və naşirliyindən azad olunması ilə bağlı İrəvan qubernatoruna ərizə ilə

müraciət etdiyi aydın olur. Məlumatda bildirilir ki, “bəzi səbəblərə görə bir neçə nömrədən sonra daha “Lək-lək” məcmuəsi çıxmayıb və “Lək-kək” müştərilərinə “Çınqı” namində məcmuə göndəriləcəkdir. Bu yeni nəşr olunan “Çınqı” məcmuəsi Əli Məhzun Hacı Zeynalabdinzadə və Cabbar Əsgərzadənin təhti-müdiriyyətlərində olub və İrəvanın bir neçə maarifpərvər cavanlarının maddi və mənəvi köməkliyi ilə nəşr olunacaq”. Amma hansısa səbəblərdən “Çınqı” məcmuəsinin nəşri mümkün olmamışdır. “Lək-kək”in 30 iyun 1914-cü il tarixdə işıq üzü görün 12-ci nömrəsi onun söz, fikir tribunasında və auditoriyasında son çıxışı oldu. Çox az ömür sürmüş olan “Lək-kək” jurnalının Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində özünəməxsus fəxri yer tutmasında onun müdir və nəşirlərindən biri, məharətli satirik, böyük şair, görkəmli maarif və mətbuat xadimi Cabbar Əsgərzadənin misilsiz xidmətləri olmuşdur. İrəvan quberniyasında milli mətbuatın yaranması məhz onun adı ilə bağlıdır.

Mirzə Cabbar 1885-ci ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində doğulmuşdu. İrəvan quberniyasında mədəni həyatın dirçəlmə-sinin, teatr tamaşalarının və müsəmirələrin keçirilməsinin aktiv təşkilatçısı və iştirakçısı idi. Ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin”in meydana gəlişi digər mollanəsrəddinçilər kimi, Cabbar Əsgərzadənin də yaradıcılıq yolunu dərhal müəyyən edir, mövzu, ideya üslub axtarırları uzun sürmür. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Əli Möcüz, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əli Razi Şəmsizadə və Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin başqa yaradıcı ziyalıları ilə bir sırada addımlayan görkəmli satirik sənətkar Cabbar Əsgərzadənin “Molla Nəsrəddinin”in Qərbi Azərbaycanda geniş şəkildə yayılmasında, geniş oxucu rüporuna çevrilməsində, abunəçi sayı-

nın artırılmasında misilsiz xidməti var idi. O istər “Molla Nəsrəddin”də, istərsə də Cənubi Qafqazda nəşr edilən ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında İrəvanın ictimai, ədəbi-mədəni həyatının işıqlandırılmasında fikri aydın, mühakimələri cəsarətli bir jurnalist kimi tükənməz enerji ilə çalışmışdır. 1918-ci ilə kimi İrəvanda yaşayıb-yaratmış bu böyük tarixi və ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılığı xalqımızın ictimai-siyasi taleyi ilə bağlı olub, onun ictimai-pedaqoji, ədəbi fikri tarixində ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Cabbarın sadə ana dilində yazdığı şeirlər, felyetonlar, hekayələr el dərdi, xalq həyatı və təfəkkürünün parlaq ədəbi güzgüsü olmuşdur. Ədəbiyyatımızda Mirzə Ələkbər Sabir satirasının və didaktikasının təsiri altında yaradıcılığa başlayıb bir sıra şeir nümunələri yazmış Cabbar Əsgərzadənin mühərrirlik və yazıçılıq fəaliyyəti, keşməkeşli həyatı, zəngin yaradıcılıq yolu, milli fikrin, mətbuatın inkişafındakı xidmətləri lazımı səviyyədə araşdırılıb öyrənilməmişdir.

“Lək-lək”in digər müdir və nəşiri Mirməhəmməd Hacı Mir Əsədullazadə Mirfətullayev İrəvanda milli intibahın önündə gedən, mütəfəkkir qələm sahibləri ilə çiyin-çiyinə xalqına xidmət göstərən maarifpərvər ziyalılarımızdan biri olmuşdur. O, 1882-ci ildə İrəvanda anadan olmuşdur. Dramaturq, publisist, nəşir Mirməhəmməd Mirfətullayev İrəvanda maarifpərvər, yüksək təhsilə malik, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, xeyirxah ziyalı və böyük nüfuz sahibi kimi tanınırdı. Onun 1911-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində 3 pərdəli “Qaradan artıq boyaq olmaz”, “Kərbəlayi Güzəməlinin övrəti” dram əsərləri, 1916-cı ildə İrəvanda “Lyus” mətbəəsində “Kefcil və kefcillər” 4 şəkilli musiqili komediyası çap olunmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvanda ana dilində ilk mətbuat orqanı olan “Lək-lək” Mirməhəmməd Mirfətullayevin maddi və mənəvi dəstəyi ilə işıq üzü görmüş, o, jurnalın bütün ağırlığını əməl dostu Cabbar Əsgərzadə ilə birlikdə öz çiyində daşmışdır. Qərbi Azərbaycanın mətbuatı tarixinə nəzər yetirərkən İrəvanın görkəmli ziyalıları tərəfindən yaradılmış “Lək-lək” satirik jurnalı həmin dövrdə xalqımızın, onun milli məfkurəsinin, ideologiyasının, mədəniyyətinin inkişafında özünəməxsus rola malik olmuşdur. “Lək-lək” bağlandıqdan sonra İrəvanda yaşayan azərbaycanlı ziyalıların ciddi söylərinə baxmayaraq, 1917-ci ilə kimi heç bir qəzet və jurnal nəşr edilməmişdir.

NÜVƏDİNİN UZAQ-YAXIN TARİXİ VƏ DAŞ YAZILI ABİDƏSİ BARƏDƏ

Nüvədi, adına antik şairəmiz BİDA HƏMMƏDANİNİN 3200 il bundan qabaq yazılmış şeirində rast gəldiyimiz ARAZ (ARAKS onun yunan variantıdır) çayının sol sahilində Zəngəzur sıra dağlarının cənub ətəklərindəki lokal Dinis – Çanpeki və Zərdəböyrü-Miyanbutun dağ silsilələri arasında yerləşmiş qədim yaşayış məskənidir.

BİDA HƏMMƏDANİNİN KÜR və ARAZ barədəki sətirləri belə səslənir: “ƏRİDƏ UDSIZ KÜR DEYƏ Kİ, ARAZU DEYƏ, GƏLƏ EDƏ SAVAB, HUNCA DEYƏ, BARI HUNCA DEYƏ...”.

Şairə bizim kimi doğulduğu Kür-Araz ovalığının həsrətinin əriməsini arzu edir. Yəqin ki, ərə getdiyi uzaq Həmədanda. Poema irihəcməlidir.

Əfsus ki, kəndin tarixi barədə, dəqiq yarandığı əsr və ya il barədə də məlumatımız yoxdur. Vaxtilə qocalarımızın danışdığı nağıllara görə, Nüvədi onun ətrafında mövcud olmuş KAZIMLI, KASILI, QAREYSİMAN, QƏRCİNİK, KƏND ÇAYI, TERVƏNİT, ANĞİZET, ATAMAN və SULTAN SƏLMƏ kəndlərinin əhalisinin, müxtəlif səbəblərdən öz qədim yaşayış məskənlərini tərk etmək məcburiyyətində qalaraq gur və sərin, sağlam suyu olan DƏHNƏ qırağında köç salmışların yaratdığı kənddir. Və ona görə də ora NOU VADİ adlanıb.

Rəsmi arxeoloji qazıntılar aparılmasa da, elə kəndin yenilənən dövründə evlərin, demək olar, 80%-nin inşasında bilavasitə iştirak etmiş kəndin sakini Usta Vəlinin özünün dağ belini 7 metr dərinliyində yararaq Sələnc çayının suyunu aşırıb, Ören dərədə cənnət bağlar saldığı və bu amacla gələcək bağ üçün yeri qədim məzarlardan təmizləyərkən Qareysimandakı qazıntılar zamanı (1924-1930) dağın döşündə aşkar etdiyi bir çox qəbirlərin açıldığından həmişə söhbət salardı. Və danışardı ki, onların çoxu küp qəbirlər idi və iri küplərin içərisində isə yarımoturmuş formada insan çəpərələri, sümük nəşləri və ya skeletləri olurdu. Və bu o demək idi ki, bu ərazi ən qədim insan məskənlərindən biri olub.

Amerika alimi məşhur şumersünas Samuel Noy Kramerin gil yazılardan etdiyi bir tərcüməyə 1994-də Sietldə rast gələndə ayaqlarım yerə yapışdı. Mixi yazılı mətnə HARALI adlı yerdən söhbət gedirdi. Orada deyilir:

Tariyel AZƏRTURK (ƏLİYEV)

*ABŞ Şumeroloq, Biokimya elmlər doktoru,
pedaqoji elmlər doktoru*

**“TÜKRİŞ TORPAĞI SİZƏ HARALIDAN
QÜVVƏTLİ MİS GÖNDƏRƏ BİLƏRMİ?**

**MAĞAN (MUĞAN – T.A.) TORPAĞI
SİZƏ LYAPİS LAZURİ* GÖNDƏRƏ
BİLƏRMİ?”**

Dediyim kimi, tərcümə Amerikanın dünya boyu tanınmış alimi S.N.Kramerindir. O, tərcüməsində Nüvədinin “TÜKRİŞ” – TÜRKİŞ – TÜRK torpağı olduğunu və bizim HARALIDA hələ 4-5 min il bundan qabaq da MİS çıxarıldığı faktından danışır. Muğanda da lyapis lazuri* (*göy rəngli lazurit mineralı) kimi yarımqiymətli daş çıxarıldığını sübut edir.

Bəlkə də, Kramerin tərcüməsinə görə, Amerika ədəbiyyatı “Azərbaycanı dünyada tarixdə ilkin mis istehsal edən ölkə” kimi təqdim edir. Bu məlumatı da adətən, adımızı heç yerdə çəkməyən xarici ədəbiyyatda nəyinsə bizə məxsusluğunun etirafı kimi görəndə sevincimin həddi-hüdudu olmadı.

Daha maraqlı bir fakt da diqqəti cəlb etməyə bilmir. Haralıdan az yuxarı SƏTİ DALANI adlı

toponimin varlığı da adamı xəyal dünyasına qərç edir. Əgər Şumer dövrü HARALIDA lazuri mineralı çıxarılıb Babilana aparılırdısa, niyə eradan əvvəl 1290-1279-cu illərdə taxtda oturmuş Yegipetin 19-cu fironu İ SETİ bu təbii vardan, zəngin təbii ehtiyatdan imtina etməliydi ki? Məlumdur ki, Yegipetin digər daha məşhur fironu II RAMZESİN atasının adı SƏTİ (SETİ) olub.

Və son dövrlərdə Almaniyanın Tübingen Universitetinin əməkdaşlarının verdikləri məlumata görə, fironların DNT üzrə haploqrup analizləri sübut edir ki, guya Misir fironları türk əsilli olublar. Lap türk olmasaydı da, SƏTİ də Şumer ulularımız kimi **Haralidan** lazuri mineralı çıxarıb at-qatırla Qara dəniz limanlarından birinə qədər (indiki Poti) daşıdırar, oradan isə yelkənli gəmilərlə Misirə çatdıra bilərdi. Öz adını isə “İncil”in NOD adlandırdığı bizim kənddə – Nüvədidə SƏTİ DALANI adında yaşada bilərdi.

Xəritə 2. Nüvədi. Kənddən azca şimal-qərbdə əsrlər boyu Nüvədi evlərinin divarlarını bəyaz edən “Ağ torpaq” mənbəyi HARALI, SƏTİ DALANI və TAXTALAR. Ağ çərçivəyə alınblar. Qırmızı nöqtələr kəndin ərazisindən De Qollun babası De Qoll kompaniyasının istismar etdiyi və boş mağaralar olan mədən yerləri.

I şəkildəki Firon Sətinin əyinbaşında bərç vuran daş-qaş NODUN-NUHADİNİN TAXTALARIN'dan daşayıb apardığı təbii filizlər hesabınadır.

Nüvədinin Haralı ərazisindəki daha bir coğrafi quruluş düşüncəni rahat buraxmayıb, buraxmır. Haralının və Səti dalanının arxasındakı TAXTALAR adlı yerin qəribə strukturu. Adından görünüyü kimi, TAXTALAR gerçəkdə sanki dağın döşünə 20-yə qədər “taxtanın” pilləkən formasında düzöldüyü azman səkilərdən ibarət bir yerdir.

Xəritə 2.-dən göründüyü kimi, TAXTALAR (sonralar daima taxıl əkilən ən iri zəmi sahəsi olub) özünün qəribə səth quruluşu ilə bizləri təəccübdə buraxardı. İndi zənnimə bir ideya gəlir ki, deyək, tarixin Şumer və ya Seti dövründə orada səthdən dağ-mədən işləri aparılmış və bu yer o cür terrasvari şəkil almışdır. Terrasın yanlarına baxanda da aydın olur ki, mədən sahəsinin səthi torpağı 20-25 metr qalınlığında daşındığından bu sahə sanki yanlardan kəsilmiş kimidir. Səkilərin itməkdə olan izləri dağ-mədən işlərinin, həqiqətən də, 3-4 min il bundan qabaq – lap Seti dövründə

aparıldığı təsəvvürünü yaradır. Çoxsaylı terraslar təbiətin tektonik sıxılmasının nəticəsinin deyil, məhz insan əlinin və ağır əməyin məhsulu təsirini bağışlayır və tarixin işartı dövrlərində orada mis, molibden və digər əlvan metallar istehsal edildiyi qənaətini gücləndirir.

Onun qarşısında – təqribən 3-4 km şimal-şərqdə Məmədem adlı bir dərədə hər biri 130-150 metr dərinliyində 2 horizontal şaxtanın varlığı, həqiqətən də, bu yerlərin əlvan metallarla zənginli-

yindən xəbər verir. Onlarda vaxtilə mis istehsal edilirmiş.

Xəritə 3. Nüvədinin düz qarşısında Arazın sağ sahili Güney Azərbaycanda Oruc kəndindəki bu cür terrasvari işləmələr də Misir dövrünün izləridir. Taxtalar adlı torpağın bu növ istismarı Meğri rayonunun qonşu Aldərə kəndinin yaylaq ərazisində də mövcuddur. Şübhəsiz, bu uzaqlıqdan gələn istismarçılar tək bir Nüvədi ilə kifayətlənə bilməzdilər.

“İNCİL” YAZIR Kİ, ADAMIN BÖYÜK OĞLU Torpaqda əkib becərən KAIN (XAIN). Yəhudicə “əldə olunmuş” (приобретённый) mənasındadır) PAXILLIQDAN KİÇİK QARDAŞI ABELİ (ƏBİLİ) ÖLDÜRƏNDƏN SONRA (guya Allah ona daha çox diqqət yetirmiş – Əbil qoyunçuluqla məşğul imiş), ALLAH ONU EDEN bağlarından şərqdə yerləşən NOD adlı zəhərli ilan-çayanlarla dolu, daşlı, qayalı, susuz, ilan mələyən bir dərəyə sürgün edir.

“4.15. Then the Lord put a mark on Cain so that no one who found him would kill him. 16. So Cain went out from the Lord’s and lived in the land of NOD, east of Eden”.

17. Cain lay with his wife, and she became a pregnant and gave birth to Enoch. Cain was then building a city, and he named it after his son Enoch. 18. To Enoch was born Irad, and Irad was the father of Mehjael, Mehujael was the father of Lamech. (The Holky Bible New Intl Version, Zonderwan Bible Publishers GrandRappids, Michigan, 1984, s. 6.).

Kəndimizin Baş dərə mənasını verən SAR DƏRƏSİNƏ açılan uzun dərələrdən biri, həqiqətən, susuzluğuna görə İLANBAĞIRAN DƏRƏSİ adlanır. Qədim kənd yeri QƏRÇİNİYİ – əslində, QAR ÇİNNİYİ (Cinlər mağarası, Cinlər dərəsi mənasında) kəşib keçir.

“BU VADİDƏ YEGANƏ YAXŞI ŞEY ORANIN ÇEŞİDLİ, DADLI və ƏTİRLİ MEYVƏLƏRİ İDİ” deyərək “İNCİL” əlavə edir.

Susuz Nüvədidə yetişdirilən meyvələr çeşidliliyi və təmi ilə, doğrudan da, ayrı aləm idi. Xainin sürgün olduğu yer – adı ilə də, bütün təbii təsviri ilə də bizim NÜVƏDİYƏ NUH VADİYƏ tamamilə uyğun gəlir.

Vaxtilə dünya alimləri hesab edirdilər ki, “İncil”də yazılanların çoxu mifdir. Sonralar müəyyən etdilər ki, yox, əslində, “İncil” tarixin müəyyən hadisələri üçün kompasdır. Orada yazılan şəxs və yer adları, doğrudan da, mövcud olub,

hadisələr baş verib. Və çox tarixi nəsnələr aşkar olundu, olunur.

Nüvədinin itirəndən sonra (Avqust 1991) mənim təşəbbüslə Nüvədinin yer adlarını toplamağa başladım, xəritəsini hazırladım. Mən topladıqlarımı və çəkdiyim xəritəni göndərərək, Bakıda yaşayan qardaşım rəssam Fəxrəddin Vəlidən xahiş etdim:

“– Sən Allah, qardaş, hələ ki bu yerləri tanıyanlar dünyalarını dəyişməyiblər, kəndimizin bu toponimlərini tamamilə. Xəritəni daha təkmil buraxdır. Biz dönsək, yaxşı, dönəmməsək ata yurduna, gələcək nəsillər ora qayıdacaqlar, qoy heç olmasa yer adlarını xəritə, siyahı ilə bərpa edə bilsinlər. Əllərindəki yazdığımız qəbalə ilə. Nəsillərarası bağ qırılmasın. Hər halda, bizə rəhmət oxuyanları tapılar”.

Sağ olsun Fəxrəddin bəy, bir azdan sonra Nüvədidəki 700-ə qədər adı bir-bir topladı. Əlyazmasındakı siyahının bir surətini də, nəşrdən buraxdığı xəritənin bir dənəsini də mənə göndərdi. Mən də hamısını kompüterdə yığdım.

* * *

İndi bir neçə gündür fikirləşirəm, əgər “İNCİL”İN Kainlə bağlı dedikləri bizim kəndlə uyğun gəlirsə, o zaman bizim yer adları arasında mütləq XAINİN adını saxlayacaq toponim qalmalıdır. Niyə də qalmasın, kənd ki öz ismini qoruyub saxlayıb... Və 700 toponimi gözdən keçirdim. Hamı dünya alimləri belə edir. Və sonda həqiqəti ortaya qoyurlar.

Doğrudan da, Nüvədidən 7-8 km şimalda qədim kənd yeri olmuş KƏND ÇAYININ qabağında XƏNCAVAR adlı bir dərə mövcuddur. Neçə illərdir onun nə demək olduğunu araşdırırıq, araşdırıram. Mən onu Xəncərvari – Xəncərə bənzər kimi açıram.

Amma bəlkə də, o, XAINİN adı ilə bağlıdır.

Kənd çayından (xəritədə qırmızı dairəliklər qədim kənd yerləridir) bir az yuxarıda kəndin SAR DƏRƏSİNƏ açılan dərə, əslində, “XAIN CİVAR” olub. Min illər ərzində

XAINCİVAR>XƏNCAVAR şəklinə düşüb. Təbiidir. İnsan övladının yaşadığı bu dərə azacıq suludur. Yazda bol olub Sələng çayına qarışsa da, yayda dərə ağzındakı dərin qumsallıqda batır, quruyur.

Ancaq dərə öz adını orada məskən salmış XAINDƏN ala bilərdi. Ona görə XAIN CİVAR deyiblər ona. Yəni:

XAININ MƏHƏLLƏSİ, YERİ, XAINƏ MƏXSUS KƏNDƏTRAFI YER, QONŞU XAIN, YAXINLIQDAKI XAIN və s. (Civarin mənalarıdır) (Xəritədə – ağ çərçivədə – “Xainin həbs yeri” kimi gedir).

Xəritə 4. Nüvədinin SAR (BAŞ) DƏRƏ boyu toponimləri və Xainin sürgün olduğu yer XƏNCAVƏR – XAINCİVAR dərəsi Cəvğit yaylağına (vaxtilə kənd olub) gedən vaxt, biz bu dərədən keçir, sərt Ombeli zəmisini dağını qalxır və oradan Cəvğit ayağındakı QILQILA adlanan bulağa yellənirdik. Oralarda su yerdən pıqqıldayıb çıxır, çoxlu mis paxırı (CuSO 4) ilə Cəvğitin bol Dəhnə suyuna qarışırdı.

Xain orada arvadı ilə yatır deyə, kitab əlavə edir. Onun bir oğlu olur, adını Enok (Ön ok – ox-T.A.) qoyurlar. “Kain onun adına orda şəhər salır”. İndi vəzifə, Ön Ok-a bənzər şəhərin yerini tapmaqdır.

SAR DƏRƏDƏ “PEYĞƏMBƏR İZİ” adlı sal qayalar yatırdı yerdə (xəritəyə bax). Güman etmək olar ki, bu izlər Bəşərin Ulu Atasını ADAMIN, Kainin və ya Enokun bədən izləri olub. Allah özü onların qüdsal izlərini min illərə yadigar qoya bilərdi. Uşaqlıqda bu izlərə baxmaqdan, üstündə uzanmaqdan doymazdıq. Sanki bir xətt boyu düzölmüş üç daş üstündə uzanmış nəhəng bir Adamın baldırları aşağıdan birincidə, dal yancaqları ikincisində və kürəyi ilə başının arxa hissəsi sonuncu daşda əks olunmuşdu. Yorulub su

sərinliyində azacıq mürgülmüş peyğəmbərin izlərinə müqəddəs varlıq kimi baxırdıq. (Dünya turistləri üçün cəlbəedici obyekt).

Kain onu sürgünə göndərəndə o, Allaha gileyənir – “Verdiyən cəza çox böyükdür. Onu çəkməkmi olar? Sən məni torpaqdan da, özündən də qovursan. Sürgün həyatı yaşayacam, sərgərdan olacam, bundan sonra kim məni görsə, öldürəcək bu an”.

Allah dedi – “Qoy Kaini öldürən hər kəs özünün yeddi dəfə daha ağır cəzasını alsın”. Və Kain Allahdan uzaqlaşdı NOD adlı sürgün yerinə getdi. Orda Kain öz arvadı ilə yatdı. Onların bir oğlu oldu. Adını Enox qoydular. O, bir şəhər salıb, adını oğlunun şərafinə Enox qoydu.

“İNCİL” yazır ki, EDEM bağlarının yanında PİSON və QIXON çayları axırdı. Adlar yəhudicədir. İngilis alimi DEVID ROL isə FİSON’un JEYHUN və QIXONUN ARAZ olduğu qənaətinə gəlir. O cənnət bağları EDEMİN indiki TƏBRİZ şəhərinin altındakı münbit torpaqda batdığı konsepsiyasını tarixi dəlillərlə sübut edir.

Bunları nəzərə alsaq, Allahın Xaini Cənnət bağlarından acza şimalda yerləşmiş CƏHƏNNƏM dərəsinə (Nüvədidə dərələrdən birinin adıdır – CƏHƏNNƏM DƏRƏ – Araza açılır) sürgün etməsi ağlabatandır. Bununla Yaradan ona ikiqat cəza verirdi. Və bu dəlil də NOD’un bizim NUHADİ (NÜVƏDİ) olduğuna inamı artırır.

Şəkil 1. Həmzə Vəlinin Qarqa daşı dağında aşkar etdiyi yazılı daşlar

NÜVƏDİ QARQA DAŞI DAŞ YAZILI ABİDƏLƏRİ

Təqribən 1982-ci ildə müəllim, şair və tədqiqatçı qardaşım Həmzə Vəli (Əliyev) Nüvədinin güney qarşısında ucalan təqribən 1000 metr hündürlüyündəki sıldırım qayalarla zəngin, çılın-çılpaq Qarqa daşı adlanan dağında Səngər adlı alt zirvəsinin arxasında yazılı daşlar silsiləsi aşkar etmişdi. Nüvədiyə səfəri zamanı digər qardaşım Fəxrəddin Əli kitabələrin olduğu yerə qalxmış, Həmzə müəllimlə birgə onların keyfiyyətli fotolarını çəkmişdi.

Yazının Orxon-Yenisey runi əlifbası əsasında sağdan sola transkripsiyası müəllifin zənnincə belədir:

“ON ÜÇ OK ERİNC AY ES. VƏ ERİNC ES ƏR ODSAN, ÖGÜN!

EN ƏR AZ. EKÜC BEK ERİNC ƏR AZ EL. BERT”

Açılışı:

1. On üç ok (tayfasıdır) de, dost. Dedi, elədir, dostum.

Ər, Odsan, ögün.

2. Alisən Ər Az. Bəy Az elinin varlığı ilə öyündü. Bert – hədiyyə*.

IX-XII əsrlərin ərəb səyyahları Azərbaycan və onun bəzi yerləri barədə qısa məlumatlar verirlər. Onlardan biri bizim üçün əlahiddə maraqlıdır. X əsr ərəb səyyahı Əbu Duləf Misər öz yazılarının birində Tiflisdən gəlib Ərdəbilə getdiyi yolun Zəngəzur bölgəsindən keçdiyini xatırlayır:

“Tiflisa səfərdən sonra mən geri, Ərdəbilə qayıtdım. Ərdəbilə yol üstündə bir neçə dağdan, məs, Vayzur (indiki Hayotzor – T.A.), Qaban, Xaçin, Ərrub, Həndən (əslində, orda indi də kənd kimi duran Hənddən demək istəyib – T.A.) və Bəzzeyindən (Qafanın vaxtilə Gəzbel adlanmış qala dağından – T.A.) keçdim. Yaxından Araz çayı axır və bu çay axarı boyunca o vaxta qədər heç yerdə görmədiyim əla nar bağlarına rast gəldim”.

Bu ərazidə “Araz boyu kəndlər”dən yalnız NÜVƏDİDƏ və onun qarşısında Arazın bu tayında olan ÜŞDÜBÜNDƏ zəngin şirin nar bağları olub tarixən, var bu gün də. Bu cümlə özü göstərir ki, Misər bizim kənddə də olub: “... o vaxta qədər heç yerdə görmədiyim nar bağlarına RAST GƏLDİM”.

Demir ee nar bağları barədə eşitdim. Açıq deyir “rast gəldim”. Bu o deməkdir ki, müəllif o yerlərə ayaq basıb.

ՅԻ ՆԻՃՅԻՆՅԻՆՅԻՆՅԻՆ
ԵՆ ԵՐ ԱԶ. ԵԿՅՑ ԲԵԿ ԵՐԻՆԸ
ԵՐ ԱԶ ԵԼ. ԲԵՐՏ”

Şəkil 2. Həmzə Vəlinin sağdakı daşda aşkar etdiyi səsələr:

Xəritə 5. Rusiya hərbi kartoqraflarının 1847-də tərtib etdikləri bizim mahalın dəqiq xəritəsi də maraqlıdır.

I Şah Abbas dövründə Nüvədi Cənubi Azərbaycandakı Qaradağ mahalının Astamal bölgəsinə tabe imiş. Bu, bizim ulu babamız Məlik Əbilin məhkəməsinin Astamal xanı İbrahim xan tərəfindən qurulması, dar ağacına qaldırılarda bizə gəlib çatmış Nüvədiylə bağlı çəkdiyi 4 bayatısı ilə təsdiq olunur.

1890-cı ildə bizim yerlərə ekspedisiyaya göndərilmiş bir rus zabiti Tiflisdə nəşr olunan “Kavkazskiy vestnik” qəzetində yazır ki, Meğri, Əldərə, Astazur təbii bol suları ilə yaşayış üçün yararlı vadilərdir, lakin su çatışmazlığından Nüvədidə yaşamaq olduqca çətindir.

Fransız mənşəli İsveçrə rəssamı, səyyah, arxeoloq, etnoqraf və naturalist Dyübua de Monpere 1840-cı ildə çəkdiyi əsərə “Селение Нугади в долине Алагез, Эриванское ханство” adını versə də, şəkildəki kəndin bütün tamlığı ilə bizim NÜVƏDİ olduğuna şübhə yoxdur. Əsər sanki kəndin fotosudur. O vaxt kəndimiz rus bölgüsünə görə, artıq Cəbrayıl qəzasının Zəngilan mahalına tabe idi. Bu unikal əsər bizi 180 il qabaqkı doğma kəndimizə aparır.

Onun ön plandakı Pir(i) Dərəsi məhəlləsi, Ağıl Düzündəki günəşləndiyimiz Sarı qayalığı, sağda Quzey məhəlləsi və ~ Örüşü və zirvədə Dinis dağı, dərənin sol tayında uzaqda Kəlbəli məhəlləsi və nəhayət, soldakı Səngər və Qarqa Daşı adlanan

dağı və lap uzaqda Kəhriz bağları üstündəki Zərdəböyrü aşırımı ilə yüz faiz bizim NUVƏDİDİR.

İsveçli rəssam qeydlərində yeri səhv salıb. Gözəl yadigar qoyub bizə.

Bir də Zəngəzur dəhlizinin aparıcı hissəsi olan NÜVƏDİNİ ya zorla almaq, ya Qafan həndəvərindəki kəndlərin birinə dəyişmək lazımdır.

NÜVƏDİ Adamın Kain (Xain) adlı böyük oğlunun sürgün olunduğu dünyanın ən ilkin yaşayış məskənidir.

Təkcə HARRAN şəhərinə görə Türkiyəyə ildə milyonlarla əlavə tursit axını var. Niyə ki, İbrahim (Abraham) orada bir neçə ay ayaq saxlayıb və dünyasını dəyişmiş atası TERAHI (Qur`anda Azər) orada dəfn edib. İndi yüz minləri ora cəlb edən müqəddəsin bu qəbridir.

Köçə bilsəydik, NOD-NOHADİ-NÜVƏDİNİ də sizin rəhbərliyinizlə söküb yenidən qurar

Şəkil 3. Monperenin çəkdiyi Nüvədi.

(məndə qurulacaq hər şeyin şəkilləri, sxemləri var) və HARRAN kimi təbliğ edib turistləri ora cəlb etmək olardı. Kainin atası ADAMIN da bizim dərədə daş üstündə ayaq izləri durur. Ora oğlunu görməyə gəlmiş ADAM Babamızın ayaq izlərini Sar Dərə sal daşları hifz edib saxlayıblar. Ora biz PEYĞƏMBƏR İZİ deyirdik.

QƏBİRLƏR DƏ QƏRİBLƏŞİR

*Vedinin yanı dağlar,
Ürəyi, camı dağlar.
Burda bir el var idi,
Siz deyin, hanı, dağlar?!*

Bir də bu elin yaralarına isti nəfəsiylə məlhəm qoyan bir oğul vardı. “Qarlı aşırım”dan oğuz ellərinə hay salan, cığa boyda qələmilə toplu-topxanalı sovet imperiyasına meydan oxuyan bir oğul. Ürəyinin bir guşəsində Abasqulu bəyə, birində Kərbəlayi İsmayıl heykəl qoyan Fərman Kərimzadə.

Fərman Kərimzadə 1937-ci ildə doğulmuşdur. O illərdə ki, Stalin repressiyasının dalğaları Qərbi Azərbaycandan üzü bəri bütün Azərbaycan məmləkətini bürümüşdü. Bu məmləkəti sevənlər ya güllələnir, ya ömürlük həbs olunur, ya da sürgün edilib Azərbaycan üzünə həsrət qalırdılar. Ulu Yaradan Fərman Kərimzadəni belə məqamda bəxş etmişdi Azərbaycana. Bəxş etmişdi ki, 37-cilərin yeri boş qalmasın. Amma onun ağrı-acılı günləri 37-ci illərindən də erkən başladı. 10 il sonra 1947-ci ilin dekabrında Qərbi Azərbaycanın erməniləşdirilməsinə xidmət eləyən Arutyunov indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki azərbaycanlıların oradan köçürülməsi xahişi ilə İosif Stalinə məktub ünvanladı. İki həftə keçməmiş Stalin Kremldə SSRİ Nazirlər Sovetinin “Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasından kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 sayılı qərarını imzaladı.

Həmin qərara əsasən, 1948-50-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan, öz dədə-baba yurdundakı doğma ocağından 100 min azərbaycanlı Kür-Araz ovalığına deportasiya olundu. Onlardan biri də İsmayıl kişinin 12 yaşlı oğlu Fərman idi. Beləcə bir əli ilə millətçilərə sığal çəkib “millət atası” adını alan İosif Cuqaşvili o biri əli ilə yüz minlərlə Fərman kimilərimizin deportasiyasına fərman verirdi.

1949-cu ildə Böyük Vədi kəndindən zorla çıxarılan İsmayıl kişinin ailə üzvləri də yüz minlərlə soydaşımız kimi yük vaqonlarına

Tamxil ZİYƏDDİNOĞLU,
*“Bütöv Azərbaycan” qəzetinin təsisçisi və
baş redaktoru,
Qərbi Azərbaycan Ziyalılar Şurasının üzvü*

doldurulur. Didərginlərimizin dəmir karvanındakı ağrı-acılarını yaşayan Fərman Kərimzadə növbəti milli-tarixi faciəmizə şahidlik eləyə-eləyə Yevlax rayonundakı Mal Binəsi kəndinə köçürülür. Yevlax arxivindən verilən məlumata görə, buraya uyğunlaşa bilməyən Kərimzadələr Beyləqan rayonuna üz tuturlar. Şura hökumətindən gördükləri, xalqının gözü önündə yaşanan faciələri Fərmanı erkən yaşa doldurub kamilləşdirir. Milli-mənəvi dərd yükünə çiyin verə-verə boy atır, müdrikləşir. Qələminə tapına-tapına Azərbaycanın bütövlüyünə boylanır. Şura hökumətinin dünyaya meydan oxuduğu 60-cı illərdə “Axırıncı aşırım”dan ekrana çıxaraq qəhrəmanın dili ilə “Mən belə hökuməti tanımıram”, – deyir.

Doğma od-ocağından didərgin salınan Fərman Kərimzadənin yeganə təsəllisi Vədiyə getmək, ağrı-acısını el-obasında qurulan bəsətlərin şirində əritmək idi. Tale bunu da ona çox gördü. Erməni-rus məkri ilə qədim-qayım elləri yenidən pərən-pərən düşdü. 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan baş alan didərgin axını, çovğunluboranlı dağlarda qırılıb çatılan tifillərin, qocaların ah-naləsi, heç yana çatmayan fəryadları Fərman

Kərimzadənin varlığına qənim kəsildi. O, soydaşlarının düçar olduğu məşəqqətləri öz şəxsi taleyinə köçürdü. Bakıda, Moskvada səlahiyyətli qapısını döyə-döyə məkrli siyasətin qurbanına çevrildi. Şəhid oldu.

Bəli, şəhid oldu Fərman Kərimzadə. Azad, müstəqil, bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizələrdə, qələm cihadında, söz döyüşlərində aldığı “söz güllələrindən, dil yaralarından” şəhid oldu. Artıq 36 ildir ki, onun səsinin, nəfəsinin həsrətindəyik.

Əslində, Fərman Kərimzadənin üzünü görməmişdim. Heç səsinə də eşitməmişdim. Təkcə nəfəsini duymuşdum. Bütöv Azərbaycan təşnəli, Təbriz nisgilli yurddaş nəfəsini. “Xudafərin körpüsü”ndən duymuşdum bu xoş nəfəsi, bu Təbriz namusuna hopan, ruhumuza-qanımıza, iliyimizə işləyən isti nəfəsi.

Mənim qüdrətimdə deyil onun yaradıcılığına baş vurmaq, dodaq tərpedib Fərman Kərimzadə şəxsiyyəti haqqında söz demək, onun bir-birindən gözəl şah əsərlərini təhlil etmək. Sadəcə, şəhid ziyalımızın adını anmağı borc bildim. Borcunu ödəmək üçün tanımadığım bir ünvan-Binəqədi qəbiristanına üz tutdum. Ziyarətə əliboş gəlmişdim. Şəhid analarının göz yaşları ilə sulanmaqdan ağırlaşmış qərənfilə onsu da ağır olan sinə daşına yük eləmək istəmirdim.

Avtobusdan yolayrıcında düşdüm. Soraqlaşmaq üçün kimə yaxınlaşdımsa, yolunu dəyişirdi. Elə bil nədənsə həmin gün hamı məndən qaçırdı. Axır ki, bir küçədən yol aldım. Tərslikdən bu da “Gülüstən” küçəsi imiş. Tarixi

ayrılığımızın şahidi olan Gülüstən. Bu da bir tale işiymiş deyib, yoluma davam elədim. Xeyli gedəndən sonra qarşıma bir hamilə gəlin çıxdı.

– Oğul anası bacım, mənə qəbiristanın yolunu göstər, dedim: – Yolu göstərib, – qabaqdakı döngədən dönərsən, – dedi. Döngədə 7-8 yaşlarında bir oğlanla rastlaşdım. Yolun davamını da o göstərdi. Allahıma şükür elədim. Ona görə şükür elədim ki, Fərman Kərimzadəyə aparən yolu dünyanın pisliklərinə bulaşmayanlar göstərdi. Belə yollar həmişə müqəddəs olur. Bu yol məni bir çiçəklə tərəyə apardı. Çiçəklərdən dəstə tutdum. Çox dolaşdım, ziyarətəgahımı tapa bilmədim.

Qəbir daşlarının hamısı görünürdü, mənim axtardığımdan başqa. Taqətdən düşüncə gəzdim, axtardım. Ayaqlarım sözümə baxmayanda qıy vurub dəlicəsinə qışqırdım, ey, hardasan, ay Azərbaycanın hər yerindən görünənəm?!

Səsimə bir quş pərvazlandı. Ömrümdə bu biçimdə, bu yaraşıqda, bu gözəllikdə quş görməmişdim. Quşun qalxdığı yerə gəldim. Təəccüb, heyrət, giley-güzar, umu-küsü, sevgi dolu qərrib baxış məni yaxın buraxmadı. Fərman Kərimzadənin baxışları idi sual dolu o baxışlar. O baxdıqca mən acizləşdim. Acizliyimi gizlətmək üçün yerimi dəyişdim. Yerimi dəyişə-dəyişə özüm də bilmədən qəbrin başına dolandım. Dolandıqca ona bağlandım, o doğma baxışların seyrindən çıxıb bilmədim. Qulağıma bir səs gəldi, – oğul, gələndə dərdimə dərman gətir! Bu səs anamın səsi idi, səse tərəf yön aldım. Çiynimə qonan qərrib quş isə hələ də qəbrin başına dolanırdı.

İRƏVANLI CABBAR ƏRTÜRK

II Dünya müharibəsi dövründə Əbdürrəhman Fətəlibəylinin yaratdığı Azərbaycan Milli Komitəsinin üzvü olan Cabbar İbrahimov 1915-ci ildə İrəvanın Xaçaparaq (Zəhmət) kəndində doğulub. Xatirələrində doğulduğu kəndin yerini belə təsvir edib: *“Bizim kənd və bölgəmiz Araz çayının şimalında İrəvan xanlığına daxildi. İrəvan xanlığı Qərbi Azərbaycanın bir bölgəsi idi. İrəvanın əhalisinin 90 faizi türklərdən mütəşəkkildi. Doğulduğum kənd İrəvandan 8 km cənubdaydı. Göyçə gölündən çıxan Zəngi çayı kəndimizin yanından axaraq Arpaçay ilə birləşir və Araz çayına tökülürdü”*.

Qacar tayfasından olan Cabbar bəyin ulu babasının adı Əhməd xan olub. Ardıcılıqla: Əhməd xan – Zeynəl bəy – Abdullah bəy – İbrahim bəy – Cabbar bəy. Atası İbrahim bəy Gülüs xanımla evlənib, ilk övlad Cabbar bəy olub. İkinci övladları Əsəd iki yaşında ikən çayda boğularaq həyatını itirib. 1923-cü ildə doğulan digər övladlarına yenidən Əsəd adı qoyublar.

1920-ci ilin iyununda bölgədəki xaosdan istifadə edən ermənilər, Zəngibasar başda olmaqla, türklərin yaşadığı bölgələrə hücum etmiş, nəticədə əhali Osmanlı Türkiyəsinə və Cənubi Azərbaycana köç etmək məcburiyyətində qalmışdı. İbrahim bəy ailəsini Qarsa aparmaq istəsə də, mümkün olmamış, ona görə də Cənubi Azərbaycana keçmişdilər. Fəqət burada da müxtəlif dəstələrin qarətçi hücumlarına məruz qalıblar, nəticədə bolşeviklər İrəvanda daşnakları məğlub etdikləri dövrə qədər iki Azərbaycanın sərhədində tarlalarda yaşayıblar. Bu ərəfədə Ərəblər kəndi civarında olarkən iki yaşlı bacısı Zəhra soyuqdan donaraq vəfat edib. Ermənistanın bolşevikləşdirilməsindən sonra İbrahim bəy ailəsini yenidən kəndlərinə aparıb.

1929-cu ildə orta məktəbi bitirən Cabbar bəy ardınca iki il İrəvandakı Ziraət Texnikumunda oxuyub, 1933-cü ildə ali təhsil almaq üçün Bakıya gedib. Ədəbiyyat fakültəsini qazansa da, ailəsinin istəyi ilə kimya-biologiya fakültəsinə keçirilib. Beş il ali təhsil aldıqdan sonra Basarkeçər qəzasının Zod kəndindəki orta məktəbə direktor təyin edilib. Bir neçə il burada çalışdıqdan sonra İrəvan Pedaqoji Texnikumuna göndərilib. Cabbar bəy məcburi xidmətini bitirdikdən sonra doktorantura

Dilqəm ƏHMƏD

*Azərbaycan Milli Komitəsinin üzvü,
İstanbul Universitetinin doktorantı*

pilləsində təhsil alsa da, Almanyanın Rusiyaya hücumu nəticəsində 23 iyun 1941-ci ildə hərbi xidmətə çağırılıb, 177-ci alaya göndərilib. Onları aparən qatar Uluxanlı stansiyasından keçdiyi üçün sonuncu dəfə ailəsi ilə görüşə bilib.

Ukrayna cəbhəsinə göndərilən Cabbar bəy almanların şiddətli hücumları qarşısında tab gətirə bilməyən rus ordusundan ayrılaraq oktyabr ayında yoldaşları ilə Mariupol şəhərində alman cəbhəsinə keçib. Almanlar onları Azov dənizi sahilindəki əsir düşərgəsinə aparıblar. Xatirələrində düşərgələrdəki ağır vəziyyətdən geniş bəhs edən Cabbar bəy 1941-ci ilin dekabrındakı 200 min əsirdən 1942-ci ilin aprelində sadəcə iki min nəfərin sağ qaldığını yazıb. O, müharibə dövründə qələmə aldığı gündəliyində almanların insan əti yeməyə başlayan erməniləri güllələmələrindən də bəhs edib. Cabbar bəyin sağ qalmasının önəmli səbəblərindən biri də Bakıda ali təhsil alarkən bir az alman dili öyrənməsi olub: *“Əsir düşərgəsinə gəlməyimizin üçüncü həftəsində tərcüman axtarılması ilə bağlı elan asılmışdı... Rusca, almanca və müxtəlif türk ləhcələrini bildiyimi söylədim, məni tərcüman olaraq qəbul etdilər”*. Bu vəzifədə ikən 1942-ci ildə

xəstələnən Cabbar bəy Vyana yaxınlığındakı bir qəsəbədəki xəstəxanaya göndərilib. Sağaldıqdan sonra o, Berlinə çağırılıb, orada türk xalqlarının tarixini mükəmməl bilən professor Mende və azərbaycanlı mayor Əbdürrəhman Fətəlibəyli ilə tanış olub.

1943-cü il noyabrın 6-da Berlində “Kayserof” mehmanxanasında Fətəlibəylinin təşkilatçılığı ilə Milli Azərbaycan Qurultayı keçirilib. Qurultay saat 10-da 300 nəfər azərbaycanlının iştirakı ilə baş tutub. Qurultayın Berlin nümayəndələrindən Məhəmməd Tuğayın təklifi ilə tədbiri 1920-ci il Gəncə üsyanının rəhbərlərindən Cahangir bəy Kazımbəy açıb. Cahangir bəydən sonra Abbas bəy Atamalıbəyov çıxış edib. Ardınca mayor Fətəlibəylinin 1 saat 10 dəqiqəlik çıxışı dinlənilib. Qurultayda Azərbaycan Milli Birlik Məclisi formalaşdırılıb. Cabbar bəy Fətəlibəylinin xarici siyasət və təhsil məsələləri üzrə müavini seçilib.

Bu mühüm qurultayın tarixini yazmaq da Cabbar bəyə qismət olub. Onun redaktorluğu ilə 1944-cü ildə “Birinci Azərbaycan Birlik Qurultayı” adlı broşür çap olunub. Bu əsər “Azərbaycan legionunun səyyar kitabxanası” seriyasından dördüncü nəşr idi. Seriyanın ilk nəşri də Cabbar bəyin İbrahimovlu imzası ilə 1944-cü ildə Berlində çıxan “Azərbaycanın istiqlal mübarizələri” adlı əsəridir. 1945-ci ildə Berlində onun “Doğu türklərinin istiqlal savaqları” adlı kitabı işıq üzü görüb. “Boraltan”da ruslara təhvil verilən azərbaycanlı əsirlərdən Ənvər Qaziyev

istintaqda verdiyi ifadəsində Cabbar İbrahim oğlu Məmmədovun “Azərbaycanda milli hərəkət” adlı əsərindən bəhs edib. Ehtimal ki, bu əsər Cabbar bəy İbrahimovlu imzası ilə çap olunan ilk kitabıdır. Bu dövrdə Cabbar bəy alman cəbhəsində vuruşan Azərbaycan legionunun qəzeti olan “Azərbaycan”da və “Milli birlik” jurnalında İbrahimovlu imzası ilə müxtəlif məqalələr yazıb.

“Azərbaycan” qəzetində onun “Novruz bayramı haqqında”,

“Vətən müdafiəsi və milli saflıq”, “Gənc yazıçılarımızda ana, Vətən və millət hissi”, “Milli ideal, birlik və qurtuluş”, “Biz məğlub olduqmu?”, “Sovetə ümid bağlamaq olarmı?” və s. yazıları dərc olunub. “Milli birlik” jurnalının 6-cı sayında Cabbar bəyin “Azərbaycanın yabancılara qarşı mübarizəsi” adlı məqaləsi fotosəklilə birlikdə çıxıb.

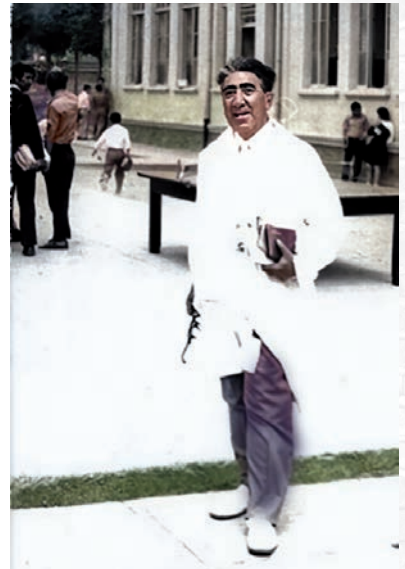
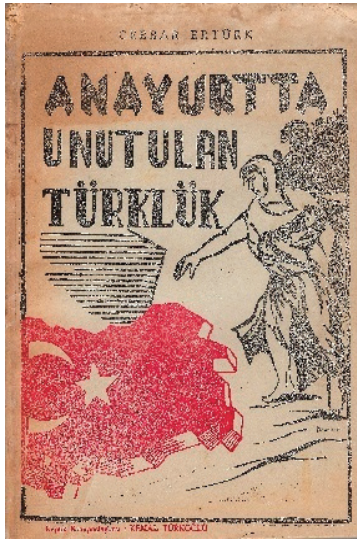
Cabbar bəy xatirələrində və digər əsərlərində Nuru paşa və Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən də bəhs edib. O, Rəsulzadənin Milli Komitənin rəhbəri olmaqdan imtinasının səbəbini bu şəkildə açıqlayıb: “O kritik illərdə Polşada və sonra da Avstriyada olan Məhəmmədəmin Rəsulzadə şəxsən Fətəlibəyli tərəfindən dəvət edildi. “Gəlin bizim Komitə sədrliyini sizə təhvil verim və keçmiş dövlət başqanımız olaraq bizi almanların və digər dövlətlərin qarşısında təmsil edin” dediyi halda, mərhum Rəsulzadənin verdiyi cavab bu oldu: “Mən keçmiş dövlət başqanı olaraq Almaniya

idarəçiliyindəki bir komitənin başqanı olaraq özümü kiçiltməmə”.

Dövrün tanınmış türk ziyalılarından Nejdət Sançar bəy Cabbar Ərtürk barədə yazdığı bioqrafik məqaləsində onun müharibənin sonlarındakı həyatından bu şəkildə bəhs edib:

“...İtaliyanın Milan şəhərinə gələn Cabbar Ərtürk bu məmləkətdəki alman bölüklərinin amerikalılara təslim olması üzərinə amerikalıların əlinə keçdi... Bir müddət sonra Santa Mariya adasındakı türk qaçqın düşərgəsinə aparıldı. Fəqət iki ay qədər sonra ingilislər onu və iki dostunu alıb Bari şəhərindəki suçlulara məxsus həbsxanaya saldılar. Dörd aya qədər qaldıqları bu həbsxanada çox pis rəftar gördülər. İngilislərin məqsədi onların rusiyalı türk olduqlarını təsbit etmək və Moskvaya təslim etməkdə. Cabbar Ərtürk və yoldaşları bunu anladıqları üçün özlərini türkiyəli türk olaraq göstərdilər, təhsil və ya ticarət üçün Avropaya gəldiklərini, müharibədə vəsiqələrini itirdiklərini iddia etdilər. İngilislər bir ipucu əldə edə bilməyincə Cabbar Ərtürk ilə yoldaşlarını sədrləri general-leytenant olan yeddi nəfərdən ibarət ali rütbəli Moskva heyətinin qarşısına çıxardılar. Cabbar Ərtürk bu heyətin qarşısında da türkiyəli olduğu iddiasından vaz keçmədi. Moskva heyəti başda general-leytenantları olduğu halda, rusca ən ağır söyüşləri söyür, bu surətlə Cabbar Ərtürkün rusca bildiyini təsbit etməyə çalışırdılar. Fəqət o bu söyüşləri anlamazlıqdan gəldi və bu surətlə əllərindən qurtuldu. Adriatik sahilindəki Rimini şəhərinə gətirilən Cabbar Ərtürk oradakı ingilis əsir düşərgəsinə salındı və 1946-cı ilin dekabr ayında buradan sərbəst düşərgəyə göndərildi... 1947-ci ildə İtaliyaya misirli bir şahzadə gəlmişdi. Türkünstanlılardan bir neçə nəfər yaşlı mühacir bu şahzadə ilə görüşüb Türkiyəyə qəbul edilənə qədər Misirdə yaşamaları üçün kömək istədilər. Şahzadə kral Faruk ilə təmas qurub işi həll etdikdən sonra 123 nəfər Misirə hərəkət etdi. Bu qafilədə Cabbar Ertürk də vardı. Cabbar Ertürk Misirdə misirlilərin türk düşmənliliyi altında iki il qaldı. Bu arada Qahirə baş konsulluğunda da çalışdı. Misirlilərin bu türkləri Avstraliyaya göndərməsi təhlükəsinin yaranması üzərinə ozamankı baş konsulun hümməti ilə bu bəxtsiz qafilə, nəhayət, Türkiyəyə

göndərildi. Bu surətlə 1949-cu ilin sonlarında Cabbar Ertürk ikinci ana vətəninə qovuşdu”. 1950-ci ildə Türkiyə vətəndaşı olan Cabbar bəy iki il sonra Ayşə Veciha adlı xanımla evlənib. Bu evlilikdən Alparslan (1953), Gülsüm (1954) və Türkhən (1956) adlı övladı olub. Böyük oğlu 1968-ci ildə vəfat edib. Cabbar bəy Qahirədə ikən Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa ilə görüşüb. Bu görüşdə Nuru paşa ona deyib: “*Qardaşımın şəhid olması qəlbimi nə qədər yandırdısa, Azərbaycanın istilasını qəlbimi ondan da çox yandırdı. Qardaşım bir fani idi. Fəqət Azərbaycandakı türklük əbədi idi. Kaş öz həyatımı itirəydim, amma Azərbaycan türklüyün kənarında qalmayırdı*”. Ərtürkün Türkiyədə aşağıdakı kitabları çap olunub: “*Ana yurdda unudulan türklük*” (Kayseri, 1955), “*Türkiyə türkləri və ana yurddakı türklərin qurtuluşları*” (Kayseri, 1957), “*Üçüncü Dünya hərbinin zəngləri çalınırmı?*” (Kayseri, 1957), “*Atatürk süfrəsində türklük və milliyyətçilik*” (Ankara, 1994). Vəfatından sonra 2005-ci ildə “*Bir türkün İkinci Dünya hərbi xatirələri*” adlı geniş həcmli kitabı işıq üzünə görüb. Ərtürk “*Mücahid*”, “*Ocaq*”, “*Yeni Ərciyəs*”, “*Orkun*”, “*Türk birliyi*” kimi qəzet və jurnallarda məqalələr, şeirlər qələmə alıb. Eləcə də əsərləri haqqında geniş resenziyalar yazılıb. “*Ocaq*” qəzetində onun geniş həcmli “*Dörd əsarətdən sonra qovuşulan vətən*” adlı memuarı da çap olunub. Bu qəzetdə həmçinin onun müxtəlif ictimai-siyasi məqalələri işıq üzünə görüb. “*Yeni Ərciyəs*” jurnalında isə “*Köç yollarında qalan türklər*” adlı silsilə məqalələri dərc edilib. Cabbar bəy 10 avqust 2004-cü ildə Muğlanın Milas rayonunun Mumcular qəsəbəsində vəfat edib.

BİR KÖÇ GEDİR...

Yeganə KƏRİMƏADƏ
Yazıçı, ssenarist, kinodramaturq

Yolun tozu üzlərdən süzülən qurumuş göz yaşlarına hopub. Üst-başları eşalonun içində torpaq rəngindədi. Böyüklər səbirlə keçdikləri yolu dinləyir, körpələr ayrıldıqları evin istisinin həsrətindən ağlayır. Analar balalarına nağıl danışmağa çalışır...

Bəs sonra?..

Hara getdikləri məlum deyil, amma onları irəliyə aparan ümidə sarı üz tutublar.

Gözlərdə həsrət, arxada Vətən, qarşıda məlum olmayan olacaqlar...

Atamı tanıyandan onun gözlərində qəribə nəşə gördüm. Bəlkə, uşaq ağılımla onun adını bilməsəm də, illər sonra bunun adı mənə məlum idi. Bu, Vətən həsrəti idi ki, onun gözlərinə, ruhuna çökmüşdü. Hətta güləndə belə bu həsrət ondan gen düşmürdü.

Atam Kərimzadə Fərman İsmayıl oğlu 1937-ci il mart ayının üçündə İrəvanın Böyük Vədi rayonunda dünyaya gəlmişdi, evin sonbeşiyi və sevimlisi idi. Uşaqlıqda çox dəcəl olsa da,

ağacın başından yerə enməyə həvəsi olmasa da, cənnət Vədinin hər rəngini, daşını, torpağını gözüne, ürəyinə köçürürmüş. Elə olmasaydı, “Qarlı aşırım” romanı o böyüklükdə şöhrət qazana bilməzdi (*əsərdəki hadisələr Vədi rayonu və onun dağ kəndlərində baş verir*).

Atam nədən danışsa da, yenə gəlib Vədiyə bağlanırdı – adət-ənənələri, Novruz bayramı oyunları, babam və nənəm, əmim və bibilərim, saysız qohum-əqrəba – bu söhbətlər. Həmin anlarda onun üzündən qəribə işıq süzülərdi, gözləri uşaq kimi saf olan atam, bəlkə də, hansısa bir dəcəlliyini yadına salıb gülümsəyərdi, amma bu təbəssümdə həsrət vardı...

Onunla birgə Azərbaycanı qarış-qarış gəzirdik biz balaları. Bəzən yollarda yol kənarına pul qoyardı. Əvvəl səbəbini başa düşməzdim. Amma sonra... – Vədidən köçürüləndə onları eşalonlara yükləyib (*bəli, yükləyib*) naməlum istiqamətə yola salmışdılar. Yollarda ölənlər əqrəbaları, qonum-qonşuları eşalonu saxlayanda izsiz, adamsız çöllərə atıb gedirmiş Stalin rejiminin əsgərləri. Ağlaşmalara, imdad istəyən adamlara fikir vermirlərmiş. Ölülərini basdırmağa icazə yoxmuş. – Yollara qoyulan pullar ölənlərə dua oxunması üçünmüş. Yaddaşını yandırır-yaxan acını özündən bu cür çıxarırdı atam...

Atamla dəfələrlə yol yoldaşı olmuşdum. İlk uzaq səfərimiz Moskvaya olmuşdu. Onda beşinci sinifdə oxuyurdum. Son səfərimiz isə Vədiyə oldu...

1986-cı ilin yay ayları idi. Şlaqbaumun o tərəfi Vətən idi.

38 il əvvəl Vətən mənim üçün yalnız Azərbaycan və Bakı idi. Burada doğulub böyümüşdüm. Hər küçəsi əziz idi mənə. İnsanlarını sevirdim. Bakı ürəyim idi. İndi də elədi. Amma ata ocağını görəndən sonra bu məhəbbət iki olub içimdə birləşsə də, yurd həsrətinin nə olduğunu anladım.

Ağrı dağı əzəməti ilə gözümüzə boy verirdi. Başındakı buram-buram buludlar buxara papağa bənzəyirdi. Vədi Ağrı dağının ətəyində yerləşir,

düşünərsən: əlimi atsam, çataram ona, amma yox, get ki, çatasan...

Atam danışır: Bax, qızım, bura Ağrıgö-rünməzdi (*Vedidəki yeganə kiçik çökəkdir ki, Ağrı dağı orada görünür*), bura Əli daşdı (*İri Qara meteor daşı; ermənilər onun üstündə pivəxana tikiblər*), Sarı dolama qəbiristan...

Hanı qəbirlərin, Sarı dolama,
Onlar ki əbədi yatmalı idi
İgid yuxumuzda minib atlara,
İqlimdən-iqlimə çapmalı idi...
(*Fərman Kərimzadə "Sarı dolama" şeiri*).

Ermənilər Sarı dolama qəbiristanını kotan-lamışdılar. O vaxt hələ 1986-cı il idi. Torpağın altından qədim başdaşları boylanırdı (*İyirmi dörd yaşım vardı, onda atamın göz yaşları ürəyimi parçalayırdı, gücüm hönkürməyə çatmışdı*). Vedi çayının sağ sahilindəki yurd yeri daşlarını göstərir atam: Dəhnəz kəndinin qalıqlarıdır. Ermənilər xaraba qoydular kəndi (dərindən ah çəkir), bax bu yol bizim evə aparır. Səni ora aparmağa qıymıram, babanın evində yadları görməyini istəmirəm...

Tez cavab verirəm: Əzizi - *qardaşımı* apar-mısan axı...

Atam tam ciddi cavab verir: Əziz kişidi.

"Əziz kişidi" – bu sözlə bütöv fikrini izah eləmişdi. Dədə yurduna, ana-bacılara, Vətənə oğullar sahib çıxmalıdı.

Daha dinmədim.

Dağlara tərəf üz tutmuşduq. Vedi çayının sahili boyu irəliləyirdik. Bu cənnət Vətən torpağının hər daşı necə də ona əzizdi və bu doğmalığı mənə də ötürürdü.

– Bax, qızım, Abbasqulu bəyi burada vurublar.

Gözlərini yumur. Abbasqulu bəylə birgə atamın bircə dayısı Xəlili də qətlə yetiriblər bu dərədə. Bəlkə, onu düşünür...

Nənəm Qəmər xanım can verən dəqiqəsinə kimi qardaş dedi. Xəlilin – qardaşının şəklini gətirib onun qucağına qoyandan sonra canını tapşırırdı qadın. O vaxt balaca olsam da, bunu özüm gözlərimlə görmüşdüm. Atam isə bu həsrəti içində gəzdirdirdi.

Bu vaxt dağdan xırda daşlar səpələnib çaya düşür. Yuxarı baxırıq – heyranlıqla içimi çəkirəm, – ata, dağ keçilərinə bax!

Atam söhbətimizin, kədərimizin məcrasını dəyişən dağ keçilərinə baxır və gülümsünür: səni salamlamağa gəliblər.

Yol yoldaşımız olan atamın uzaq qohumu olsa da, yaxın dostu Əli müəllim dillənir: dağ keçiləri belə bu torpağın əsl sahiblərinin kim olduğunu bilir...

– Əli, toylarda, məclislərdə bu fikri camaata dönə-dönə başa salın ki, bu torpaqlar onlarındır. Burada qonaq deyillər.

– Deyirik, əmioğlu, təbliğat aparırıq.

Mən onlardan aralanıb Vədi çayının sahilindən daşlar – Vətən daşları yığıram. Hava sakitdi, Vədi çayı dupduru, sakit-sakit axır. Dağ keçilərinin dırnağının altından çıxan daşlar çaya düşüb suyu ətrafa sıçradır. Ağaclar yamyaşıldı, quşların səsi ruhu dincəldir. Atam Əli ilə söhbət edə-edə çayın yanındakı gözü tutulan bulağı təmizləyir. Az keçmir ki, bulaq qaynamağa başlayır. Atamın əsərindəki o söz yadıma düşür: “Çay da səsə gələr bala” (88-ci il köçürülməsi vaxtı Vədi çayı qurumuşdu)...

Bulaqları gur idi,

Nurdan doğan nur idi.

Qəhrəmandan zor idi,

Bu çay niyə qurudu...

(Fərman Kərimzadə “Bu çay niyə qurudu” seiri).

Həmin günün axşamı atamı güclə göy otların üstündən qalxmağa məcbur edirəm. Səsimə səs vermədiyini üçün çox qorxuram, dönə-dönə “ata, ata, ata!” deyirəm.

Çox gec ayağa durur, qorxma, qızım, qorxma, – deyir. – Kaş ömürlük ölüb burada qalaydım, – sözünü pıçıltıyla desə də, bu sözü eşidirəm.

Onu itirmək qorxusu həmin gün içimə çökür. Yalnız birçə dəfə səssizcə fəryad edirəm. – A..t..a!..

İlk dəfə sükutun fəryadını o an yaşayıram. O isə qolunu çiyinə salıb gülümsəyir, – atana fikir vermə...

Sonrakı iki ili, demək olar, Vədidə keçdi, yollar onu yormuşdu, saçları dümağ idi.

Yeni köç başlamışdı. Gecə-gündüz bilmədən İrəvandan didərgin salınan həmvətənlərinin yanında idi.

“El içində, öl içində” məsəli dilinin əzbəri olmuşdu. Canından çox sevdiyi balalarını belə aylarla görə bilmirdi. Arada bir-iki kəlmə imkan olanda ev telefonu ilə danışardıq. Həmin gün 17 mart 1989-cu il yenə Tərtərdə idi. İrəvandan köçənlərin bir qismini Bəyim Sarov kəndinə yerləşdirmişdi. Onların problemləri ilə məşğul olurdu. Və bir anda hər şey dəyişdi. Arzusuna çatmışdımı el içində?

Həmin ilaxır çərşənbə günü Bakıda evimizin evyanına göyərçinlər qonmuşdu.

Atamın son köçü el-el, oba-oba evimizə doğru gəlirdi. Xalq öz yazıçı oğlunu izdihamla yola salırdı. Gənc yaşında ayağında qaloş və sıırıqlıyla Bakıya oxumağa gələn atamı 52 yaşında xalq böyük izdihamla Binəqədi qəbiristanına yola salırdı.

İyirmi Yanvardan dairə vurub geri, Tbilisi prospekti ilə Binəqədiyə doğru gedən maşın bir dəqiqəyə kimi düz evimizin tuşunda dayandı. Sanki atam yoldan bizə vida edirdi. Sonra maşın karvanı yola düşdü. Göyərçinlər də maşınların ardınca uçdular. Bu, atamın son köçü idi.

Yeddi gün sonra isə Vədidə Vədi çayının sahilindən yığıdığım xırda çay daşlarını atamın ayaqlarının altında torpağa tapşırıdım. Düşündüm ki, özü Bakı torpağında uyusa da, ayaqları altında on iki yaşından həsrətini çəkdiyi Vətən – Vədi dağlarıdır...

Seirlar

Samir
MUSTAFAYEV

*Dərələyəz Mahalının ağbirçək anası
Nazlı nənənin əziz xatirəsinə.*

El ağlayır, el yanır
Bu ayrılıq, bu köçə.
Torpağa nur apardı
Nazlı nənə gör necə.

Bayatıydı əhvalı,
Urvatıydı yun şalı.
Dərələyəz mahalı
Duasıydı hər gecə.

Sözü qəlbə hopardı,
Ürəyində apardı.
İnsan hüsur tapardı
Nazlı nənə dinincə.

Ömrü dərdlə sürmüşdü,
Hər telin ağ hörmüşdü.
Çətin günlər görmüşdü,
Ağlayardı gizlicə.

Kimin gözdə nəmi var,
Ocağında qurudar...
Dərdli, qəmi unudar,
Qərğ olardı sevincə.

Kölgə salan söyütdü,
Dili hikmət, öyütdü.
Ər oğullar böyütdü,
Oğlu, qızı könlüncə.

Uca gəldi sorağı,
İşıq saçdı çırağı.
“Həsən Mirzə” ocağı
Vermədi ömrü heçə.

Eldar
İSMAYIL

YOXDU, YOX...

İnanmıram şeytanların sözüne,
Bilinməyən o yaxşılıq ölübdü.
Yağlı dili saxla, qalsın özünə,
O kirvəlik, o qonşuluq ölübdü,
Məndən ötrü əhdi-peyman yoxdu, yox!

Bu diyarda Xətəinin qılıncı
Telli sazın şirin dili olubdu.
Dik qayalar igidlərin balıncı,
Bu torpaqda Göyçə gölü olubdu,
Məndən ötrü burda Sevan yoxdu, yox!

Torpağımız qıyma-qıyma doğranıb,
Sınəmizə yad gülləsi dəyibdi.
Bir oba var qədim Qazax yurdunda,
Babam ona Karvansara deyibdi,
Məndən ötrü, bil, İcevan yoxdu, yox!

Ələyəzin saçlarına düşüb dən,
Bu fəlakət tariximin inadı...
Dərələyəz silinərmi tarixdən?
İrəvandı İrəvanın ilk adı...
Məndən ötrü bir düşmən var-erməni,
Məndən ötrü özgə düşmən yoxdu, yox!

Məndən ötrü oğuz dilli min oba,
Göyçə adlı bir arzu var, dilək var.
Məndən ötrü Vedibasər, Ağbaba,
Dərəçiçək, Zəngibasər, Pəmbək var,
Məndən ötrü Ermənistan yoxdu, yox!

Hüseyin
ARİF

GÖYÇƏLİLƏR, DAĞILMAYIN GÖYÇƏDƏN

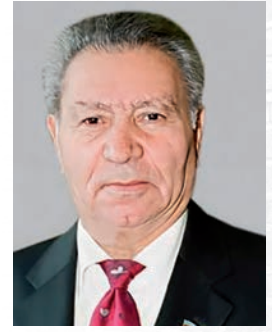
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən,
Göyçə qədim, Göyçə ulu Göyçədi,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.
Var-dövlətli, mal-qoyunlu Göyçədir
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Toxulcada axdı bulud, ötdü çən,
Xəbər tutdum durnaların köçündən,
Atla keçdim Ağbulağın içindən,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Göyçə eli şöhrətidir ellərin,
“Göyçə gülü” əzbəridir dillərin,
Göyçə gölü göyçəyidir göllərin,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Xoş ləhcəni, şirin dili saxlayın,
Həm sevinci, həm nisgili saxlayın,
Zodda zodu, Cildə cili saxlayın,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Aləm bilir, hər hörmətim sizədir,
Dədə-baba məhəbbətim sizədir,
Mən Arifəm, vəsiyyətim sizədir,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Həsən
MİRZƏYEV

DƏRƏLƏYƏZ

Ey ana torpağım, ey can diyarım,
Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən-pərən olub el, Dərələyəz!

Yaram göz-göz olub, bil, Dərələyəz!
Düşməni əlindəsen, gələ bilmirəm,
Axan göz yaşını silə bilmirəm,
Dərd məni öldürür, ölə bilmirəm,
Aylarım olubdu il, Dərələyəz!

Sənsiz lal olubdu dil, Dərələyəz!
Ömür sarayımı sökür həsrətin,
Qəddi-qamətimi bükür həsrətin.
Həsrətdən ağarıb tel, Dərələyəz!
Dərdindən yay olub bel, Dərələyəz!

Sənsiz qışa dönüb baharım, yazım,
Susubdur kamanım, dillənmir sazım,
Həsənəm, bu dərdi, de, necə yazım?
Didərgin olubdu el, Dərələyəz!
Göz yaşım olubdu sel, Dərələyəz!

Vahid
ƏZİZ

ARPA ÇAYIMIZIN SULARI QIRÇIN

Arpa çayımızın suları qırçın,
Payızda durulur, yazda bulanır,
Quzey tərəfində ulu Kəlbəcər,
Güneyə baxanda Şərur dayanır.

Böyüklər bu yerdə silahlı, atlı,
Ağıllı uşaqlar dərs oxuyurdu,
Hər zaman buğlanan, toylu-büsatlı,
“Səfolar” adlanan İstisuyuydu.

Gözəl xalqımızın Tanrı payına
Yaman sahib çıxdı o yadellilər,
Qatıb Kəlbəcərin İstisuyuna,
Qapqara dondurub - “Çermuk” deyiblər.

Qədim Dərələyəz - böyük bir mahal,
Sayı bir neçə yüz kənd, parakənddi,
Suyu mərcan kimi, çörəyi halal,
İnsanı zəhmətkeş, əkib-biçəndi!

Dağların özütək çəkisi vardı,
Tüstüsü göydələn, çəməni diddən,
Hər kəs uşağa da sayğı duyardı
Deyəndə “Gəlmişəm Dərələyəzdən”.

Elə şirin idin, a körpəliyim,
Gizli, aram-aram çıxıb gedirdin,
Daha Her-herimi nə tərifləyim?
Elə nə olduğun mənə götürün!

Kəndin bir tərəfi - biz, kəngərlilər,
O biri başında – “Qazax uşağı”,
Kürdlər məhləsində Culdən gəlmələr,
Həyət-bacaları bağlı-bağatlı,

Nə – “mənəm-mənəmlik”, nə “özgə-filan?! “
Bədlər çözüldü öz aramızda,
Qədəmlər sınırdı hərdən yallıdan,
“Qazax uşağı”ynan toylarımızda.

Olmazdı, yox idi hasar arada,
Hamı bir-birinin halın bilərdi,

Qaraqaş, qaragöz kürd qızlarından
Xeylisi Kəngərli gəlinləriydi.

Tutmaz beş-on kitab hamıdan yazsam,
Hərdən xatirələr aqlımı alır,
O uzaq illərdə uşaq da olsam,
Xeyli kənd adları aqlımda qalır.

Sevimli Her-herim, ata ocağım,
Anam gəlin gəldi “Gülü düzü”nnən,
Öpüb sevə-sevə qucaqladığım
Doymağımı olurdu Xatın nənəmnən?

Bir babam sürülü, qəflə-qatarlı,
O biri babamın kotanı, cütü,
Demirəm, adamın hamısı varlı,
Amma ki görmədim yoxsulu, “lüt”ü!

Yadıma salıram şam işığında,
Kövrələ-kövrələ yada salıram,
Çiçək dərdiyimi “Leyliqaçan”da,
Küləkli Köşbəyi xatırlayıram.

Burda bütün ili, gecəbəgündüz
Yorulmaq bilmədən külək əsərdi,
Burdan “Savalan”la dursan üzbəüz,
Hardansa qərribə isti gələrdi,

Bir dağ da vardı kənddən aralı –
İçi boş, adı da “Tələsdəlik”di,
Toylar yaxınında tutmazdı yallı,
Tez-tez getdiyimiz ağır Piridi.

Enək Qabaqlıdan üzü yenişə,
Göstərim-bu-Zeytə, bu-Gabud, Ağkənd,
Terpin bir yanının yarısı meşə,
Yarısı, beş-on ev, xırda-para kənd.

Qovub yaddaşından çəni, dumanı,
Hərdən gah gülürəm, gah ağlayıram,
Aşiq Fətullanı, Aşiq Salmanı,
Sallılı Bəhməni xatırlayıram.

Qəbri nurla dolsun, Həsən Mirzə də
Mənəmlə çox şeydə həmdərd olurdu.
Hesab müəllimimiz Aşiq Mehdi də
Yaxın vaxtlaradək hələ dururdu.

O yerlər, söylədim, Şərura yaxın,
Göyçədən bir xeyli aralı idi.
Atam işlədiyi baş kəndin adı
Tarixi-qədimnən Paşalı idi.

Zahir Maliki
"Zangzur yolu"

1997
Maliki

SERGI

tahsilpublishinghouse

@WALDIZ_AYLIQ_EDEBIYYAT_DERGISI

ISSN 0134-522
İNDEKS AZ1000
2 AZN

